

315680

19/1998

Általános
Nyelvészeti
Tanulmányok
XIX.

Általános Nyelvészeti
Tanulmányok
XIX.

Szerzők:

Bodnár Ildikó, Wolfgang U. Dressler, Gósy Mária, Kenesei István, Polgárdi
Krisztina, Siptár Péter, Szende Tamás, Szigetvári Péter, Robert M. Vago,
Varga László és Irene Vogel

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetében

239651

315.680(19)
315680

19
1998

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIX.

10525

Újabb irányzatok a fonológiában

Sorozatszerkesztő:

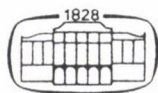
Kiefer Ferenc

A kötet szerkesztője:

Péter Mihály

Technikai szerkesztő:

Siptár Péter

Akadémiai Kiadó, Budapest

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Lektorálta:

Siptár Péter, Szende Tamás, Törkenczy Miklós

Készült a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

ISBN 963 05 7501 9

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1998

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1998

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

A fonémaállomány rendszerezése

(Egy új, történeti elvű fonémarendszerezés bemutatása)

A fonológiának mint önálló diszciplínának a megjelenésével, koncepciójának és elveinek kidolgozásával párhuzamosan új értelmet kapott az addig „esetlegesnek” tekintett beszédjelenségek vizsgálata. A fonológiának az a módszertani alapvetése, hogy a saussure-i értelemben vett *e l k ü l ö n í t ő* mozzanatokot ragadja meg a beszédképzésben, az akusztikumban, sőt az észlelésben is, a fonetika fejlődésével párhuzamosan egyre mélyebben és egyre több olyan disztinktív, de fonetikailag is jól definiálható tényezőt tárt fel, amely a nyelvi rendszernek az eleme lett. A *p a r o l e* jelenségei beemelődtek ezzel a *l a n g u e* tartományába, a *k o n k r é t e g y e d i* dolgok az *a b s z t r a k t* szintjére kerültek. A középpontban pedig az új szakterület legfontosabb kategóriája, a *f o n é m a* állt, a maga rendszerösszefüggéseivel. A főként Trubetzkoy kezdeményezése nyomán kibontakozó *f o n o t a k t i k á n a k* az eredményei ugyanakkor fényt vetettek a fonológiai releváns elemek egymás közötti viszonyának szintagmatikus szabályaira is.

A fonológiai oppozíciók, később pedig a disztinktív jegyek alapján a fonémáknak új rendszerezéseit lehetett kialakítani, s az óind fonetikai óta — eltekintve egy-egy ritka próbálkozástól, mint amilyen a múlt század végén a Bogorogyickijé is volt¹ — először került sor a magánhangzók és a mássalhangzók együttes kezelésére. Az egyes nyelvek és nyelvjárások fonémarendszerének vizsgálata mellett megkezdődtek a diakrón fonológiai kutatások is. Ezek élén Jakobson 1931-ben német nyelven megjelent munkája, a *Prinzipien der historischen Phonologie* állt.

Napjaink fonológiai irányzataiban szintén szerephez jut a történeti anyag, hol a vizsgálódások kiindulópontjaként, hol meg az elméleti megállapítások próbájaként. Egyre nagyobb hangsúlyt kap a fonémák szerke-

¹ A magánhangzók és a mássalhangzók közötti kapcsolatok kutatása a múlt század második felében, a kísérleti fonetika fejlődésével kezdődött. Bogorogyickij 1895-ös táblázata frappáns módon kapcsolja össze a két rendszert (idézi Sirokov 1985, 60).

zetének a vizsgálata is, s itt minden korábbinál árnyaltabb megközelítésekkel lehet találkozni. Némiképp háttérbe szorul ugyanakkor a kutatások során magának a fonémarendszernek mint egésznek, egynemű állománynak a vizsgálata. Jobban mondva folytatódik az a „hagyomány”, amely csak a magánhangzó-fonémákat vizsgálja s á b r á z o l j a rendszerként, míg a mássalhangzó-fonémák esetében többnyire megelégszik az egyes osztályok, csoportok egymástól elszigetelt bemutatásával, elemzésével.²

A magánhangzó-fonémák — korábban egyszerűen a magánhangzók — rendszereinek az ábrázolása nyelvektől függetlenül is nagyjából egységes képet mutat. Az adott nyelvben fellelhető magánhangzó-fonémák h á r o m s z ö g e t vagy t r a p é z t formázva helyezkednek el a rendszerezések nagy többségében. Közismert, hogy magánhangzó-háromszögek ott szerepelnek, ahol a legalsó nyelválláson egyetlen magánhangzó-fonéma van. Azoknak a rendszereknek az ábrázolására, ahol ezen a szinten két magánhangzó is áll, alkalmasabb a trapéz forma. Az eredetileg akusztikai benyomásokat rögzítő magánhangzó-háromszögek később artikulációs értelmezést nyertek.³ E modellek, melyek tehát híven követik az artikuláció változásait, s kiegészíthetőek az akusztikai kutatások formánsadataival is,⁴ a fonetikai valóságot tükröző modelleknek tekinthetők. A fentiekkel összefüggésben ezek az elrendezések alkalmasak a percepció szempontjainak érvényesítésére is.

Ilyen, a fonetikai valóságot megragadó modell a mássalhangzók körében nem jött létre, s akár egyetlen nyelv mássalhangzóit is számos, egymástól igen eltérő rendszerezés mutathatja be. A mássalhangzók táblázatai a képzési helyek és a képzésmódok alapján csoportosítják ugyan az adott nyelv mássalhangzóit, ám az egyes csoportok egymás szomszédságába kerülését külső szempontok alakítják. Egyfajta fonetikai hagyomány érvényesül abban, hogy a mássalhangzó-rendszerezések a b i l a b i á l i s o k k a l indítanak, s jellegzetes a képzési helyek elmozdulásának — a szájüregen belül mind hátrább húzódásának — térbeli követése. Hagyomány a *p-t-k* oszloppal, tehát a felpattanó zöngétlen zárhangokkal való kezdés is. A képzési módok terén ezt követően tapasztalható változatosságban szintén nem a nyelv, hanem a rendszerező szempontjai érvényesülnek.

A magánhangzó-rendszerezések két évszázadnál hosszabb fejlődés eredményeképpen, a magánhangzókra vonatkozó ismeretek bővülésével váltak

² Kivételnek tekinthető a függőségi fonológia, amely a szonoritási, ill. erősségi skálák sorrendjébe állítva, egymással összefüggésben vizsgálja a mássalhangzók csoportjait. Az összefüggések sokoldalú vizsgálatára példa Dogil–Luschützky (1989) és Puppel (1992).

³ Az első háromszög alakú magánhangzó-táblázatot Hellweg rajzolta fel 1783-ban. Korábban ugyanő rajzolt öt- és hétszög alakú rendszereket is, erről Laziczius (1944/1963, 69) szól részletesebben. A háromszögű alakzat a kutatások eredményeit figyelembe véve módosult.

⁴ Ilyen táblázatokat közöl pl. Bolla (1984, 110) és Sirokov (1985, 62).

mind egységesebbé. Ezzel szemben a mássalhangzók körében csak a már említett, csupán részleges egységességre való törekvés tapasztalható. Az újabb kutatások adatai sem kerültek felhasználásra. Annak ellenére ugyanis, hogy az akusztikai kutatások az ötvenes évek első felétől folyamatosan mind több összefüggést vesznek észre egyes, korábban jobbra csak külön vizsgált mássalhangzó-csoportok között, az eredmények a későbbiekben sem tükröződnek a rendszerezésekben. S ugyanez mondható el a hangtörténeti kutatások vonatkozásában is. Az esetek egy részében még a generatív fonológia által kiemelt ún. *t e r m é s z e t e s o s z t á l y o k* tagjai sem mutatkoznak egymás szomszédságában. Pedig a természetes osztályok következetes figyelembevételével, s a kutatások során kibontakozó részrendszerek alapján újfajta fonéma-rendszerezés jöhetett volna létre.

A korábbi magánhangzó- és mássalhangzó-rendszerezések megismerése, a mássalhangzó-csoportosítások kritikai elemzése, az akusztikai és hangtörténeti kutatások nyomán kialakuló részrendszerek tanulmányozása, nem utolsó sorban pedig a legújabb fonológiai irányzatok eredményeinek megismerése vezetett el az új fonéma-rendszerezéshez. Az új modell nem kerül ellentmondásba a korábbi fonetikai ismeretekkel, tekintettel van a fonológiai természetes osztályokra, s párhuzamba állítható a részecske- és a függőségi fonológia kínálta megoldásokkal is. A hipotetikus teljes fonémaállományt, tehát mind a magánhangzó-, mind pedig a mássalhangzó-fonémákat számba vevő modellről van szó.

A magánhangzó-háromszögek és a magánhangzó-négyszögek nemcsak artikulációs, akusztikai és percepciósi összefüggések tükrözői egyidejűleg, hanem a történeti változásoknak is szemléletes keretétül szolgálnak. Az olyan változások, mint a magánhangzók nyíltabbá vagy zártabbá válása, a labializáció vagy éppen a palatalizáció jól nyomon követhetőek a rendszerezésekben. A változás fokenként megy végbe; a kiinduló fonéma éppen egy, vele a rendszerezésben szomszédos elhelyezkedésű fonémává válik. Egyes hangtörténeti munkák a rendszerezésbe rajzolt nyilakkal jelenítik meg a változásokat.⁵

Amikor a részecske-fonológiában, s igen hasonlóan a függőségi fonológiában valamennyi magánhangzó-fonémát három alapfonémára, ill. három alaptulajdonságra látjuk visszavezetni, az *i*-re, amely a *p a l a t a l i z á l t s á g*, az *u*-ra, amely a *k e r e k í t e t t s é g*, s az *a*-ra, amely a *n y í l t s á g* hordozója, a fokozatosságok egész láncolatát láthatjuk kibontakozni. Még világosabbá válik nemcsak az elemek belső szerkezete, hanem a rendszerbeli összefüggések hálózata is. Logikus, ahogyan a rendszerben és a rendszerre vonatkozó változások során is a zárt [i]-től a nyílt [e]-hez

⁵ Nyilakkal utal a változásokra Lass, az angol magánhangzók rendszerének kialakulását szemléltetve (Lass 1976, 51–101; 1984, 126–127 és 173).

az út a zárt [e]-n át vezet. A részecske-fonológiában a zárt [e]-nek *ai*, nyílt változatának *aai* a képlete. Az [y] képlete *iu*, az [ø]-é pedig *aiu*. A nyíltabbá válások táblázatos (1a), hagyományos képletű (1b) és részecske-fonológiai ábrázolása (1c) tehát így alakul:⁶

(1) (a)	<table style="border: none; margin: auto;"> <tr><td>[i]</td><td>[y]</td><td>[u]</td></tr> <tr><td>↓</td><td>↓</td><td>↓</td></tr> <tr><td>[e]</td><td>[ø]</td><td>[o]</td></tr> <tr><td>↓</td><td></td><td>↓</td></tr> <tr><td>[ɛ]</td><td></td><td>[ɔ]</td></tr> </table>	[i]	[y]	[u]	↓	↓	↓	[e]	[ø]	[o]	↓		↓	[ɛ]		[ɔ]	(b)	$i > e > \varepsilon$ $y > \emptyset$ $u > o > \text{ɔ}$	(c)	$i > ai > aai$ $iu > aiu$ $u > au > aau$
[i]	[y]	[u]																		
↓	↓	↓																		
[e]	[ø]	[o]																		
↓		↓																		
[ɛ]		[ɔ]																		

A függőségi fonológiában a három alapmagánhangzón és az általuk képviselt jegyeken kívül változatos alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyok is jellemzik a jegyek kapcsolatát.

(2) Hagományosan:	Az új képlettel:	Jelentés:
[e]	$ i \rightrightarrows a $	az <i>i</i> irányítja az <i>a</i> -t;
[ɛ]	$ i \leftrightarrow a $	az <i>i</i> és az <i>a</i> kölcsönös függésben állnak;
[æ]	$ a \rightrightarrows i $	az <i>a</i> irányítja az <i>i</i> -t.

Az [y] esetében a képlet $|i, u|$, aminek jelentése: az *i* kombinálódik az *u*-val; az [ø] képletében ennek egy további [a] elem van alárendelve: $|i, u; a|$. Az ábrázolások ilyen módja a fonémák belső szerkezetének árnyalt megközelítését jelenti, s azt is érzékeltetni képes, hogy egy-egy diakrón változás valóban apró elmozdulásokból, eltolódásokból alakul ki. E szerkezeti képletek igen dinamikusaknak tűnnek.⁷

Míg a részecske-fonológia csak a magánhangzókat rendszerezi, addig a függőségi fonológia a mássalhangzókkal is foglalkozik.

Ahhoz, hogy a mássalhangzó-rendszerezésekben is megjelenhessen a mássalhangzó-fonémák *r e n d s z e r e*, szükséges a rendszert összetartó valamiféle rendező elvnek, belső kohéziós erőnek a jelenléte. Ez az összetartó erő hiányzott nagyrészt az eddig sík-, vagy akár térbeli modellekből is. Így a mássalhangzó-rendszerezések nem tudták igazán tükrözni a mássalhangzó-fonémák artikulációs, akusztikai és percepcióss összefüggéseit, nem szemléltethették a hangtörténeti változásokat.

⁶ A részecske-fonológia alapművei: Schane (1984a, b); ezekben, valamint Siptár (1990, 120–180) lapjain számos folyamat ábráját láthatjuk az új rendszerben.

⁷ A hierarchikus viszonyok jelölése bonyolultabbá teszi a rendszert. Alapművek: Anderson–Durand (1986) és Anderson–Ewen (1987).

A rendszer elemeinek belső összefüggése mint rendszert összetartó erő a r o k o n s á g f o k a k é n t ragadható meg az egyes mássalhangzó-fonémák, ill. mássalhangzó-csoportok között. A rokonság az egyes fonémák között a legszembetűnőbbben a h a n g t ö r t é n e t i v á l t o z á s o k - b a n m u t a t k o z i k m e g, nem véletlen tehát a hangtörténeti példanyag hangsúlyos jelenléte az alábbi oldalakon. S ez az oka annak is, hogy rendszeremet „történeti elvű fonémarendszerezésnek” nevezem. A magánhangzó-fonémák rendszere voltaképpen szintén a fenti elven nyugszik, így kézenfekvő a k é t r e n d s z e r ö s s z e k a p c s o l á s a. Indokolja ezt az összekapcsolást az is, hogy maguk a hangtörténeti változások is át- meg átlépik a két rendszer határát. A hangváltozások — így mindenképp előtt a spontán változások — fokenként mennek végbe, s rokon hangokhoz vezetnek. E rokon hangok a rendszerezésben mindig szomszédos elhelyezkedésűek, legyen szó akár a magánhangzókról, akár pedig a mássalhangzókról. Több rokon nyelv a hangfejlődés más és más állomásaira is eljuthat, így az egymáshoz a legszorosabban kapcsolódó fonémák sorozatait szemlélhetjük.

Kiindulásként először a mássalhangzó-fonémák ú j r e n d s z e r e z é s é t vázolom fel, zömmel hangtörténeti p é l d á k segítségével. A második részben az összekapcsolt rendszer sokoldalú elemzése következik.

1. A mássalhangzó-fonémák új rendszerezése

A mássalhangzó-fonémák új rendszerezése két helyen szakít alapvetően a hagyományosnak nevezhető rendszerezésekkel:

- (a) A k é p z é s i h e l y e k e t illetően n e m a b i l a b i á l i s o k k a l indít, hogy a rendszerezés v é g é r e a l a r i n g á l i s o k h o z jusson, hanem a d e n t á l i s o k k a l, s a rendszerezés során ugyanoda is ér vissza.
- (b) A k é p z é s m ó d o k n á l e l v e t i a felpattanó zöngétlen zárhangokkal való indítást, s a $p-t-k$ (most már valójában $t-k-p$) oszlopot a rendszerezésnek mintegy a középpontjába helyezi.

Kisebb jelentőségű változtatás a z ö n g é s - z ö n g é t l e n párból a z ö n g é s változatnak a következetesen első helyen való felrajzolása.

1.1. A képzési helyek új sorrendjéről

A már említett akusztikai kutatások, melyek az ötvenes évektől folytak, s többek között Marguerite Durand, Pierre Delattre, s természetesen Roman Jakobson nevéhez fűződtek, egyértelművé tették a veláris és a labiális sorok összefüggését a mássalhangzók körében. „... A képzési energia a spektrum alsó frekvenciáiban koncentrálódik” — olvasható Jakobson és Halle cikkében, akik e fennálló összefüggést a *tompa* jeggyel fejezik ki (Jakobson–Halle 1956/1972, 46).

A mai magyar mássalhangzók locusai — az átmenetek jellemző rezonanciahelyei — közül a bilabiálisoké 932 Hz, a velárisoké veláris magánhangzók között (s a *k-g* pár csakis ilyen esetben veláris képzésű) 1055 Hz. A többi képzési hely locusértékei ennél jóval magasabbak, a csúcs a palatális mássalhangzóknál van, 2200 Hz körül.⁸

A fentiek is indokolják, hogy az akusztikai kutatások eredményeit a gyakorlatba átültetve, felhasználva új sorrendű rendszerezést állítsunk össze. De indokolják ezt a hangtörténeti példák is, melyek ugyancsak a veláris és a labiális sorok közelebbi kapcsolatát emelik ki. Semmiképpen sem függetlenül egyébként az akusztikai, valamint a percepció tényektől, ahogy arra a szakirodalom egyértelműen utal.⁹ A nyelvi valóságnak tehát jobban megfelel, ha a velárisokat és a labiálisokat egymás közvetlen szomszédságában helyezzük el. Ehhez azonban a hagyományos elrendezéshez képest további módosítások is szükségessé válnak. Az új rendszerben — 10 képzési helyet számításba véve — az interdentalisok és dentalisok sora áll az élen. Ezeket követi a dentalveolárisoké és a palatálisoké. Szintén fontos változtatás, hogy ezek után a laringális sora következik. A gégehang sorától indulva a pharyngális és uvuláris sorokat követően jelenik meg a velárisoké, amely után a bilabiálisok és a labiodentalisok sora következik. Így tehát a velárisok és a labiálisok egymás közvetlen szomszédai lehetnek, szemben a hagyományos rendszerezésekkel, amelyekben — a fenti 10 képzési helyet figyelembe véve — hét képzési helynyi távolságra voltak egymástól. Ebben a rendszerezésben, az új elrendezésű táblázatokon a *t é r b e l i* közelebb esés a *r e n d s z e r b e l i* közelállás szemléletes kifejezője lesz. Az új sorrenddel tükrözhető lesz a velárisok és labiálisok számos nyelvtörténeti példával is bizonyítható rokonsága.

⁸ A locusadatokat Vértes (1974, 201–202) alapján idézem.

⁹ Durand (1954) is a locus kétértelműségét és a hallgató téves interpretációját emeli ki, mint a *k>p*, *g>b*-féle hangváltozások valószínű okát.

A veláris sorhoz tartozó mássalhangzónak labiálissá válását, labiodentális spiránsnak veláriszá, laringálissá alakulását számos nyelvből illusztrálhatjuk. Itt néhány kiragadott példa következik:¹⁰

- (3) ie. *k^w, g^w → gr. p, b   pl.: *g^wiuos → βίος (lat. vivus)
(ie.=indoeurópai; gr.=görög, lat.=latin, a későbbiekben is)

Az ógörög és a latin példák egymás mellé állítása azt is illusztrálja, hogy míg az indoeurópai k^w, g^w a latinban qu, cu alakban tovább él, addig az ógörögben többnyire labiálisokat találunk:

(4) latin szóalakok:	ógörög szóalakok:
equus	ἔπιπος
jecur	ἔπιπαρ
sequor	ἔπιομαι
oculus	ὠψ
quinque	πεντε

A velárisnak labiális mássalhangzóvá válását példázza a román nyelv hangfejlődése is:

(5) lat. [k], [g]	→	román [p], [b]
nocte		noapte
lacte		lapte
equa		iapă
lingua		limbă ¹¹

Labiodentális spiráns válik laringálissá a spanyol nyelv történetében. Emléket a helyesírás őrzi, mert a kiejtésben azóta ez a hang elnémult:

(6) lat. [f]	→	spanyol [h] → ∅
filio		hijo
ferro		hierro
factu		hecho ¹²

¹⁰ Az indoeurópai és a görög egybevetések forrása Tegyei-Vekerdy (1989, 36); a latin és ógörög párhuzamok Durand (1954, 120) nyomán.

¹¹ L. Tamás (1969, 67-72).

¹² Az f>h>∅ spanyol példáinak forrása ugyancsak Tamás (1969, 54).

Párhuzamos [v]/[f] és [x] megfelelést találni macedon és bolgár példákban:

- (7) macedon szóalakok: →   bolgár szóalakok:
     [uvo]   [uxo]
     [straf]   [strax]
     [gledavme]   [gledaxme]¹³ stb.

Az angol hangfejlődés ellentétes irányú változásra mutat példákat, azaz a korábbi veláris, laringális spiráns helyén áll a mai ejtésben labiodentális:

- (8) óangol [x]/[h]   →   mai angol [f]
     hleahhan   laugh
     roh, rūh   rough
     *cohhian   cough
     genōh   enough¹⁴

További példákkal a magyar, sőt tágabban a finnugor hangtörténet is szolgál a velárisból bilabiálissá, labiodentálissá való fejlődésre, s ide tartozik minden bizonnyal a finn fokváltakozások körébe tartozó azon jelenség is, hogy az erős fokon álló *-uku*, *-yky* szóvéggel szemben gyenge fokon *-uvu-*, *-yvy-* jelentkezik: a *puku* genitivusa *puvun*, a *kyky* szóé *kyvyn* lesz.¹⁵

A r t i k u l á c i ó s a l a p o n a fenti változások és hangváltakozások csak nehezen indokolhatók. Ugyanakkor lehet artikulációs kapcsolatot is találni veláris és labiális hangok között, s ez a nyelvhát emelkedett volta a szájüreg hátsó részében. Ez okozza például a velarizált laterális *u*-szerű színezetét is.¹⁶

A f ü g g ő s é g i f o n o l ó g i a jelölésrendszerében ugyancsak kapcsolat mutatkozik dentális és veláris, valamint v e l á r i s é s l a b i á l i s fonémák között. A velárisok jelölésében egyesítve látjuk a dentálisok és a labiálisok jellemzőit, ami által a velárisok k ö z b ü l s ő h e l y e t foglalhatnak el a dentális és a labiális sor között (Anderson–Ewen 1987, 237):

¹³ A párhuzamos macedon és bolgár szóalakok forrása Elson (1975, 295).

¹⁴ Lass (1984, 338) a /x/>/f/ változást mint artikulációs szempontból nem fokozatos változást említi. A példák forrása az angol etimológiai szótár, l. Klein (1966).

¹⁵ Lakó (1986, 63), ill. Papp (1967, 21) alapján. A hangtörténeti példaanyag még tovább is bővíthető más nyelvek, nyelvcsaládok anyagával. Egyetlen további példaként a török nyelvekre kívánok utalni, amelyek egy részében szintén végbement egy *g>w* változás. Ennek megfelelően egyes török nyelvekben *dag*, *tag*, esetleg *taγ* szóalakot találunk 'hegy' jelentésben, másokban viszont *tau*, *tau*, esetleg *tō* alakot. A példák helye Kakuk (1991, 21, 51, 81–82 és 91).

¹⁶ Az utóbbi megfigyelés több fonetikai műben is olvasható, így Laziczius (1944/1963, 64) és von Essen (1979, 111).

- (9) Dentálisok: { |l| } (a nyelv — lingua — szerepére utalva);
 Velárisok: { |l,u| } (a nyelv és az ajkak együttes szerepére utalóan);
 Labiálisok: { |u| } (az ajkak szerepére utalva).

A képzési helyek új sorrendje egyetlen hangpár elhelyezése kapcsán vet fel bizonyos gondokat. Ezek az *i n t e r d e n t á l i s s p i r á n s o k*, melyek hagyományos helye a labiodentális és a dentális sorok között van. Ezek az új elrendezésben nem szomszédosak, így vagy a dentális sor elé, vagy a rendszerezés utolsó sora után, a labiodentálisokat követően helyezendők el. A dentális sor elé helyezésük mellett az szól, hogy kialakulásukat tekintve leginkább a [d]-[t] pár spirantizációja révén jönnek létre, leggyakoribb változásai pedig az [l]-lé, [r]-ré, [d]-vé, [t]-vé alakulás. Ám például helyettesítésük az olyan nyelvekben, melyek fonémarendszerének a [ð]-[θ] pár nem része, történhet a [d]-[t] mellett [z]-[s], ill. [v]-[f] mássalhangzókkal is. S bár a fent jelzettnél jóval ritkábban, de van hangtörténeti példa is a [t]-ből származó [θ]-k [f]-fé fejlődésére. Ez utóbbi tények viszont a labiodentális sor alatti elhelyezés mellett szólnak. Hogy mind a rendszer legelején, mind pedig a legvégén feltűnhetnek ugyanazok a szereplők, valószínűsítheti elképzelésünket, hogy a képzési helyek körkörösen ö s s z e f u t n a k. Így valódi kezdő, ill. utolsó sor nincs is a rendszerben, a kezdésnek a kijelölése az interdentális, dentális sornál mégis az optimálishoz legalábbis közel állónak tekinthető, hiszen ezáltal vált lehetővé az itt tárgyalt veláris és labiális sorok egymáshoz közelítése, ami a nyelvi valóságban a leginkább megfelelhet.¹⁷ (A hanghelyettesítés, amely mindig a legközelebbi anyanyelvi fonémával történik, maga is a rendszerszerűség ténye mellett szól.)

A magyar nyelv mássalhangzó-fonémái hét képzési helyhez kapcsolódnak; ezek az új sorrenddel a következők:

- (10) 1. dentálveolárisok
 2. posztalveolárisok
 3. palatálisok
 4. laringálisok
 5. velárisok
 6. bilabiálisok
 7. labiodentálisok

¹⁷ A *t-d* párból keletkezett interdentálisokkal találkozni pl. a germán nyelvekben, mint az ún. hangeltolódások egyik lehetséges eredményével; változatos fejlődésüket megtaláljuk részben Lakó (1971, 78–79), részben pedig Ferguson (1978, 427 kk). A hanghelyettesítés eseteire Reed–Lado–Shen (1948, 20–22) hoz példákat.

A *t>θ>f* hangváltozást óceániai nyelvekből dokumentálja Haudricourt (1972, 317). A *ð* és *θ* a nyelvek egy részében a későbbiekben nyomtalanul eltűnt; közbülső állomása volt a hangfejlődésnek.

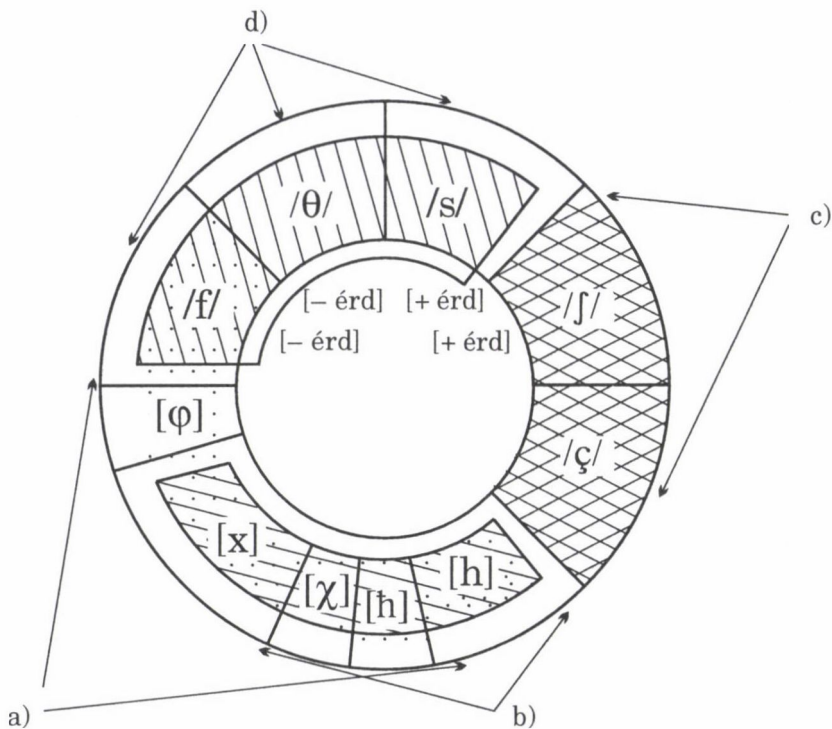
Mivel a rendszer lényegét nem érinti, hogy egy-egy adott nyelv hány képzési helyen hozza létre mássalhangzóit, a rendszer tagjai közé további képzési helyi sorok iktathatók be, illetve el is hagyhatók egyes sorok. Így az arabban nyolc képzési területtel kell számolni: a laringális és a veláris terület között fel kell venni a pharyngális, s megvan az interdentalis sor is. Ugyanakkor nem különül el a bilabiálisok és a labiodentalisok sora. A francia nyelv uvulárisai közvetlenül a velárisok előtt állnak, ám ugyanitt — a *h*-k elnémulása következtében — nem kell laringálisokat felvenni stb. Az igen csekély számú mássalhangzóval rendelkező nyelvekben, amilyeneket az óceániai és az indián nyelvek között többet is találunk, természetesen a képzési helyek száma is minimális.¹⁸

Az új sorrend mellett szól többek között, hogy a „semleges” *h* sora fölött az akusztikailag *é l e s n e k*, alatta pedig a *t o m p á n a k* nevezett mássalhangzók találhatóak meg. A később tárgyalandó vokalizációs jelenségek most szemléletes módon tömörülnek néhány szomszédos képzési területen. Azt, hogy a fenti sorrend mind hangtörténetileg, mind a hanghelyettesítések révén, mind pedig akusztikus alapokon megerősítést nyerhet, a zöngétlen réshangok oszlopában lejátszódó néhány változással/váltakozással s az akusztikai vizsgálati adatok idézésével igazolom. Az 1. ábra, amely a zöngétlen spiránsokat mutatja, az interdentalisoknál mondottaknak megfelelően körkörös elrendezésű. A többi képzési módnál is elképzelhető hasonló ábra, de mivel itt van a képzési soron a legtöbb hang, a folyamatosság is itt érzékelhető a legnagyobb mértékben. Az *a*. és *b*. eltérő irányú hangváltozásokat, a *c*. és a *d*. jellegzetes hanghelyettesítéseket mutat.

Az ábra értelmezése: az *a*. részlet a latin és a spanyol nyelv vonatkozásában már idézett *f>h* változásra utal. Az *f* és a *h* között megjelenő valamennyi spiráns nem volt része e nyelvek fonémarendszerének, ezek itt a teljesség kedvéért szerepelnek csupán. Átmeneti hangként csak az */x/* előfordulása valószínű. A *b*. részlet szintén ismert hangtörténeti példát idéz. A többnyire veláris zárhangra visszavezethető zöngétlen veláris spiráns sok nyelvben később laringális spiránssá változott. A magyar nyelvtörténetből is ismert folyamat képlete: **k>x>h*.¹⁹ A *c*. rész mutatta összefüggés lényege: a *h*-féle hangokkal nem rendelkező franciák beszédében jól megfigyelhető az ún. *ich-laut* helyetti */f/* ejtése. De a *ç>f* eltolódás több német nyelvjárásra

¹⁸ A mindössze hat(!) mássalhangzóval rendelkező rotokas nyelvben (idézi Crystal 1987, 168) csupán három képzési hellyel kell számolni: az alveolárisal, a velárisal és a bilabiálissal.

¹⁹ Az *f>h* változás kapcsán l. 12. sz. jegyzet. A *k>x>h* finnugor előfordulásaira Lakó (1971, 57) nyújt példákat.

1. ábra
A zöngétlen réshangok körkörös elrendezésében

is jellemző. Végül a d)-vel jelzett rész az interdentális spiráns két irányban is bekövetkező helyettesítéseit szemlélteti.²⁰

Jelöl az ábra akusztikai jellegű kapcsolatokat is: az újabb szakirodalom, módosítva Jakobson korábbi eredményeit, az /f/ és a /θ/ fonémákat látja el a [- érdes] jeggyel, s az /s/ és az /ʃ/ fonémák kapják a [+ érdes] jegyet. Végül a [ç] és a [x] szegmentumokat az köti össze, hogy mindketten a /h/ allofonjai, s a hanghelyettesítésekben is megfigyelhető kapcsolatuk: gyakori, hogy a palatális változat lép a veláris helyére. Számos nyelvben ezek nem is önálló fonémák; az egységes rendszerbe való felvételük problémáira még szintén visszatérek.²¹

²⁰ A h-féle hangok franciák által való hanghelyettesítéséről szól Martinet (1977, 86). A német nyelvjárások s részben a kevésbé igényes köznyelv ejtési sajátosságáról megemlékezik pl. Meinhold–Stock (1982, 166). Az interdentálisokról l. a 17. jegyzetet.

²¹ A [± érdes] jegy kérdését részletesen tárgyalja Blumstein (1991, 110–111). Ezáltal /f/ és /θ/ alkotnak a [- érdes] jegy alapján természetes osztályt, s ugyanezzel a jeggyel rendelkeznek a h-féle hangok is, szemben a [+ érdes] jegyű /s/-/ʃ/ (szibiláns) párral.

Már utaltam rá, hogy a spiráns sor azért a legalkalmasabb a folyamatos változások érzékeltetésére, mert ezen a soron fordul elő a legtöbb fonéma. Az ábra megerősítheti érzésünket a hangváltozások fokozatos voltát illetően. A *lingua non facit saltus* mondás igazságának további bizonyítékairól a képzési módok új elrendezése és az összekapcsolt magánhangzó- és mássalhangzó-táblázatok nyomán még lesz szó.

1.2. A képzési módok új sorrendjéről

A különböző szerzőktől származó, eltérő nyelvekre vonatkozó mássalhangzó-elrendezések esetében nemegyszer tapasztalható, hogy az első oszlop zárhangjaitól három oszlopnyi távolságra kerülnek a réshangok, esetenként pedig akár öt oszlopnyra is az affrikáták. Korábban már volt szó arról, hogy a nyelvi működést csak olyan modell képes tükrözni, amelyik a fonémák belső összefüggéseit híven kifejezi. A fent említett rendszerezések nem ilyenek. Ha ugyanis a hangtörténet adataira figyelünk, nem fordulhat elő több oszlopnyi távolság éppen a zárhangok és a réshangok, valamint a zárhangok és az affrikáták között. Hiszen a legkülönbözőbb nyelvek, nyelvcsaládok történetéből hozható példák sokasága éppen arról tanúskodik, hogy az egyik legalapvetőbb hangtörténeti változás a spirantizálódás, a másik pedig a palatalizáció, s mindkettőnél a kiinduló elem a felpattanó zárhang, a keletkező pedig egy-egy réshang, ill. affrikáta. Ma már egyértelmű, hogy a hangváltozások nagy többségére igaz, hogy a változás során keletkező új mássalhangzó-fonéma az eredetinek valamilyen szempontból, például a zöngesség, a képzési hely vagy éppen a képzési mód szempontjából a legközelebbi megfelelője, vele opozícióban álló párja. A zárhangú képzéssel így opozícióba állítható a réshangú, a [± folyamatos] jegy alapján, s az affrikáták sora a [± érdes] jegy alapján. Igaz, az utóbbi jeggyel, ezt már láttuk, a szibilánsok is rendelkeznek. A réshangoknak egyébként van egy, az affrikátákkal közös jegyük, amely alapján szemben állnak a zárhangok csoportjával, s ez a [± késleltetett] jegy. A folyamatosság szempontjából viszont a réshangok és affrikáták szintén szemben állnak egymással. A kölcsönös összefüggések és ellentétek nyomán ún. természetes osztályok alakulnak ki. A zárhangok, a réshangok és az affrikáták azáltal állnak szintén természetes osztályként szemben a többi mássalhangzó-fonémával, hogy az előbbieik körében tapasztalható a m á s s a l h a n g z ó k n a k z ö n g é s – z ö n g é t l e n

Természetesen ugyanez a helyzet a zöngés megfelelők körében is. Ami a palatális és a veláris spiráns-párokat illeti: a német egy /ç-x/ fonéma két allofónjának tekinti [ç]-t és [x]-et, s nem hozza őket fonológiaiilag a /h/-val kapcsolatba (Meinhold–Stock 1982, 130–134), szemben például a magyarral.

p á r o k b a v a l ó ö s s z e k a p c s o l á s a , míg a továbbiak ilyen párokat nem alkotnak.²²

A spirantizáció során tehát a zárhangból spiráns jön létre: zöngétlen zárhangból zöngétlen, zöngés zárhangból pedig zöngés. Az affrikálódás során ugyancsak zárhangból, ritkábban réshangból affrikáta keletkezik. Az affrikálódás leggyakoribb kiváltója a palatalizáció. Ugyanakkor ismert a dezaffrikálódás jelensége is: ilyenkor az affrikáta — zárelemét elveszítve — réshanggá alakul át. A három csoport kölcsönös összefüggése rajzban a 2. ábrán mutatkozik meg.

2. ábra

A nyilak a legfontosabb változási irányokat jelzik

Nyelvtörténeti példák elemzése nyomán egyértelművé válik, hogy miért a már az ábrán is látható sorrend felvétele a célszerű az új, történeti elvű rendszerezésben.²³

Ami pedig a további sorrendet illeti: a réshang–zárhang–affrikáta hármashoz a legközelebb a nazálisok állnak. A nazálisok rendre ott képződnek, ahol a megfelelő zárhangok, melyekkel természetes osztályt is alkotnak. Laziczius Gyula idézi egy helyen a botokud indián nyelvet, ahol a felpattanó zárhangok és a megfelelő orrhangú zárhangok egyetlen fonémát jelentenek.²⁴

Ugyanakkor a nazálisok mint szonorok természetes osztályt alkotnak a likvidákkal is. Ez utóbbiak lehetnek laterális és tremuláns likvidák. Fonotaktikai viselkedésük és vokalizációra való hajlamuk ugyanakkor e fonémákat a réshang-oszlop két elemével, a *j*-vel és a *v*-vel is igen szorosan összefűzi, s hangtörténeti kapcsolódás is van éppen a réshangok és a likvidák között. Ismét felvetődik a körkörösség gondolata, de az egybekapcsolódást itt egy körülmény még módosítani fogja, történetesen a magánhangzók elhelyezésének gondja.

A következőkben olyan hangtörténeti adatokat sorakoztatok fel, amelyek a jelzett sorrendet erősítik. A rendszernek kohéziót adó, egymással a

²² A jegyek itt kiemelt rendszerét Kiefer (1994, 214–217) nyomán mutatom be.

²³ A zárhangoknak középre való helyezése azért is szerencsés, mert ezáltal válik a rendszer nyitottá pl. a magánhangzók felé. A nyelvi folyamatok végigkövetése szempontjából ez igen fontos.

²⁴ Laziczius (1932, 23) Polivanov nyomán idézi a botokud indián nyelv példáját, melyben *dede* és *nene* azonos szavak, lévén *d* és *n* is egyazon fonéma változatai.

legközelebbi rokonságban álló hangok sorozatai ugyanis nemcsak a képzési helyek oszlopaiban, hanem a képzésmódok soraiban is jellegzetes elrendeződést eredményeznek. Egy-egy adott nyelv valamely hangjának fejlődését ritkán tudjuk 2–3 lépésnél hosszabban követni, még a hosszabb írásos múlttal rendelkező nyelvek esetében is. Ugyanakkor a rokon nyelvek megfelelő szavaiban az azonos hangtani környezetben megjelenő más és más fonéma felfogható egy-egy hangfejlődési sorozat egy-egy állomásának. Így a következő lapokon főleg a rokon nyelvekből nyert párhuzamos példaanyag fordul majd elő.

Az újlatin nyelvekkel foglalkozók körében közismert példa, hogy a latin nyelv intervokális zöngétlen *p*-je a latinból származó nyelvek körében eltérő megfelelőekkel rendelkezik. Az olaszban zömmel megmaradt a *p*, míg másutt [b], [β], [v], [u] vagy ∅ megfelelőekkel találkozunk. Ez azt jelenti, hogy az érintett nyelvek körében, az egy olaszt kivéve lezajlott az *i n t e r v o k á l i s g y e n g ü l é s* folyamata. Ennek mintegy első fokozataként a zöngétlen zárhang zöngésedését láthatjuk a provanszál példában; a második fokozatot a spanyol képviseli, ahol a zöngés zárhang spirantizálódott. Ezt ugyan az írás nem jelzi, de a kiejtés egyértelműen réshangú. A francia nyelvben a réshang már az írásképből is megjelenik. A francia hang egy további lépést is mutat: a képzési hely kismértékű eltolódását. Francia nyelvjárási példák ugyanakkor a réshang félmagánhangzóvá gyengülését is felmutatják, s ugyancsak vannak esetek, ahol a teljes vokalizáció következtében a más-salhangzós elem végképpen eltűnik, helyén gyakran kettőshangzót, hosszú magánhangzót találunk. (Ilyen a francia *su* (korábban *seu*) szóalak, a latin *saputum*-ból.)

A latin *sapere* 'tudni' igének a megfelelői rendre: olasz *sapere*, provanszál *saber*, spanyol *saber*, kiejtve [saβer], francia *savoir*. A *ripa* 'folyó- vagy tengerpart' az olasz köznyelvben ugyan *riva* alakban él, de a nyelvjárási példákban megőrződött egy *ripa* alak is, 'meredek lejtő', 'meredek sziklafal' jelentésben. A további változatok pedig: *b*-vel találkozunk a provanszálban: *riba*, [β]-vel a spanyol [riβera] szóban, s *v*-vel a franciában: *rive*.

A görög eredetre visszamenő latin *diabolus* 'ördög' szó *b*-je ugyan a legtöbb újlatin nyelvben *b*-vel található meg, így a franciában: *dible*, a spanyolban: *dibolo*, a románban viszont *di'avol*, s egy régi észak-francia nyelvjárásban: *diaule*.

A latin *rivus* 'patak' szó *v*-je a későbbiekben mintegy „felszívódva az *u*-ba” tűnt el újlatin nyelvekből: ld. a spanyol *rio*, a portugál *rio*, a román *riu* szóalakokat.²⁵

²⁵ A példák lelohelye: *sapere*, *ripa*, *diaule*: Herman (1967, 93–94); *rivus*: Tamás (1969, 55).

Képlettel a fenti változások az alábbi módon írhatók le:

$$p > b > \beta > v > u > \emptyset$$

Az intervokális gyengülés egymással fokozatosan összefüggő hangok sorozatára derít fényt; párhuzamos ezzel a bilabiálisoktól induló fejlődéssel a dentális sorban lejátszódó is:

$$t > d > \delta$$

Itt azonban következő fokozatként a teljes elnémulással lehet számolni, ahogy a párhuzamos példák mutatják:²⁶

(11)	latin	portugál	spanyol	ófrancia	francia
	mut <u>a</u> re	mu <u>d</u> ar	mu <u>d</u> arar	–	muer
	pot <u>e</u> re	pod <u>e</u> r	pod <u>e</u> r	pooir	pouvoir
	lau <u>d</u> are	lou <u>v</u> ar	–	loer	louer

A finnugor nyelvek történetében is feltehető hasonló folyamat, mivel az intervokális zöngétlen zárhang megfelelőiként itt is fellépnek zöngés zárhangok, ill. spiránsok. A finnugor *-t- fejlődésének így a következő fokozatait figyelhetjük meg:²⁷

$$t > d > \delta \sim z$$

A következő példák viszont a germán nyelvek köréből valók, s belőlük a zárhangok, a réshangok és az affrikáták rendszerbeli közelállása állapítható meg ismételten. A mai angol szókezdő t-nek sokszor felel meg [tʃ], a szókezdő p-nek pedig [pʃ] a mai német köznyelvben. Ugyanakkor más hangtani helyzetben, így szavak belsejében és szóvégeken t-nek [s], p-nek [f], k-nak pedig [x] megfelelőit találjuk.²⁸

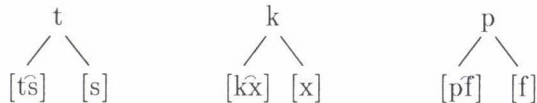
²⁶ Herman (1967, 95) és a megfelelő nyelvekhez kapcsolódó szótárak.

²⁷ Lakó (1971, 73) nyomán: finn *sata*, mordvin *sada*, cseremisiz *süđö*, magyar *száz*.

²⁸ A párhuzamos angol és német szavak felsorolása szótárak alapján történt; az ófel-német fokváltakozást tárgyalja Hutterer (1975, 256–258).

(12)	Angol szavak:	Német szavak:
(a)	<i>tame</i>	<i>zahn</i>
	<i>tongue</i>	<i>Zunge</i>
	<i>ten</i>	<i>zehn</i>
	<i>two</i>	<i>zwei</i>
	illetve:	
	<i>eat</i>	<i>essen</i>
	<i>foot</i>	<i>Fuß</i>
(b)	<i>path</i>	<i>Pfad</i>
	<i>pawn</i>	<i>Pfand</i>
	<i>plough</i>	<i>Pflug</i>
	<i>pound</i>	<i>Pfund</i>
	illetve:	
	<i>open</i>	<i>offen</i>
	<i>ship</i>	<i>Schiff</i>
(c)	<i>awake</i>	wecken, de korábban: <i>wechan</i>
	<i>make</i>	<i>machen</i>

A második hangeltolódás ábrája:

3. ábra

A zárhang kétirányú fejlődése affrikátát, ill. réshangot eredményezett

A $p > f$, $t > \theta$, $k > h$ -féle spirantizálódásokra számos nyelv történetéből vehetünk példákat, így a finnugor hangtörténetből is. Közismert a szókezdő finn p -nek és a magyar f -nek a megfelelése a päü/fej, puu/fa, pata/fazék stb. adatokban.²⁹

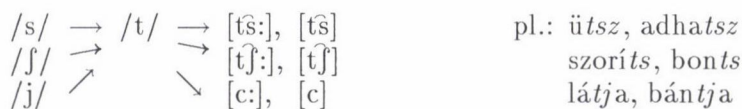
²⁹ L. Lakó (1971, 57–59). A t fejlődésében a spirantizálódás nem következett be, sőt a t -nek d -vé zöngésedése is csak egy-két nyelvben (permiék, magyar) ment végbe. A $k > h$ fejlődés, $k > x > h$ lépésekben egyedül a magyarra jellemző, s csak veláris magánhangzók előtt zajlott le.

Számos nyelv jellegzetes fejlődési útja a főként a velárisokat érintő palatalizáció. Ennek során veláris zárhang különféle affrikáta-típussá válik, tehát például [t̪s]-vé, [tʃ]-vé zöngétlen, és [d̪ʒ]-vé, [dʒ]-vé zöngés kiinduló hang esetén.³⁰

Az összefüggések a réshang-zárhang-affrikáta oszlopok között nemcsak történetiek lehetnek, hanem jellemezhetik az aktuális nyelvállapotot is. Így nem is egy nyelvben az idetartozó hangok erős egymásra hatását figyelhetjük meg. Ilyen mindenekelőtt a zöngesség szerinti részleges hasonulás, amelynek ugyan előfordulhatnak speciális, az adott nyelvre jellemző szabályai is, mégis nagy egyöntetűséggel általános érvényűnek tekinthető.

A magyar nyelvben fontos szerepet játszó mássalhangzó-jelenség az összeolvadás. Eredményeként a zárhang és a réshang találkozásából zár-réshang, azaz affrikáta jön létre. A 4. ábra ezt szemlélteti:

4. ábra

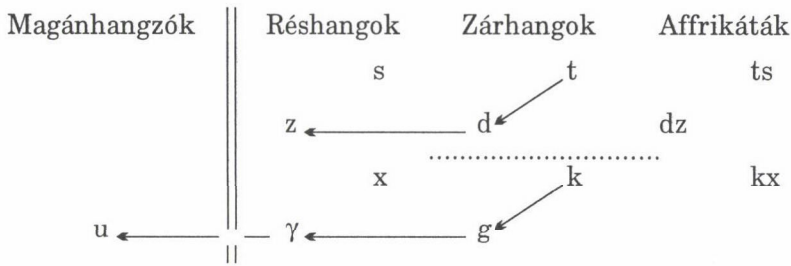
Az összeolvadás jelensége és példái a magyarban
(A nyílak a ható hang felől mutatnak a hatást elszenvedőre,
majd a keletkező mássalhangzóra)

A 2. ábrára visszautalva azért célszerű a zárhangokat a középre helyezni, mert így mind a spirantizációk, mind az affrikálódások egy-egy lépésnyi elmozdulásként ábrázolhatók a rendszer bal, ill. jobb szélé felé. A zöngés párok kissé lejjebb csúsztatásával ugyancsak egy lépésnyi elmozdulás érzékelhető. Az intervokális gyengülés lépései átnyúlhatnak a magánhangzók területére is. A *t-k-p* oszlop elmozdításának éppen az a jelentősége, hogy a mássalhangzók rendszere nyitottá vált a magánhangzók felé (5. ábra).

Ez az átlépés a palatális sortól kezdődően jellemző a réshangokra, tehát a palatális, majd az uvuláris, a veláris, a bilabiális és a labiodentális területeken. A vokalizálódott réshang többnyire egy diftongus második eleme lesz, s később teljesen összeolvad a megelőző magánhangzóval.

A nyelvtörténeti adatok tanulsága szerint a folyamat fordítottja is megvan: az *i* és az *u* hajlamosak arra, hogy magánhangzó voltukat „feladva”, szótagképző funkciójukat elveszítve mássalhangzókká váljanak: *j*-vé, ill. egy β -fokon keresztül *v*-vé. Az orosz [afto-] szókezdetek helyén az ógörögben

³⁰ Talán legismertebb példái e változásoknak a szláv nyelvek körében lezajlott palatalizációk voltak. A palatális sorhoz tartozó fonéma elmozdulást okozott az előtte álló velárisnak nem csupán képzési helyében, de képzésmódjában is. Ennek lépéseiről részletebben l. Hawkins (1984, 262).

5. ábra

A gyengülések átléphetik a magánhangzó–mássalhangzó „határvonalat”

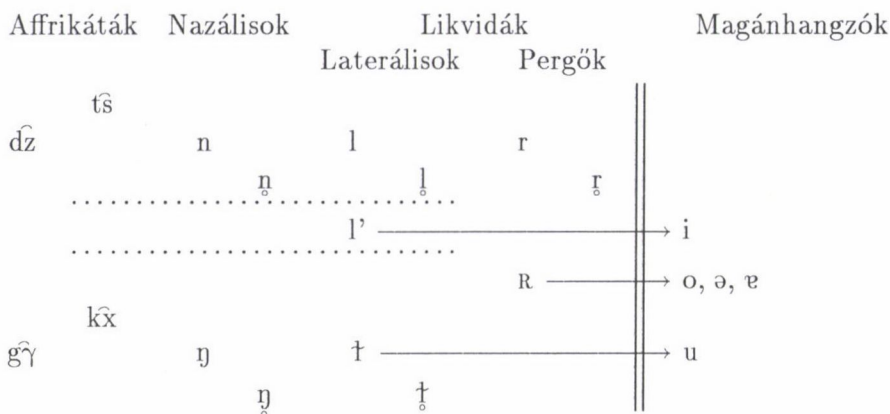
auto- található; a szláv *tvoj, svoj* névmásoknak a latinban *tuus, suus* felel meg; a *Suetia* latin országnév megfelelői Európa-szerte [sv-]/[ʃv]-kezdetűek (Svédország nevééről van szó), bár például a francia nyelvben az egykori magánhangzó palatális félhangzó formájában megőrződött: *la Suède*. A *gioia* 'öröm' olasz szónak a kiejtése [dʒo:ja], s a példák száma más nyelvekből is megsokszorozható. Érdekes kiterjesztése a mássalhangzós szerepeknek, hogy a *v* és a *j* például a szláv nyelvek egy részében ún. protetikus hangként *u*-val, ill. *e*-vel kezdődő szavak elé járul.

Jobb felé indulva a zárhangoktól az affrikáták, majd a nazális mássalhangzók következnek. Bár a nazálisokat a hangtörténetek a stabil elemek között tartják számon, beleolvadásuk az őket megelőző magánhangzóba nem ritka jelenség. A „funkciózavar” esetének tekinthetőek a szótagképző nazálisok és likvidák. Az indoeurópai alapnyelvben nagy valószínűséggel szerepeltek, s élő nyelvi példák is vannak szótagképző likvidákra a szláv nyelvek körében. A német főnévi igenév kiejtése során viszont a szótagképző [ŋ]-ek, [m̥]-ek fordulnak elő.³¹ Ezek a jellegzetes „kétlaki” elemek közvetlenül a jobb oldali magánhangzó–mássalhangzó „határ” szomszédságában el is helyezhetőek a rendszerben (6. ábra). Mind a nyelvtörténeti, mind élő nyelvi példái vannak a likvidák vokalizációjának is.³²

A mássalhangzó-fonémák képzésmód alapján felállított új sorrendje a következő:

³¹ A legtöbb indoeurópai nyelvben a szótagképző likvida maga mellett egy *u*, *o* vagy *a* magánhangzót kifejlesztve megszűnt szótagképző lenni. Ma is van szótagképző [l], [r] pl. a cseh nyelvben. A német [habm], [ʃpi:lŋ] stb. újabb fejlemények.

³² Számos nyelvben a vokalizálódott (sötét) *ɾ*-ek *u*-vá váltak; legismertebb példái talán a francia nyelv történetében fordulnak elő, erről l. Herman (1967, 110). Ma is van rá példa az angol nyelvjáráásokban, ahol az [ɹ] [o]-vá vokalizálódik. Ugyanott az [ɹ]-ek helyén [ə] ejtése figyelhető meg, l. Hawkins (1984, 75–76). A németben az *r* vokalizációja ugyancsak egy elmosódott hangszínű, közepesen vagy teljesen nyílt magánhangzót eredményez: *hier* ejtése [hi^ɐ], *nur*-é [nu^ɐ] lesz, l. többek között Duden (1984, 35).

6. ábra

A mássalhangzó-rendszerezés másik oldalán a határvonal átlépése szintén megtörténik. A nyilak a vokalizációt jelzik

- (13)
1. réshangok
  2. zárhangok
  3. affrikáták
  4. nazálisok
  5. laterális likvida
  6. pergő

Az 5. és 6. ábra szemléletesen mutatja, hogy a mássalhangzó-rendszer e sorrendjével mindkét oldalon éppen a magánhangzók rendszeréhez jutunk el. A vokalizációs jelenségek mind a réshangok, mind pedig a likvidák körében gyakoriak, s ugyanegy magánhangzó-rendszernek az elemeiből „merítenek”. Ha a mássalhangzó-rendszer két oldalán jelentkező magánhangzó-rendszernek ezt az azonosságát érzékeltetendő a két magánhangzó-ábrázolást mintegy „egymásra hajtjuk”, eljutunk a 7. ábra térbeli alakzatához.

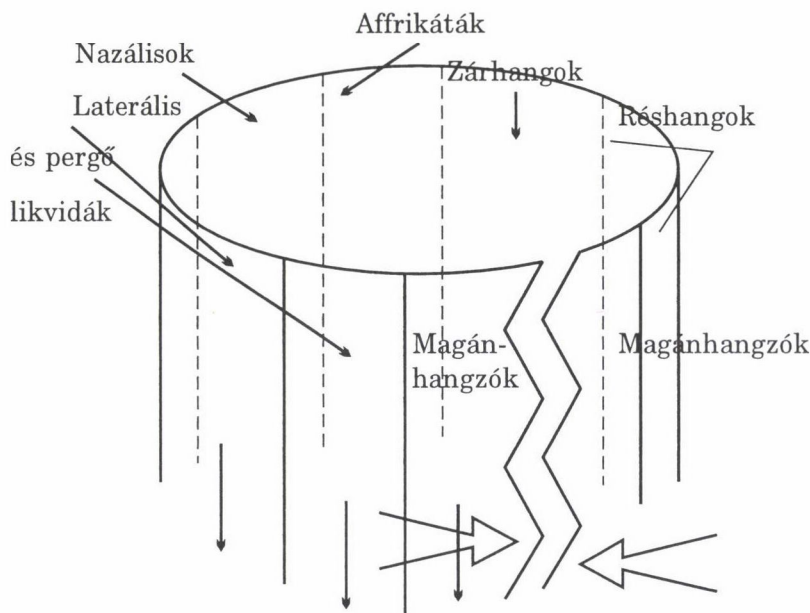
2. A magánhangzók és a mássalhangzók együttes ábrázolása

Az egységes fonémarendszer ábrája tehát egy hengerpalást felületén jelenik meg (8. ábra). E körkörös elrendezés különbözteti meg az új, történeti elvű rendszerezést a magánhangzókat és a mássalhangzókat már korábban is összekapcsoló elrendezésektől, így többek között a szonoritási és az erősségi skálától, ahol az elrendezés sosem zárult össze körkörösén.

A hanghengerrel való modellálás természetesen a nyelvi valóság leegyszerűsítése. Ám e körkörös elrendződésnek köszönhetően nincsenek például

Különböző mássalhangzó-típusok:

7. ábra

A térbeli ábra kialakulása a két magánhangzó-oldal egymáshoz illesztésével

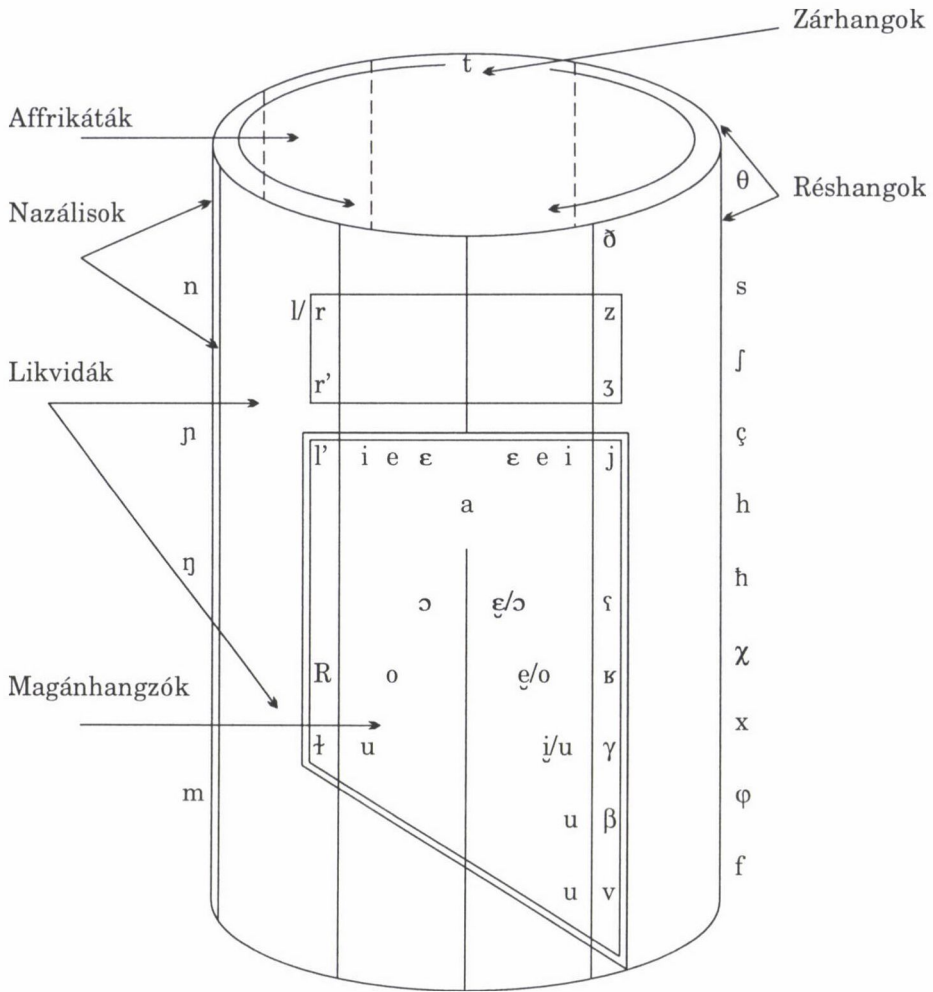
a rendszerezés szélén álló, abból „kilógó” fonémák. Az egymás közvetlen közelében elhelyezett fonémák egyúttal egymás legközelebbi rokonai is.

A zöngétlen zárhangok oszlopától indulva mind jobb, mind pedig bal felé egyre fokozódó nyíltsággal, mind erősebb magánhangzós jelleggel találkozunk. A magánhangzók körében mindkét oldalról fokozatosan a legnyíltabb magánhangzóhoz, az /a/-hoz jutunk el.

Míg a palatális magánhangzók mind a palatális mássalhangzók sorában állnak, addig a velárisnak nevezett magánhangzók a szájüreg mind hátsóbb részeiben s a garatban is képezve különböző képzéshelyű mássalhangzókkal — velárisokkal, uvulárisokkal, pharyngálissal, maga az /a/ pedig a laringális /h/-val — kerülnek egy sorba. A vokalizációs jelenségek ilyen módon kicsit széthúzódva ugyan, de mégis a rendszerezés egy adott részében jelennek meg, s ezáltal olyanforma rend teremődik, amilyen a képzésmódok esetén is létrejött a zöngés–zöngétlen párokba rendeződő rés-, zár- és zárrészhangok egymás közvetlen szomszédságába való elhelyezése révén.

A veláris *t* éppúgy *u*-vá vokalizálódik, mint a veláris zöngés spiráns vagy a bilabiális zöngés spiráns; a labiodentális soron pedig a folyamat fordítottja, az *u* magánhangzó részhanggá válása zajlik le. A veláris laterális *u*-vá vokalizálódásával párhuzamosan pedig *l*-ek — valószínűleg palatális

8. ábra

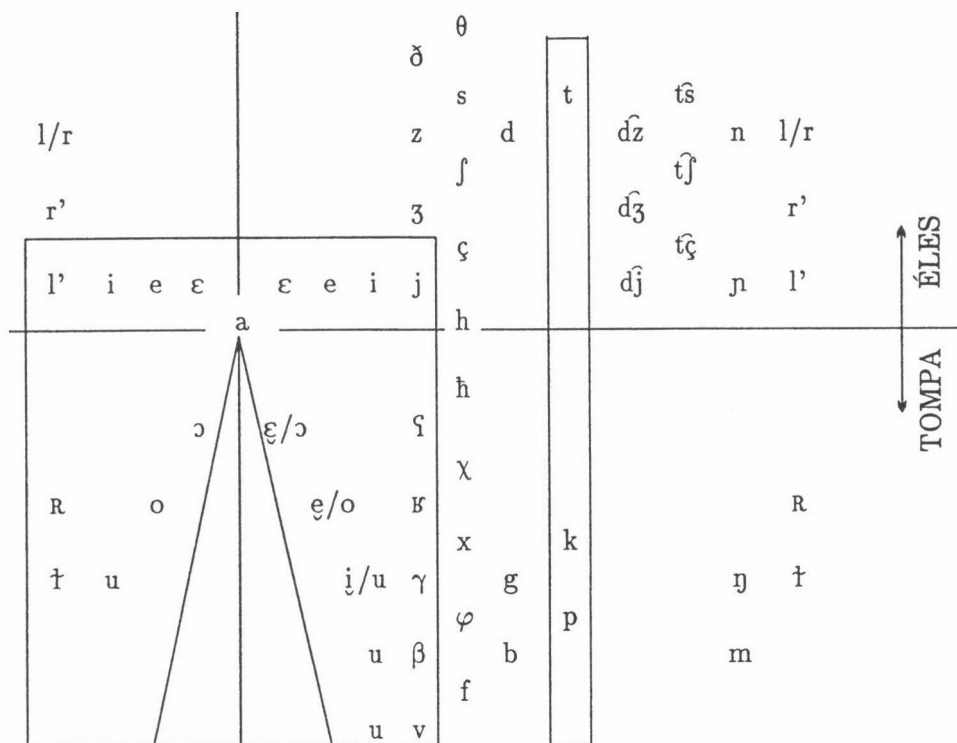
A hanghenger. A részhangok, a magánhangzók és a likvidák „találkozása” a középső, kiemelt részben látható. Szintén jelzi az ábra a likvidák és a részhangok közelállását ($r > z$, $r' > ʒ$ változások)

l' -en át való — i -vé vokalizálódására is találni példákat. A latin *multu* és *auscultare* az aragóniai nyelvjárásban *moitu* és *escuitar*, az ugyancsak latin *cultivare* a provanszáiban *coitivar* alakban él.³³

³³ A példák leelőhelye Straka (1979, 394). Hasonló példákat idéz Tamás (1989, 70–71): „...A románban és a franciában a $-l'$ elvesztette laterális elemét és $-i$ -vé egyszerűsödött: latin: FÖLŰA: román: *foaie*, francia: *feuille*.”

A germán hangtörténetből ismert rhotacizmus $z > r$ változást jelent a gemán nyelvek egy részében, míg az r -ek z -vé, $ʒ$ -vé alakulására szláv, grúz és török megfelelőik is vannak.³⁴

A 9. ábra a hengerpalástot a síkba kiterítve mutatja. Ez azért is szükséges, mert a henger mindig csak egyik oldalával fordul felénk. A térbeliség élményét az ábra a likvidáknak mindkét oldalon való szerepeltetésével igyekszik visszaadni.

9. ábra
Az egységes fonémarendszer ábrája a síkba kivetítve

Az ábrán kiemelttem a zöngétlen felpattanó zárhangok, azaz az ún. optimális mássalhangzók oszlopát, valamint a vokalizálódás jellemző területeit.

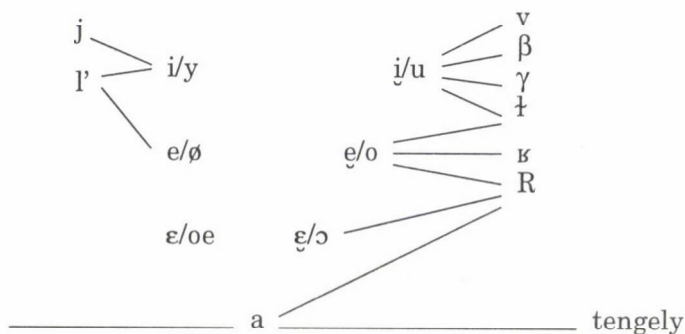
³⁴ A rhotacizmus jelenségéről l. pl. Nagy (1964, 10), Saussure (1916/1967, 181–183), Hutterer (1975, 51).

Az orosz lány r -jének lengyel megfelelője [ʒ], cseh nyelvi példákban viszont egy jellegzetes szibilánst, a /ř/-t találjuk. A török nyelvek körében következetesen l és r felel meg a csuvasban (és a mongolban is) a többi török nyelv s és $ʒ$ hangjának, l. pl. Räsänen (1955, 25–26) és Kakuk (1991, 136). Több grúz példát hoz a [r]-nek [ʒ]-vel, sőt [dʒ]-vel való megfeleléseire Schmidt (1962, 77–78).

Két tengelyt is húztam: a vízszintes a *h*-n és az *á*-n áthaladva az *é* l e s és a t o m p a jegyű fonémákat választja el, a függőleges pedig az *á*-n áthaladva a két magánhangzó-oldal egybeforgatását teszi lehetővé, aminek a révén voltaképpen a jól ismert magánhangzó-háromszöghöz jutunk el.

A rendszer tagjai egyébként oszloponként és soronként is igen erős kapcsolódást mutatnak.

Így szoros kapcsolat fűzi össze pl. a nazálisok oszlopának a tagjait csak úgy, mint az affrikátákat. Az új ábrázolás középpontjában kétségtelenül a felpattanó zöngétlen zárhangok állnak. A 10. ábra az előbbi rendszerből kiemelten mutatja a magánhangzó-fonémákat, miután az *á*-n áthaladó tengely mentén egybefordítottuk őket, majd pedig 90 fokkal az egészet elfordítottuk. Az ábra tartalmazza a kapcsolódó mássalhangzókat, sőt az illabiális palatálisok mellé felveszi az eredeti ábrán nem szereplő labiális palatális párokat is:

10. ábra

A magánhangzók részrendszere a kapcsolódó mássalhangzókkal

Az egybeforgatás nyomán az egyes magánhangzók önmagukkal esnek egybe, s egymás mellé rendeződnek azok a zöngés spiránsok és likvidák is, amelyek vokalizációja az adott magánhangzót eredményezi. Mivel mind a β , mind a γ , mind pedig a ʃ vokalizációja *u*-t eredményez, e mássalhangzóknak erős rokonságban kell állniuk egymással. A veláris ʃ és az uvuláris *R* és ʁ vokalizációja pedig *o*-t is eredményezhet. Pierre Delattre írja a veláris ʃ és az uvuláris ʁ kapcsán: „Két hang, amelyek artikulációs szinten oly távolinak tűnnek egymástól, akusztikai szinten ugyanakkor oly közeliek”. Nyilván ez a magyarázata az azonos módon bekövetkező vokalizálódásuknak. A mássalhangzók új elrendezése az ábrák tanúsága szerint teljes összhangban van a már jóval korábban helyesen kialakított magánhangzó-rendszerezésekkel. Míg a veláris magánhangzók mindegyike létrejöhet vokalizáció eredményeképpen, a palatálisokról ugyanez nem mondható el. A zöngétlen laringális pedig semmiképp sem vokalizálódhat *á*-vá.

A függőségi fonológia a mássalhangzókat leginkább a növekvő szonoritás alapján rendezi el, ám tanulságos lehet, ha az elemeket a hanghenger oszlopainak a sorrendjében, tehát körkörösén is felrajzoljuk. Ezt a kétféle elrendezést mutatja a (11) ábra (a), ill. (b) része. A függőségi fonológia két alapszimbóluma *C* és *V*.

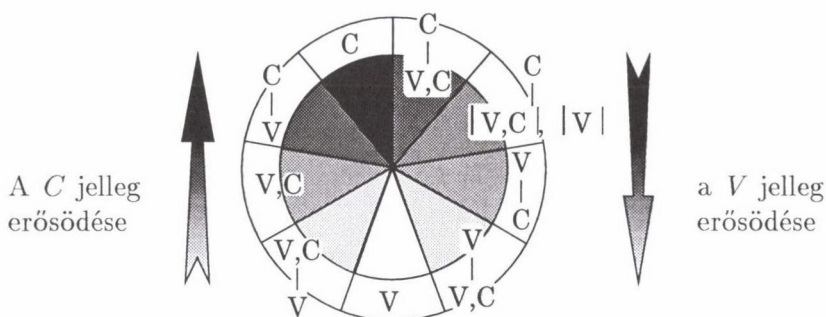
C: a konsonantális jelleg kifejezője, tehát jelenti a fonémátípusban jelen lévő mássalhangzós elemet. Egyúttal az „optimális mássalhangzók”, a zöngétlen explozívák jele is.

V: a vokalikus jelleg szimbóluma, de a magánhangzósság foka mellett utal magukra a magánhangzókra is.

A zöngétlen explozívák és a magánhangzók között a mássalhangzóknak a *C* és a *V* elemet változatos módon kombináló osztályai állnak:

(a)	<i>C</i>	<i>C</i>	<i>C</i>	<i>C</i>	<i>V,C</i>	<i>V,C</i>	<i>V</i>	<i>V</i>	<i>V</i>
		<i>V</i>	<i>V,C</i>	<i> V,C , V </i>		<i>V</i>	<i>C</i>	<i>V,C</i>	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.

(b)

11. ábra

A körkörös elrendeződés a fokozatosságok szemléletes kifejezője³⁵

Míg a szonoritási skála egyirányúan halad a zöngétlen explozívától (1.) a zöngés explozíván (2.), a zöngétlen és a zöngés affrikátán (3. és 4.), a zöngétlen és zöngés spiránson (5. és 6.), valamint a nazálisokon (7.) és a likvidákon (8.) át a magánhangzókig (9.), addig a körkörös elrendezésben jobb kéz felé indulva a zöngés zárhangban és a zöngétlen és zöngés spiránson, noha a *V* elemrész egyre fontosabb lesz, a *C* irányító szerepe megmarad.

³⁵ A függőségi fonológiáról l. a 7. számú jegyzetet. Az (a) ábrán idézett sorrend: Puppel (1992, 471). Saját elrendezésemben a sötét árnyalatok a mássalhangzós jellegre, a világosak a mind nagyobb fokú magánhangzósságra utalnak.

Balra indulva az affrikáták után a *V* elemrész válik irányítóvá. Megfigyelhető, hogy a zöngés zárhang és a nazális, valamint a zöngés réshang és a likvida „képlete” egymás fordítottja.

Egy-egy nyelv fonémarendszeréhez igazodva nemcsak a képzési helyek, hanem a képzésmódok száma is változhat. Így a francia nyelvben, az affrikáták hiányában, kevesebb oszloppal kell számolni. Más nyelvekben ugyanakkor további helyeket kell kijelölni például a palatalizált mássalhangzóknak (egyes szláv nyelvekben), a prenazalizált zárhangoknak (számos afrikai nyelvben), a zöngétlen likvidáknak (az eszkimó nyelvekben) stb.³⁶ Ezen fonémák helye a rendszerösszefüggés alapján egyértelműen kijelölhető. Mindez azt sugallja, hogy a konkrét nyelvekre vonatkozó fonémarendszerezések mögött egy jóval gazdagabb fonémaállományú „egyetemes fonémarendszerezés” állhat. Vajon igaz-e ez?

Amellett, hogy egy-egy adott fonéma valóban egyetlen nyelv fonémarendszerének a keretei között értelmezhető s állítható oppozícióba ugyanazon rendszer más elemeivel, behelyezhető egy egységesebb rendszerbe is, melynek összefüggései egyértelműen kijelölik a helyét, függetlenül attól, hogy az adott nyelvben négy, egy másikban pedig esetleg hét oppozícióba is állítható.

Nemcsak arról van szó, hogy az oppozíciók jórészt megfeleltethetőek egymásnak, hanem arról is, hogy egy-egy fonéma a megvalósult mellett számos további oppozíció lehetőségét is magában hordozza, ami esetleg csak más nyelvekben valósul meg. Az sem befolyásolja az egyes elemek helyét az egyetemes rendszerezésben, hogy ezek esetleg csak a nyelvek egy részében tekinthetőek önálló fonémáknak, míg másokban kombinatorikus vagy szabad fonémavariációk, netán hibás ejtésű alaknak számítanak.

Az új, történeti alapú rendszerezésben az /f/-nek a helye egyértelmű: a zöngétlen spiránsok oszlopában, s a labiodentálisok sorában kell lennie. Ezt az sem befolyásolja, hogy a japán nyelvben az [f] a [h]-val együtt kombinatorikus variáns: az *u* előtt csak [f], míg a többi magánhangzó előtt csak [h] fordulhat elő. S az sem változtatja meg a fenti elhelyezkedést, hogy van nyelv, ahol /f/ oppozícióban áll mind /v/-vel, mind /p/-vel, mind /př/-vel, de van olyan nyelv is, ahol — az arabban — a fenti oppozíciók egyike sem fordulhat elő.

Vannak nyelvek, ahol van /x/, s van, ahol [x] a palatális [ç] megfelelőjével együtt allofónok.

³⁶ Számos nyelv fonémarendszerét mutatja be táblázatain Ruhlen (1975), Décsy (1988) nyelvi univerzálékát mutat be a fonémarendszerek kapcsán.

A nyelvek egy részében az *s*-féle hangok olyan, selypített változatai is fonémák, melyek a magyarban hibás ejtésnek minősülnek. Bár elvileg e fonémák is felvehetők — a már említett segédsorok formájában — a rendszerezésbe, felvételük inkább csak összehasonlító elemzések esetén célszerű. Semmiképpen nem kell felvenni a rendszerbe fonémaértékkel nem rendelkező fonetikai variánsokat, amilyenek a nazálisok körében gyakran előfordulnak, a nazálisoknak az utánuk következő beszédhang képzési helyéhez való alkalmazkodása következtében, hiszen nem fonetikai táblázatról, hanem egyetemes fonéma-rendszerezésről van szó.³⁷

Az új, történeti elvű rendszerezéssel először jelenik meg olyan modell a fonémák ábrázolására, amelyik a rendszerösszefüggések következetes érvényesítése révén nem csupán az oppozíciókat tudja kifejezni, hanem az egyes fonémák változásait is követni képes, olykor 3–4 lépésen keresztül is. A diakrón folyamatokat logikusan szemléltethetővé téve a nyelvtörténet oktatását, a hanghelyettesítés mechanizmusát tudatosítva az idegen nyelvi beszédelsajátítást segítheti. A szintagmatikus és a paradigmikus tengely összefüggését kiemelve fonotaktikai törvényszerűségeket világíthat meg, s további elméleti és gyakorlati kérdések megválaszolásához is közelebb vihet a fonéma-rendszerek témakörében.

A nyelvek változásait illetően az új, tulajdonképpen kétszeresen is körkörösén értelmezhető elrendezés (valódi térbeli modellje az ún. torus) a hangváltozások fokozatos voltát sugallja. A nyelv sem a képzési helyek, sem a képzésmódok körében nem tesz ugrásokat: *lingua non facit saltus*. Az elmozdulás (akár vízszintes, akár függőleges, akár átlós irányú legyen), az eredetivel a lehető legtöbb jegyben megegyező fonémához vezet. Amikor egyes szerzőknél arról olvasunk, hogy a fonológiai változások ugrásszerűek, ez a kitétel semmiképpen nem a kiinduló és keletkező fonéma egymástól való nagy rendszerbeli távolságára utal, hanem arra, hogy az absztrakt nyelv, a l a n g u e szintjén két f o n é m a között nincsenek fokozatok.³⁸

³⁷ A fentiek miatt egyetemes *fonetikai* táblázat megalkotása — a változatok rendkívül nagy gazdagsága miatt — lehetetlen vállalkozás, egyetemes *fonéma-rendszerezés* — a leírtak értelmében — létrehozható. (A disztinktív jegyek egyetemessége is e lehetőség mellett szól.)

³⁸ A kérdés kapcsán l. Laziczius (1932, 84), Fónagy (1967) s mindenekelőtt Jakobson (1931): „Talán léteztek itt közbülső fokozatok... de fonológiai szempontból csak két fokozat volt” (Jakobson 1931/1962, 204–205). Ugyanakkor a fokozatosságok mellett foglal állást W.A. Koch, könyvének „A változások fokozatosságá”, „Az időfaktor” és „Ugrások” fejezeteiben, l. Koch (1970, 100–102, 132–140). Hasonló megállapításra jutnak a természetes fonológia képviselői is, l. pl. Hyman (1975, 164). Figyelemre méltó Anderson (1973, 51–54) véleménye a szláv palatalizáció kapcsán.

A változások jó részét jellemezhetjük Hawkins szavaival: „A fonéma-hasadás a különálló fokozatok egész sorát foglalja magában, nem következik be hirtelen. Az első stádiumban a fonéma a fonetikai környezettől függő allofónt fejleszt ki. . .”³⁹

Irodalom

- Anderson, James M. (1973): Structural aspects of language change. London: Longman.
- Anderson, John M. – Jacques Durand (1986): Dependency phonology. In: Durand, Jacques (szerk.): Dependency and non-linear phonology. London: Croom Helm. 1–54.
- Anderson, John M. – Colin J. Ewen (1987): Principles of dependency phonology. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blumstein, Sheila E. (1991): The relation between phonetics and phonology. *Phonetica* 48: 108–219.
- Bolla Kálmán (1984): Egyetemes fonetikai hangszabvány? A magánhangzók. *Magyar Fonetikai Füzetek* 13: 71–220.
- Crystal, David (1987): The Cambridge encyclopedia of language. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delattre, Pierre (1966): Studies in French and comparative phonetics. The Hague: Mouton.
- Décsy Gyula (1988): A select catalog of language universals. *Bibliotheca Nostratica* 8. Bloomington: Eurolingua.
- Dogil, Grzegorz – Hans C. Luschützky (1989): Notes on sonority and segmental strength. *Phonetica Saraviensca* 10. Saarbrücken.
- Duden (1984): Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Mannheim: Bibliographisches Institut.
- Durand, Marguerite (1954): La perception des consonnes occlusives. Problèmes de palatalisation et de changements consonantiques. *Studia Linguistica* 8: 110–222.
- Elson, Mark J. (1975): Symmetry in phonology. *Language* 51: 293–303.
- Essen, Otto von (1979): Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin: Akademie-Verlag.
- Ferguson, Charles A. (1978): Phonological processes. In: Greenberg, Joseph (szerk.): Universals of language, vol 2. Phonology. Stanford, California: Stanford University Press 413–437.
- Fónagy Iván (1967): Hangváltakozás és hangváltozás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 123–253.
- Haudricourt, André (1972): Problèmes de phonologie diachronique. *Langues et civilisations à tradition orale* 1. Paris: Société d'Etudes Linguistiques et Anthropologiques de France.
- Hawkins, Peter (1984): Introducing phonology. London: Hutchinson.
- Herman József (1967): Précis d'histoire de la langue française. Budapest: Tankönyvkiadó.

³⁹ Az idézet forrása Hawkins (1984, 262). Ugyancsak Hawkins, könyve egy másik részében (268–270) a $k > p$, $f > x$ változásokat illetően artikulációs ugrásról beszél („leap”), mivel egy közbülső alveoláris fokozatot hiányol (minden bizonnyal a hagyományos ábrázolásoktól sem függetlenül), ugyanakkor a nagy perceptuális hasonlóságot kiemelve akusztikailag apró lépést („a short step”) említ.

- Hutterer, Claus J. (1975): Die germanischen Sprachen. Ihre Geschichte in Grundzügen. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hyman, Larry M. (1975): Phonology: theory and analysis. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Jakobson, Roman (1931/1962): Principes de phonologie historique. In: Jakobson, Roman: Selected writings I. The Hague: Mouton. (Eredetileg németül: TCLP 4.)
- és Morris Halle (1956/1972): Fonológia és fonetika. In: Jakobson, Roman: Hang-Jel-Vers. Budapest: Gondolat. 11–65.
- Kakuk Zsuzsa (1991): Mai török nyelvek. I. Bevezetés. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc szerk. (1994): Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Klein, Ernest szerk. (1970): A comprehensive etymological dictionary of the English language. Amsterdam–New York: Elsevier.
- Koch, Walter Albert (1970): Zur Theorie des Lautwandels. *Studia Semiotica* 2. Hildesheim–New York: Georg Olms Verlag.
- Lakó György (1968): Proto-Finno-Ugric sources of the Hungarian phonetic stock. Bloomington: Indiana University.
- (1971): A magyar nyelv finnugor alapjai. Bevezetés. Hangtan. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Lass, Roger (1976): English phonology and phonological theory: synchronic and diachronic studies. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1984): Phonology. An introduction to basic concepts. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laziczius Gyula (1932): Bevezetés a fonológiába. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 33. Budapest.
- (1944/1963): Fonetika. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Martinet, André (1977): La prononciation française des mots d'origine étrangère. *Studia Phonetica* 13. Montréal–Paris–Bruxelles.
- Meinhold, Gottfried–Eberhart Stock (1982): Phonologie der deutschen Gegenwertsprache. Leipzig: Bibliographisches Institut.
- Nagy Ferenc (1964): Latin leíró nyelvtan. Hangtan–Alaktan–Verstan. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Papp István (1967): Finn nyelvkönyv. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Puppel, Stanisław (1992): The sonority hierarchy in a source-filter dependency framework. In: Fisiak, Jacek–Stanisław Puppel (szerk.): *Phonological investigations*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 467–483.
- Räsänen, Martti (1955): Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва: Издательство иностранной литературы.
- Reed, David W.–Robert Lado–Yao Shen (1948): The importance of the native language in foreign language learning. *Language Learning* 1: 17–23.
- Ruhlen, Merritt (1975): A guide to the world's languages I. Stanford, California: Stanford University Press.
- Saussure, Ferdinand de (1916/1967): Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest: Gondolat.
- Shane, Sanford A. (1984a): The fundamentals of particle phonology. *Phonology Yearbook* 1: 129–155.

- (1984b): Two English vowel movements: a particle analysis. In: Aronoff, Mark–Richard T. Oehrle (szerk): Language sound structure. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 32–51.
- Schmidt, Karl Horst (1962): Studien zur Rekonstruktion des Lautwandels der südkaukasischen Grundsprache. In: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes 34/3. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Siptár Péter (1990): Particle phonology and the Great Vowel Shift. Magyar Fonetikai Füzetek 22: 125–228.
- Sirokov, Oleg Szergejevics (1985): Введение в языкознание. Москва: Издательство Московского Университета.
- Straka, Georges (1979): Les sons et les mots. Choix d'études de phonétique et de linguistique. Strasbourg: Librairie C. Klincksieck.
- Tamás Lajos (1989): Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Tegyey Ferenc–Vekerdy József (1989): Bevezetés az indoeurópai nyelvtudományba. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Vértés O. András (1974): Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 10: 197–202.

*Lengyel József Gimnázium
Oroszlány*

A magyar nyelv természetes fonológiája felé

1. Bevezetés

A természetes fonológia (TF), amint azt Stampe (1969) kezdeményezése nyomán Donegan–Stampe (1979/1992), Dressler (1984; 1985), Hurch (1988a,b) kidolgozta, a következőkre épül: (1) a fonológia nyelven kívüli (elsősorban fiziológiai, neurofiziológiai és szociopragmatikus jellegű) megalapozottságának követelményére, (2) egy szemiotikai metateóriára (amely Peirce tanításán alapul), és (3) egy naturalista, nem pedig konvencionalista tudományelméletre. Állításainak empirikus érvényességét a fonológiai viselkedés minden lehetséges területén igyekszik megvizsgálni (beleértve a szubsztantív vagy „külső” evidencia körét is, vö. Zwicky 1975; Dressler 1979a). Terjedelmi megfontolásokból ezúttal meglehetősen egyszerű formában foglaljuk össze az elméletet és a magyar fonológia kisebb-nagyobb töredékeivel szemléltetjük anélkül, hogy az érintett kérdések bármelyikét tüzetesen kifejtenénk (l. Dressler–Siptár 1989).

Bármely nyelvre igaz, hogy fonémái és azok felszíni képviseletei egyaránt (nyelvspecifikus) fonológiai folyamatok kimenetei, amely folyamatok az adott nyelvet anyanyelveként elsajátító gyermek rendelkezésére álló univerzális folyamat típusok maradványai. A nyelvelsajátítás során a gyermek hozzáigazítja ezeket az egyetemes folyamatokat a környezete által szolgáltatott nyelvi adatokhoz, mégpedig oly módon, hogy az adott univerzális folyamat típus hierarchikusan elrendezett lehetőségei között az adatoknak megfelelően választ (tehát a folyamat korlátozása révén), prelexikális vagy posztlexikális jelleget tulajdonít neki és szabályozza az együttműködését más folyamatokkal és egyéb nyelvi összetevőkkel (tehát a folyamat rendezése révén), vagy pedig a folyamat teljes elnyomásával. Például a végső zöngétlenedés egyetemes folyamat típusa (a hangzóság gyengülése szótagzárlatban) számos német nyelvjárásban szótagvégi folyamatként van rögzítve, míg az oroszban vagy a lengyelben szóvégi helyzetre kor-

látózódik, más nyelvekben az obstruensek valamelyik alosztályára, és így tovább (vö. Dinnsen–Eckmann 1977), mégpedig allofonikus vagy fonemikus/neutralizáló változatban. A franciában például csak fesztelen beszédben figyelhető meg, ott is csak a szóvégi szótagok hangzóssági rendellenességeinek kiküszöböléseként értékelhető esetekben (ilyen például a *livre* 'könyv' végén a szonoráns zöngétlenítése). A magyarban és az angolban a végső zöngétlenedés neutralizáló változatát a gyermek a nyelvelsajátítás során elnyomja. Ez a radikális gátlás azonban afáziasoknál (vö. Dressler 1988) vagy alkohol hatása alatt (vö. Lester–Skousen 1974) rendszerint feloldódik. Ha a gyermek olyan anyanyelvet sajátít el (pl. a jorubát), amelyben egyáltalán nincsenek szótagvégi obstruensek, a folyamat látens formában megmarad (vö. Hurch 1988b), amely egy újabb nyelv elsajátítása során előbukkanhat, ha abban vannak szó(tag)végi obstruensek: például megfigyelték, hogy a joruba anyanyelvűek zöngétlenítik a szóvégi obstruenseket, ha angolul vagy franciául beszélnek.

A magyar kisgyermek (Kassai Ilona szíves közlése) a szünet előtti helyzetű végső obstruenseket zöngétlenül ejtik, akár csak angol kortársaik. Később, hároméves kor után, megtanulják elnyomni ezt a folyamatot formális beszédben; fesztelen beszédben azonban még felnőtt korukban is zöngétleníthetik a szóvégi obstruenseket, bár ilyenkor is következetesen rövidebb időtartammal ejtik őket, mint a fonemikusan zöngétleneket (hasonló neutralizációmentes szóvégi zöngétlenítésről a németben és a lengyelben vö. Dinnsen 1985; Port–O'Dell 1985; Slowiaczek–Dinnsen 1985).

A prelexikális fonológiai folyamatok az elképzelhető beszédhangok sokféleségét az adott nyelv fonémakészletére szűkítik le és meghatározzák a fonémák fonotaktikai elrendezésének szabályszerűségeit (ahol a „fonémák” hangszándékokként [Lautabsicht] határozhatók meg). A posztlexikális folyamatok a fonemikus bemeneteket fonológiai, végül pedig fonetikai kimenetekké változtatják. Egy-egy univerzális folyamat rendszerint vagy prelexikális, vagy posztlexikális szerepkörre korlátozódik, de akár ketté is hasadhat, s mindkét összetevőben megjelenhet. A posztlexikális folyamatok olyan jelekként foghatók fel, amelyeknek a jelöltje a folyamat bemenete, jelölője pedig a kimenete. Ezek a nyelvspecifikus jelek konvencionálisak (szimbolikusak), de többé-kevésbé ikonikusak és indexikusak is lehetnek, minélfogva viszonylagos természetességük szerint sorba állíthatók (vö. Dressler 1984).

A TF fenti vázlatos jellemzése alapján is jól látható a strukturalista fonemikától és a generatív fonológia különféle változataitól való jelentős eltérése (beleértve a természetes-generatív fonológiát is, vö. Hooper 1976; 1992). Jóval közelebb áll a TF-hez Bailey „fonetológiája” (vö. Bailey–Maroldt 1983) és Ohala „kísérleti fonológiája” (vö. Ohala–Jaeger 1986).

Van azonban egy felszíni hasonlóság is a TF és a természetes-generatív fonológia (TGF) között: ez pedig konkrétságuk. Csakhogy míg a TGF-ben a fonológiai ábrázolások viszonylagos konkrétsága (felszínközelsége) a leírás egyszerűségét célzó konvenciókból ered, a TF deduktív rendszerében, amint a fentiekben vázoltuk, ez a legkézenfekvőbb (legtermészetesebb) megoldás.

2. Morfonológia

A TF és a TGF egyaránt megkülönbözteti a morfonológiát a fonológiától (vö. Dressler 1975b; 1985), míg a generatív fonológia legtöbb változatában a morfonológiai szabályok a fonológia magvát alkotják (így például a Kiparsky-féle Lexikális Fonológia lexikális szabályainak túlnyomó többsége, vö. Kaisse–Shaw 1985/1992). Bár a jelen tanulmányban nem kívánunk morfonológiai kérdésekkel foglalkozni, legalább röviden meg kell indoklunk, miért tekintjük a magyar magánhangzó-harmóniát (vö. Kornai 1990) morfonológiai jellegűnek (a török magánhangzó-harmóniához hasonlóan, vö. Dressler 1985, 230kk), tehát miért nem tartozik a jelen tanulmány témakörébe.

A tőharmóniát prelexikális morfonológiai szabályok irányítják; ezek számos kivétellel rendelkeznek, ami összeegyeztethetetlen a prelexikális fonológiai folyamatok természetével:

- (a) vannak nem-harmonikus (semleges) magánhangzók /i i: e:/;
- (b) vannak nem-harmonikus tövek; ezek egy része semleges magánhangzót tartalmaz (hátképzett magánhangzó társaságában), pl. *bika*, *tányér* (vegyes hangrendű tövek); más része össze nem illő harmonikus magánhangzókból felépülő (jövénny)szó, amely semmilyen hajlandóságot nem mutat a harmonikussá válásra: *bürokrata*, *föderatív*, *ökumenikus* stb.

A toldalékharmónia posztlexikális szabályokon alapul, amelyeknek azért kell morfonológiainak lenniük, mert nem képviselnek a kiejthetőségre vagy észlelhetőségre vonatkozó megszorításokat (amint azt a fonológiai folyamatok definíciójukból következően teszik). Ez a következőképpen bizonyítható:

- (a) A semleges magánhangzós tövek egy része elől-, más része hátképzett magánhangzós toldalékokat vesz fel, például a csak /i/-t vagy /i:/-t tartalmazó egy szótagú ige-tövek kétharmada mély hangrendű (pl. *irt*, *nyit*, *ír*, *hív*), egyharmada magas hangrendű (pl. *int*, *visz*, *csíp*).

- (b) Vannak nem-alternáló (ennélfogva nem-harmonikus) toldalékok, például *-kor*, *-beli*, valamint az összes semleges magánhangzós toldalék, pl. *-ért*, *-ig*, *-ni*.

(c) Vannak ingadozó tövek, amelyek elől- és hátulképzett toldalékokat egyaránt felvehetnek, pl. *hotel, dzsungel, farmer, destruktív*; figyeljük meg a *honvéd, férfi* szavak viselkedését: *honvédség* (*-ság), *honvédtől ~ honvédtől*; *férfiak* (*-ek), *férfias* (*-es), *férfival ~ férfivel*.

(d) Nem-harmonikus toldalékolás figyelhető meg az alacsony stílusértékű szókincs területén, pl. *gründol, steigerol, stíröl*.

Mindazonáltal a magánhangzó-harmónia produktívabb, mint más (típusú) nyelvek morfológiai szabályai; ez jól egybevág azzal, hogy a magyar nyelv túlnyomórészt agglutinatív típusú (l. 6. pont).

A „kötőhangok” problémája (pl. *ház-at, kert-et, part-ot, füst-öt, kapu-t*) ugyancsak morfológiai szabályok, nem pedig fonológiai folyamatok kérdése. Még egy példa a morfológiai szabályokra a *nyár – nyarat* típusú magánhangzó-rövidülés.

3. A fonémakészlet

A fonológia és morfológia megkülönböztetése (2. pont) alapján a magyar magánhangzó-rendszer a következőképpen foglalható össze (a fiatalabb városi beszélők fesztelen beszédében, vö. Nádasy–Siptár 1989):

i	ü	u	i:	ü:	u:
(e)	ö	o	e:	ö:	o:
ɛ	(a)	ɔ	(ɛ:)	a:	(ɔ:)

Ezek a fonémák a hosszú/rövid, elől-/hátulképzett, kerekített/kerekítetlen jegyek és három nyelvállási fokozat segítségével különíthetők el egymástól.

A zárójelbe tett magánhangzó-fonémákkal kapcsolatban a következő megjegyzéseket kell tennünk:

(1) A rövid kerekítetlen [a] (pl. *spájz, halló, Mozart*, vö. Nádasy–Siptár 1989, 11–12; Siptár 1991a; 1993) többnyire szabad váltakozásban van (szótári fonéma-bemeneti átváltások révén, vö. Dressler–Wodak 1982) a rövid, kerekített [ɔ]-val (pl. *hardver*) vagy a hosszú, kerekítetlen [a:] -val (pl. *Svájc*). Az efféle szavakban a kerekítettség, illetve a hosszúság nem jelent kiejthetőségi vagy észlelhetőségi megszorítást; továbbá az említett másik két fonémával való kétirányú váltakozás nem írható le a gyors/hanyag beszéd egyirányú folyamataival; legalábbis egyes beszélőknél minimális párok is megfigyelhetők, pl. *halló* [a] vs. *haló* [ɔ] vs. *háló* [a:] (vö. Nádasy–Siptár 1989, 12). Ennélfogva az úgynevezett *a*-igazítás (Szépe 1969; Vago 1980, 3; Abondolo 1988, 29–32; Kornai 1990) morfológiai szabály; fonológiai folya-

mat nem lehet, hiszen sem kiejthetőségi/észlelhetőségi megszorítást, sem pedig gyors/hanyag beszédbeli folyamatot nem képvisel.

(2) A középső nyelvallású, rövid [e] (külön fonémaként) csak regionális köznyelvi szinten fordul elő; itt a teljesség kedvéért szerepel (vö. Siptár 1991a, 215; Szende 1992, 108–110).

(3) Az alsó nyelvallású, hosszú [ɛ:] és [ɔ:] igen marginális fonémák (vö. Siptár 1991a; 1993), amelyek a következő esetekben fordulnak elő: (a) az *e*, *a* betűk kiejtéséeként az ábécében és rövidítéseiben; (b) az *erre*, *arra*, *merre* szavakban pótlónyúlással; hanyagabb beszédben az ide vonható elemek köre bővebb, pl. *varrógép* [vɔ:ro:ge:p]; (c) emfatikus beszédben nyújtási folyamatok kimeneteként (vö. Nádasdy–Siptár 1989, 13–14).

A mássalhangzóképzés tárgyalásától e helyütt eltekintünk; igen részletes bemutatását l. Siptár (1994; 1995; 1998); vö. Szende (1992, 113–127). Egyes mássalhangzókkal kapcsolatos kérdésekre az 5. pontban térünk ki.

4. Fonológiai folyamatok

Az univerzális fonológiai folyamat típusok (és a nekik megfelelő nyelvspecifikus folyamatok) halmaza a TF egyik legfontosabb összetevője. Ebben a pontban kézenfekvő vagy legalábbis viszonylag egyszerű magyar példákkal fogjuk szemléltetni a különféle folyamat típusokat; a magyar fonológia bonyolultabb vagy vitatottabb folyamatai egyikének-másikának tárgyalására az 5. pontban fogunk sort keríteni.

A folyamat típusok hármasszembenállásán belül (l. Donegan–Stampe 1979/1992; Dressler 1984; 1985, 3–4. fej.; Luschützky 1988), a prozodikus folyamatok, a kiemelő (foregrounding) = feszítési (fortition) folyamatok és az elhomályosító (backgrounding) = lazítási (lenition) folyamatok közül az utóbbi kettővel foglalkozunk részletesen. Az „alak és háttér” (figure and ground) pszichológiai és szemiotikai elve alapján a prozodikus hierarchiák és folyamatok a beszédprodukciónak szándékát és kivitelezését, meg a beszédészlelést is prozodikusan erős és gyenge egységekre (fonológiai szavakra, ütemekre [foot] és szótagokra) illetve pozíciókra tagolják (ceteris paribus: szó(tag)kezdő = erős pozíció; szó(belseji és szó(tag)záró = gyenge pozíció). Ezt a prozódiai ritmikusságot felerősíthetik bizonyos szegmentális fonológiai folyamatok, amelyek kiemelik az alakot, illetve elhomályosítják a háttérrel, innen a nevük: kiemelő vs. elhomályosító folyamat típusok. Az alak és háttér egyetemes szemiotikai elvéből levezethető az „akinek van, annak adatik” elve a folyamatok hierarchiájára vonatkozóan; eszerint a viszonylag gyenge elemek további gyengülésre hajlamosak, a viszonylag erősek pedig további erősödéssre, nem pedig fordítva.

4.1. Az elhomályosító (backgrounding) folyamatok osztályozása egyszerűen az ezeket megvalósító artikulációs gesztusok alapján történhet. Ezen folyamatok révén az ejtéskönnyítés optimális szintje jön létre mindazokban a helyzetekben, ahol ez lehetséges vagy éppenséggel kívánatos (vö. Ács-Siptár 1994).

4.1.1. Az univerzális elhomályosító folyamatok egyike az artikulációs rövidülés, különösen prozódiailag gyenge helyzetben (akinek van, annak adatik).

4.1.1.1. Ezt a mássalhangzók szótagzárlatban, mássalhangzó előtt történő degeminációjával szemléltethetjük, pl. *sakk* [k:] vs. *sakktábla* [k] (vö. Vago 1980, 41kk; Obendorfer 1975, 326). A degemináció jelenségét több részre kell bontanunk, amelyek szón belül lehetnek kötelezők vagy fakultatívak, azon túl pedig fonostilisztikai jellegűek (tehát a degemináció fesztelen és hanyag beszédben egyre általánosabbá válik, vö. Kerek 1977 részletes elemzését az *add meg* példával kapcsolatban). (Az alábbiakban az adatok áttekintésére szorítkozunk, magyarázatot nem próbálunk adni; többféle magyarázat képzelhető el, de a kutatás jelen fázisában egyikük sem bizonyítható. A szótagkezdő gemináták pre- és posztlexikálisan egyaránt ki vannak zárva.)

Ha egy gemináta obstruens áll a szótagzárlatban és egy másik obstruens követi szón belül a rákövetkező szótagkezdetben (egyszerű, képzett és összetett szavakban egyaránt), a degemináció kötelező, kivéve ha a szót metalingvisztikai módon (idézetként) használjuk, pl. „Azt mondtam, *lakktól*, nem azt, hogy *laktól*”. A szó tartományán túl a degemináció általánosodik a fesztelenségi skála és a határerősségi hierarchia szerint (l. alább).

Ha az egyik érintett mássalhangzó obstruens, a másik pedig szonoráns (pl. *sakk+ra*, *menny+be*), szón belül a degemináció formális beszédben elkerülhető, de fesztelen beszédben mindig működik. Nagyobb tartományokban a hanyagság foka és a határerősség alapján általánosodik (vagyis minél hanyagabb a beszéd, annál erősebb határon keresztül is működik a degemináció). Ez az utóbbi hierarchia a következő példákkal szemléltethető:

<i>menny+be</i>	toldalékhatar
<i>menny#bolt</i>	összetétel-hatar
<i>menj be</i>	tapadószo-hatar
<i>menj balra</i>	szóhatar
<i>menj, Béla</i>	szakaszhatár
<i>menj, bár</i>	tagmondat-hatar
<i>menj. Balfelől</i>	mondathatar

Ha a gemináta ambiszillabikus (= egy szótaghatár mindkét oldalán terül el), prozódiaileg erősebb pozícióban van, mint a szótagzárlatban álló gemináta (az előbbi példákban). Ez magyarázza, hogy az ambiszillabikus gemináták kevésbé hajlanak degeminációra, mint a szótagvégiek. Még toldalékhatóron is elkerülhető a degemináció igen formális beszédben, pl. *liszt+tól*. Ha azonban a gemináta hasonulásból ered, a degemináció gyakorlatilag elkerülhetetlen, pl. *liszttel* ← *liszt+vel*. Máskülönben ugyanazok a hierarchiák érvényesek, mint a fentiekben, pl. a *párt#tag* előbb degeminálódik, mint a *tart tőle*. Az eddigi esetek mindegyikére igaz, hogy — degemináció előtt — a szótagzárlat összetettebb, mint a rákövetkező szótagkezdet, tehát a szótagkapcsolat nem optimális (vö. Vennemann 1988).

Egy szótagkapcsolat akkor jó, ha a szótagkezdet bonyolultabb (vagy legalábbis nem egyszerűbb), mint az őt közvetlenül megelőző szótagzárlat. Ez lehet a magyarázata annak, hogy ebben az esetben az ambiszillabikus gemináta degeminációja még kevésbé valószínű, mint az előbbi környezetben. Ennélfogva csak igen hanyag beszédben megy végbe például a *szép#próza* vagy a *más sport* degeminációja, tehát csak ott alakul ki homofónia közöttük és a *szép Róza*, *más port* példák között. (A degemináció folyamatainak részletesebb leírása megtalálható Nadasdy (1989)-ben és Siptár (1995) 5.6. pontjában.)

4.1.1.2. A hosszú magánhangzók fonostilisztikai jellegű megrövidülése nem érinti a magánhangzók minőségét (így az [e: a:] -ból [e a] lesz, nem pedig [ɛ ɔ]), és legalább a következő hierarchiák alapján működik:

(a) a fesztelenség (szocio-pszicholingvisztikai) skálája szerint (mint fent);

(b) zárt szótagokban inkább, mint nyílt szótagokban: amikor a magánhangzó időtartamát azonszótagi (tautoszillabikus) mássalhangzó korlátozza, a magánhangzó-rövidülés valószínűbb. A magyarban a középső és alsó nyelvállású magánhangzók (számottevő mértékben) csak zárt szótagban rövidülnek meg;

(c) a gemináták (vö. Obendorfer 1975) „könnyebbek”, mint a mássalhangzó-kapcsolatok. Ezért a (középső és alsó nyelvállású) magánhangzók inkább rövidülnek az utóbbiak, mint az előbbieket előtt. Például az első (hangsúlyos) magánhangzó kevésbé hanyag beszédben kezd megrövidülni az *érthetetlen*, mint az *étterem* szóban.

(d) A hangsúlytalan hosszú magánhangzók rövidülése nem sokkal valószínűbb, mint a hangsúlyosaké: ez egybevág a magyar nyelv tipológiai jellegével — tehát azzal, hogy a magyar szótag-időzítésű (syllable-timed), nem pedig ütem-időzítésű (stress-timed) nyelv. Ám akárcsak számos más szótag-időzítésű nyelvben, ahol a szóhangsúly az első szótagra esik, a magyarban is másodlagos prominenciacsúcs látszik esni az utolsó szótagra. Ez

kapcsolatban állhat a szóvégi szótagoknak a rövidüléssel szembeni erősebb ellenállásával (és azzal, hogy az egy szótagú főnevek, melléknevek és igék magánhangzója sosem rövidül meg): a művelt magyar köznyelvben csak a felső nyelvvállású magánhangzók rövidülnek meg szóvégen, azok is csak több szótagú szavakban, pl. *fiú*. (Ennek látszólag ellentmond a ragmagánhangzók rövidülése; ezekről l. a (g) pontot.)

(e) Amint a (b) és (d) pontban láttuk, a felső nyelvvállású hosszú magánhangzók rövidülékenyebbek, mint a középsők és az alsók; ez jól illik kevésbé hangzós jellegükhöz és alátámasztja a hangzósság fontosságát a szótagcsúcs erőssége szempontjából. Így csak formális beszédben marad meg például a *vízcsap*, *tűzoltó*, *kútfürás* első szótagjában a hosszú magánhangzó, a fesztelen beszéd bármely rétegében megrövidülhet.

(f) A váltakozó hosszúságú (felső nyelvvállású) magánhangzók könnyebben esnek rövidülés áldozatául, mint a nem váltakozó (rögzített) hosszúságúak: úgy látszik, a morfonológiai rövidülés (pl. *út* ~ *utat*) lexikális diffúziót indított az egész paradigmában, miáltal a hosszúság zárt szótagban (*útnak*, *úttörő*) csak igen formális beszédben őrződik meg. Nyílt szótagban viszont (*úton*, *útdadó*) valamivel tovább kitart, tehát a lexikális diffúzió a fonológiai hierarchiák figyelembevételével terjed tova a morfológiai kategóriákban (vö. Dressler 1985). Azonban az egy szótagú, ragozatlan *út*-ban a hosszúság megtartása kötelező.

(g) A fonostilisztikai elhomályosító folyamatok általában jobban érvényesülnek a toldalékokon, mint a tömorfémákon (vö. Dressler 1985). Idevágó példa lehetne a *-ból/ből*, *-tól/től*, *-ról/ről* esete. Csakhogy figyeljük meg, hogy ezekben a ragokban a rövidülés „kategorikus”, tehát megváltoztatja a magánhangzó minőségét, nem úgy, mint a fentebbi esetek legtöbbszörében. Figyeljünk fel arra is, hogy ez a pont ellentmondásban van a fenti (d) ponttal, ahol a szóvégi magánhangzók viszonylagos stabilitásáról esett szó. Könnyen meglehet tehát, hogy itt a szótári ábrázolás többféleségéről (bemeneti váltakozásról, l. a 3. pontot) van szó, nem pedig posztlexikális fonostilisztikai folyamatról.

4.1.2. A magyar fonológiában számos kötelező és/vagy fakultatív mássalhangzó-hasonulási folyamat található. A hasonulós folyamattípusok a képzési átmenetek megkönnyítésével elhomályosítják (háttérbe szorítják) a folyamatot elszenvedő szegmentumot (vö. Lindner 1975). A következő elvek szabályozzák a működésüket: (1) egy fonéma könnyebben hasonul egy hasonló szomszédos fonémához, mint egy nem hasonlóhoz (vö. Hutcheson 1973); (2) a hasoníthatóság fokozatainak fonetikai alapja van; (3) a szótagkezdet vagy a szótagzárlat módosulásait kiválthatja az a

körülmény, hogy egy mássalhangzó megsérti a hangzóság folyamatos növekedését a kezdet és folyamatos csökkenését a zárlat esetében; (4) a tévesztésekhez hasonlóan a hasonulások is gyakrabban hátrahatók, mint előrehatók.

4.1.2.1. A (2) elvvel összhangban a magyarban, akárcsak a legtöbb nyelvben, a nazálisok hasonulnak a rájuk következő obstruens képzési helyéhez, nem pedig megfordítva; az /n/ esetében ez kötelező a szó tartományán belül és fakultatív (tehát stílusfüggő) a szakaszban. A hasonulás független attól, hogy allofonikus vagy fonemikus változásról van-e szó; a *láng* esetében például allofonikus, a *mondj* esetében fonemikus hasonulás történik minden beszédstílusban. Fesztelen beszédben a fentebb említett határerősségi hierarchia érvényes, pl. *ezen kívül, van gond* (veláris), *jöjjön gyorsan, vén tyúk* (fonemikus, palatális), *van bor, jön Pál* (fonemikus, bilabiális).

A fonemikus és a neutralizáló hasonulások köre gyakran egybeesik; azonban akad példa allofonikus neutralizációra is: ez történik az /m/-mel és az /n/-nel a labiodentálisok előtt, pl. *hamvad, szenved; három virág, jobban van*.

A dentális /n/ univerzálisan könnyebben hasonul, mint a bilabiális /m/, míg a palatális /ɲ/ köztes helyzetet foglal el. Ez magyarázza a következő megszorításokat:

(1) A nazális-hasonulás hátraható (l. a fenti (4) elvet), pl.: *szín-ből* [si:mből], de *láb-nál* *[la:bma:l]. Azonban az /mn/ sosem hasonul *[n:]-né (*kémnő*), míg az /nm/-ből [m:] lesz: *min mulatsz, mondd meg*.

(2) Míg az /n/ sokféle képzési helyhez hasonul (vö. Vago 1980, 33, 36, 43), az /m/ csak a labiodentálisokhoz, tehát a saját (bilabiális) képzési helyéhez legközelebb álló mássalhangzók természetes osztályához (l. a fenti (1) elvet); más képzési helyekhez azonban az /m/ nem hasonul, vö. *terem-t* (*[tɛrɛnt]), *nyom-kod* (*[ɲoŋkod]). Korábban azonban az /m/ dentálisokhoz is hasonult, és ez itt-ott megmaradt, mint nem-produktív morfonológiai szabály, pl. *bom-l(ik)* vs. *bon-t*.

(3) A dentális /n/ hasonul a palatális /ɲ/-hez, pl. *ilyen nyúl*, de fordítva csak szélsőségesen hanyag beszédben (*harsány nótaszó*). A palatális /ɲ/-en rendszerint nem megy végbe (fonológiai) hasonulás; fonetikailag igazodhat bármilyen képzési helyhez, de (egészen a leghanyagabb stílusig) megőrzi palatalitását: *kemény burok* (palatalizált bilabiális), *hány fazék* (palatalizált labiodentális), *arany tető* (palatalizált dentális), *sovány kutya* (palatalizált veláris).

A mássalhangzótörlést követő nazális-hasonulásról l. **4.1.4**; magánhangzó és nazális összeolvadásáról l. **4.1.3.3**.

4.1.2.2. Az obstruensek zöngésségi hasonulása ugyancsak kizárólag hátraható (Vago 1980, 34k; Nádasy 1985, 242k). A szó tartományában kötelező (még az idegen szavak és nevek sem vonhatják ki magukat alóla, pl. *Macbeth* [gb]); nagyobb tartományokban is az a jelöletlen (default) eset, ha végbemegy: ha elnyomjuk, szünet érzetét kelti még akkor is, ha fizikailag nincs szünet. Így a hasonulatlan szekvenciák használata emfatikus és habozó beszédre korlátozódik. Példák a zöngésségi hasonulásra: *homok#zsák* [gž], *zseb#tolvaj* [pt]; *gyöngy#ház* [ch], *tév#hit* [fh]. (Részletes tárgyalását l. Siptár (1995) 5.1. pontjában.)

4.1.2.3. A szibiláns-hasonulás is hátraható. Szó belsejében fakultatív: *nehézség* [sš, š:]; összetételekben, szó szerkezetekben stb. egyre hanyagabb stílusban kezd alkalmazódni, pl. *nehéz sors*. (Részletes elemzését l. Siptár (1995) 5.2. pontjában.) A morfoszemantikailag átlátszatlan képzett szavak természetesen — a diagrammatikusság elvének megfelelően — rendszerint morfortaktikailag is átlátszatlanok, következésképp bennük a hasonulás kötelező lehet. Ilyen például az *egészség* [š:] az *egész*-ből; derivációs homonimája, az *egész-ség* 'valaminek egész volta' azonban csak hanyag beszédben hasonulhat, és ott is csak akkor, ha félreértés veszélye nem áll fenn.

A zöngésségi és a szibiláns-hasonulás egyaránt táplál(hat)ja a degeminációt, pl. *törzs#szám* /rž#s/ → [ršs] (zöngésségi hasonulás) → [rs:] (szibiláns-hasonulás) → [rs] (degemináció).

Megjegyezzük, hogy a nyelvbtlások esetében is gyakoribb a hátraható, mint az előreható tévesztés (vö. Dressler 1988). Úgy látszik, hogy a beszéd tervezését és kivitelezését meghatározó performancia-megszorítások okozzák a hátrahatás gyakoribb előfordulásának nyelveken átívelő (cross-linguistic) tendenciáját.

4.1.3. Az összeolvadási folyamatok (Vago 1980, 37, 39–40; Kerek 1977) is elhomályosító folyamatok, minthogy csökkentik a mássalhangzók számát az adott beszédszakaszban. Természetesen ilyen folyamatok csak akkor mehetnek végbe, ha a két szomszédos mássalhangzó jegyösszetétele természetes egybeolvadásukat lehetővé teszi (vö. Dogil–Luschützky 1989). Az összeolvadás a gemináták kialakulásának egyik legfőbb forrása (vö. Obendorfer 1975).

4.1.3.1. Ez a helyzet például egy zárhang és egy réshang hosszú affrikátává való összeolvadásakor a toldalékolás során, pl. *tud+sz* [tut^s:] a szótagzárlatban, *öt+ször* [öt^s:ör] ambiszillabikus pozícióban. Az összeolvadás kötelező a prozódiailag gyengébb szótagzárlatban, míg az erősebb szótagközi helyzetben fakultatív.

Az ilyen összeolvadások fesztelen beszédbeli általánosodása (összetételekre, szó szerkezetekre stb.) értelemszerűen csak ambiszillabikus helyzetben

fordulhat elő, pl. *két sonka*. Itt az összeolvadás kiiktatja az előnytelen szótagkapcsolatokat, amelyekben a szótagvégi mássalhangzó erősebb (kevésbé hangzós) a következő szótag élén állónál (l. 4.1.4).

A [d^z(:)] beszédhang mindig szinkrón összeolvadással jön létre (vö. Nádasy–Siptár 1989, 21–22; Siptár 1994; 1995).

4.1.3.2. A dentálisok a /j/-vel hosszú palatális zárhanggá/nazálissá olvadnak össze; toldalékolásban kötelezően, pl. *lát+ja* [c:], *ken+je* [ɲ:] (vö. Siptár 1990). Szóhatáron, szakaszhatáron stb. keresztül az /n#j/-nek nincs alkalma összeolvadni (l. 4.1.3.3); a zárhangok viszont fesztelen beszédben palatalizálódhatnak (pl. /t/ → [c]), de összeolvadásuk a /j/-vel csak egészen hanyag beszédben következik be, pl. *öt játék* [öcja:te:k], [öc:a:te:k]; ez utóbbi esetben az eredeti /c/ is magába olvasztja a rákövetkező /j/-t: *fütty#jel* → /c:#j/ → [cj] (fakultatív degemináció) → [c:] (fakultatív összeolvadás; homofónia a *füttyel* alakkkal).

4.1.3.3. A fesztelen beszéd egy másik összeolvadási folyamata a magánhangzó és nazális összeolvadása (l. Kerek 1974a; Nádasy 1985, 241; Nádasy–Siptár 1989, 19) folyamatos mássalhangzók (réshangok, likvidák, approximánsok) előtt pl. *van helyette* → [võfjejet:ɛ], *van joga* [võ:jogɔ], utóbbiban a magánhangzó és az /n/ olvad össze, nem pedig az /n/ és a /j/ (*[vɔɲ:ogɔ], l. 4.1.3.2); hasonló környezetben a /ɲ/ nazalizált palatális approximánsná, [j]-vé gyengül: *lánysága* [la:ɟša:gɔ]. A nazálisok erősségi hierarchiájának (l. 4.1.2.1) megfelelően az /m/ fesztelen beszédben sem összeolvadásban, sem gyengülésben nem vesz részt; gyors hanyag beszédben azonban [w̃]-vé gyengülhet: *hamarabb* [hɔw̃ɔrɔb].

4.1.4. A gyors/hanyag beszédben előforduló mássalhangzótörlés számos nyelvben megfigyelhető fonostilisztikai elhomályosító folyamat (a magyarra vö. Kerek 1977; Siptár 1991b, 40–42). A TF elvei a zárhangok törlésének következő eseteit képesek megmagyarázni (vö. még Tompa 1968, 29; Kontra 1988, 15 (6)):

Ha két szótag morfológiai levezetés vagy szavak összefűzése révén szomszédossá válik, átszótagolás történhet (l. Vennemann 1988 szótagkapcsolat-törvényeit). Ha például az első szótag zárlata két mássalhangzóból áll, a második szótag kezdete viszont csak egyből, és ha ugyanakkor az első szótag utolsó mássalhangzója nem hangzósabb a második szótag első mássalhangzójánál, a zárlat utolsó mássalhangzója átkerülhet a következő szótagkezdetbe, mivel a szótagkezdet erősebb és ezért optimális esetben összetettebb, mint a szótagzárlat.

Ez a helyzet Kerek (1977) példái közül a *tömb#multság*, *mond meg*, *mosd meg*, *Ödönt nem*, *dobd le*, *galamb#fióka*, *domb#vidék* esetében; ugyanígy a *hozd vissza*, *azt mind*, *rázd fel* példákban. A szótagvégi

/b d t/-nek át kellene kerülnie a következő szótag élére. Csakhogy a magyar szótagkezdetekben nem állhat */bm dm tn dl bf bv dv tm df/ (sem ezek zöngésségi hasonuláson átesett megfelelői: */pf tf/). A szótagkezdetre vonatkozó megszorítások és a szótagkapcsolati preferencia között adódó konfliktus úgy oldódik meg, hogy a problémát okozó zárhang törlődik.

A szótagzárlat állhat két zárhangból (*recept*, *smaragd*), a szótagkezdet azonban nem. A *domb#tető*, *liszt+ből*, *most pedig*, *dobd bele*, *mosd ki*, *ponty+tól*, *rongy#baba* példákban egy két mássalhangzóból álló szótagvéghez egyetlen zárhangból álló szótagkezdet kapcsolódik; a fent említett preferencia értelmében a nem megengedett */bt tb tp db dk ct j̄b/ szótagkezdeteknek kellene kialakulniuk. Így az átszótagolásból automatikusan következik az egyik érintett zárhang törlése, mégpedig nem az eredeti szótagkezdő, hanem az átszótagolásra kínálkozó (eredetileg szótagvégi) zárhangé.

Minderről egy egyszerűbb általánosítással is számot adhatnánk: egy háromtagú (szótaghatárt közrefogó) mássalhangzó-kapcsolat középső eleme kieshet (ha zárhang). A fenti bonyolultabb magyarázatnak azonban előnyei is vannak: megmagyarázza a /t/ megmaradását a *kertről* és kiesését a *kertben* alak esetében, továbbá egybecseng az összeolvadás hasonló magyarázatával (l. 4.1.3.1). Másfelől viszont az átszótagolásra és a megengedett szótagkezdő mássalhangzókra hivatkozó magyarázatnak elvben réshangokra és affrikátákra is igaznak kellene lennie, hiszen a magyarázatban szereplő körülmények ezeknél ugyanúgy fennállnak. Ezek azonban sohasem törlődnek: *lánctalp* [ntst], *[nt], *törzsvendég* [r̄zv], *[rv] (figyeljük meg, hogy a /tst/ és a /̄zv/ is megegyező hangzósságú, de lehetetlen szótagkezdő mássalhangzó-csoportok). Igaz, az egyszerűbb általánosításnak magyarázat nélkül ki kell kötnie ezt a megszorítást; de ez utóbbinál ez nem von le az általánosítás értékéből (hiszen eleve nem törekedett ésszerű indoklásra). Vannak további, apróbb bonyodalmak is: az /r/-kezdetű háromtagú kapcsolatok esetében a /d/ törlődhet mint középső tag (*kardnak*, *kertben*), de más zárhangok láthatóan nem: *szerbtől* [rpt], *[rt], *partnak* [rtn], *[rn], *sarkpont* [rkp], *[rp]. Fent idézett alakjában egyik megoldás sem ad számot erről a kikötésről; de ismét az a helyzet, hogy az átszótagolós magyarázat értetlenül áll előtte (a /pt/, /tn/, /kp/ egyező/növekvő hangzósságú, szótagkezdetben lehetetlen kapcsolatok), míg az egyszerű általánosítást bonyolultabbá teszi ugyan, de nem fosztja meg általános magyarázó erejétől (amivel amúgy sem rendelkezett). Akárcsak a hanyag beszéd számos más jelensége esetében, itt is további kutatást igényel a kérdés eldöntése.

Érdekes adalékkal szolgál ehhez a morfémán belüli hármas mássalhangzó-kapcsolatok viselkedése. A *templom*, *ámbra*, *kontra*, *Endre*, *vinkli*, *ringló* típusú példákban a második és harmadik mássalhangzó lehetséges szótagkezdetet alkot és ennek megfelelően törlés nem történik (*[tɛmlom],

*[a:mrɔ], *[konrɔ], *[ɛnrɛ] stb.). A *röntgen*, *lambda*, *luftballon*, *asztma*, *szankció*, *Strindberg* típusúak szótagolása viszont csak [nt-g], [mb-d], [vd-b], [st-m], [ŋk-t^s], illetve [nd-b] lehet, s bár a zárlat és a rákövetkező kezdet mindegyik esetben jólformált, a törlés mégis bekövetkezik ([rɔŋgɛn], [lɔmdɔ], [luvbɔlon], [ɔsmɔ], [sɔŋt^sio:], [štrimberg]). Ugyanígy a négytagúaknál: a *Volkswagen*, *vurstli* típusban — a /ksv/-, /štl/- nem lehetséges szótagkezdet — törlés történik ([fo(l)sva:gɛn], [vuršli]), míg a *lajstrom*, *extra* típus esetében — a /štr/-, /str/- lehetséges szótagkezdet — nem (*[ɔjšrom], *[ɛksrɔ]). Viszont a fenti megszorítások itt is érvényesek: ha a mássalhangzó-kapcsolat középső tagja réshang/affrikáta (pl. *szeizmográf* [-jzm-], *[-jm-], *Landsbergis* [-nd^zb-], *[-mb-]), vagy ha a bal szélső tagja /r/ (pl. *partner* [-rtn-], *[-rn-], *infarktus* [-rkt-], *[-rt-]), törlés nem lehetséges, habár a /zm/, /d^zb/, /tn/, /kt/ a feltételeknek megfelelő (nem csökkenő hangzósságú, szótagkezdetben lehetetlen) kapcsolatok.

Ha a törölt szótagvégi zárhang nazális után következik, ezen a nazálison (heteromorfemikus példákban) nem megy azonnal végbe a képzési hely szerinti hasonulás; de a hanyagság vagy a beszédíram további fokozásával ez is bekövetkezik: például a *jelentkezik*, *pont két*, *rendben*, *mind bent* esetében a zárhang törlése előbb [nk]-t, illetve [nb]-t ad, és csak egy újabb hanyagsági szinten hasonul a nazális a velárishoz, illetve a labiálishoz. Ugyanígy a formális beszédben [ŋ] allofónjával képviselt mögöttes /n/ is csak később hasonul; a hanyagság előrehaladásával tehát rendre az [ŋgb], [ŋb], [mb] alakokat kapjuk a *bankban* vagy *kering benne* példában. Lehetséges azonban, hogy itt a labiális [m] a mögöttes dentális /n/-ből vezetődik le, nem pedig az allofonikus veláris [ŋ]-ből (vö. Dressler 1975a). Tehát kevésbé hanyag beszédben a folyamatok sorrendje: nazális-hasonulás, zárhangtörlés (ellentápsorrend); fokozottan hanyag beszédben viszont tápsorrend áll elő: zárhangtörlés, nazális-hasonulás.

4.1.5. A gyenge hangsúlytalan pozícióban történő magánhangzó-centralizáció a magyarban ritka. Kerek (1974a; 1975) az /ɛ o/ redukcióját — igen hanyag beszédben — a *rántsd le* [rã:žlə], *azt mondja* [ɔsɛŋɔ] példákkal szemlélteti. Ugyancsak svá helyettesítheti magánhangzók és szonoráns mássalhangzók egész szekvenciáit gyors beszédben: *szocializmus* [sot^sɔzmuš], *Kossuth Lajos utca* [koštəut^sɔ] (l. Kálmán 1989; 1990, 43).

4.1.6. A hangsúlytalan magánhangzók törlése gyors/hanyag beszédben ugyancsak jóval ritkább, mint a mássalhangzótörlés (l. 4.1.4). Kerek (1975) példája a szomszédos szonoráns szillabikussá tételével örzi az eredeti szótagszámot: *azt mondja* [ɔsŋɔ]. Más típusú, a szótagszámot befolyásoló törlés figyelhető meg a *ne sziszegj* [nɛs:ɛgɟ], *ne szuszogj* [nɛs:ogɟ]; *add ide* [ɔd:ɛ], *add oda* [ɔd:ɔ] példákban: a középső és (elsősorban) felső nyelvvállású magán-

hangzók törlése (elsősorban) megegyező mássalhangzók között (vö. Siptár 1991b, 38). Az *asszem* alak az *azt hiszem* lexikalizált/fossilizálódott hanyag változata, amely eredetileg az említett törlési szabály révén jött létre.

A magánhangzótörlés kétlépcsős is lehet: a magánhangzó előbb szótagalkotó voltát veszíti el (félmagánhangzóvá válik), és csak azután törlődik (pótlónyúlással vagy anélkül). A törlés ezen típusa magánhangzó előtt/után következik be: *autó* [ɔ̃to], [ɔ:to:], *Európa* [ɛ̃ro:pa], [ɛ:ro:pa], *lóugrás* [lo:uɡra:š], [lo:ɡra:š]; *ráismer* [ra(:)jšmer], [ra:šmer], *beindul* [bejndul], [bɛndul]; *Imiék* [imje:k], [im'e:k], [ime:k]. Ebből a folyamatból származó, de mára már lexikalizált/fossilizálódott változata a *miért*-nek a *mér* (amely egyébként tovább redukálódhat *mé-vé*). A magánhangzótörlések némileg hasonló változata figyelhető meg a jövevényszavak „műveletlen” típusú ejtésében, pl. *kolleg(i)ális*, *hig(i)énikus*, *mete(o)rológia*, *vák(u)um*.

A mássalhangzótörléssel szemben a magánhangzótörlés (legtöbb esete) és a félmagánhangzóvá válás csökkenti a szótagszámot, s ezáltal gyakran az ütemszerkezetet (foot structure) is megváltoztatja.

4.2. A kiemelő (foregrounding) folyamatok általában véve az észlelés optimalizálását szolgálják; különösképpen pedig vagy az alak és háttér elvét követik (l. 4. pont), vagy pedig megakadályozzák az elhomályosító folyamatok működését, ahol ez nem kívánatos (például lassú/gondozott vagy emfatikus beszédben). Mindkét tekintetben ellentétesek tehát az elhomályosító folyamatokkal.

4.2.1. A magánhangzó-nyúlás, amint az várható, emfatikus vagy igen lassú beszédben következik be, mégpedig erős prozodikus pozíciókban, tehát vagy az első (hangsúlyos), vagy az utolsó szótagban (vö. 4.1.1.2), például: *akkora* [ɔ:k:ora], *nem akarom* [nɛm ɔkro:m], *nem* [nɛ::m] (l. Nádasy–Siptár 1989).

4.2.2. A magánhangzó-betoldási folyamatok a törlési folyamatok ellenlábasai. A szótagzárlatba történő magánhangzó-betoldás (történeti szempontú elemzését l. Mészöly 1976-ban) a következőképpen ragadható meg. A magyar nyelv fonotaktikája nem tűri a csökkenő hangzósság elvének ellentmondó szótagzárlatokat (az univerzális elvről l. Vennemann 1988; Dogil–Luschützky 1989). Tehát a hangzósság bármilyen emelkedése a szótagzárlatban teljesen ki van zárva; ezenkívül az egyező hangzósságú szekvenciák jelentős része is. Ha a nemkívánatos szótagzárlatok nem igazíthatók ki valamilyen hasonulási folyamattal (mivel a két mássalhangzó nem eléggé hasonló egymáshoz, vö. 4.1.2), vagy összeolvadással (mivel egyetlen természetes összeolvadási folyamat sem alkalmazható, vö. 4.1.3), vagy valamilyen egyéb elhomályosító folyamattal (l. 5. pont), kiemelő folyamatra van szükség (l. 4.2.3-t is). A megoldás egyik módja egy magánhangzó beillesztése a

két mássalhangzó közé, ha ezáltal a problémát okozó zárlat helyén megengedett hangzóságcsökkenés érhető el, és ha az új szótagkezdet és szótagzárlat egyaránt megfelel a hangzósági hierarchiának.

4.2.2.1. Ezzel először is megmagyarázható a következő szóvégi zárlatok megengedettsége: (a) réshang + zárhang: *taft, liszt, gerezd, füst, pünkösöd* [žd], *jacht* [xt]; (b) szonoráns + obstruens: *szörp, szerb, kert, térd, korty, tárgy, szörf, terv, mersz, borz, vers, törzs, perc, korcs* stb.; *talp, bolt, föld, hölgy, nyelv, polc, bölcs* stb.; *selyp, bojt, majd, dölyf, ölyv, rajz, pajzs, Svájc* stb.; *komp, domb, nemz, tromf, szenv, csont, rend, lánc, pénz, ponty, rongy, tönk, láng* stb.; a veláris végű kapcsolatok esete (a — hasonuló — nazálissal kezdődőket leszámítva) némileg bonyolultabb: /-rk/: *sark, pörk*, de minden más esetben betoldással, pl. *torok, bürök*; /-rg/: *erg, dramaturg*, de egyébként betoldással, pl. *forog, pörög*; /-lk/: *halk*, de másutt betoldással, pl. *tülök, lélek*; /-lg/: csak a régies és ritka *uralg, rivalg* igékben, egyébként betoldással: *andalog, közeleg, dolog*; /-jk/: *sejk, Vajk, Rajk*, de: *sulyok, kölyök* stb.; /-jg/: *cejg*, de: *sajog, sompolyog* stb.; és /-sk/: *maszk, kioszk, groteszk, arabeszk*, de: *piszok, fészek* stb.

4.2.2.2. Másodsor, meg tudjuk magyarázni a harmonikus magánhangzó betoldását a szóvégi mássalhangzó elé a fordított sorrendű kapcsolatokban, amelyek ellentmondanak a hangzósági hierarchiának: *söpör, bátor, bokor, gödör*; *lepel, pokol, kuruzsol, rabol, vádol, lovagol*; *haszon, izom, bagoly* és így tovább. (Igaz viszont, hogy a zárhang + réshang kapcsolatokban nem találunk betoldást, pl. *taps, voks, kedv, copf, gipsz, keksz*.)

4.2.2.3. Harmadszor, leírásunk bonyodalmaikat jósol mindazokban az esetekben, ahol két egyenlő (univerzális) hangzóságú mássalhangzó zárja a szótagot. Így például a /-lm/ kapcsolatok mind feloldódnak (pl. *forgalom, késelem*), kivéve a *film* szóban; ugyanígy: *három, terem*, de *farm, reform*; *selyem, sólyom*, de *szejm, lejm*; *töröl, perel*, de *görl*; *hajol*, de *fájl, gejl*; *torony, horony*, de *szörny, szárny*.

A jövevényszavakban előforduló zárhang-kapcsolatok (pl. *akt, perfekt, recept, smaragd*) megmaradnak, míg a nem jövevényszavakban előfordulók (csak veláris végűek vannak) rendszerint feloldódnak: *szitok, titok, átok* (de a *Detk* helységnevében nem); *szutyok, bütyök* (de: *Batyk*); ugyanígy az affrikáta + zárhang kapcsolatokban: *tücsök, vöcsök, mocsok* (de: *Recsk*); *pocok, vacok, pecek* (de: *barack, palack, tarack*).

4.2.2.4. Negyedszer, meg tudjuk magyarázni az *-i* képzős beceneveket (vö. Dressler 1987, 74kk; van de Weijer 1989), ahol a teljes névalakot az első maximális szótagra (egy egy szótagú, a megengedett leghosszabb szótagzárlattal bíró töre) csonkoljuk, majd ehhez adjuk hozzá az *-i* képzőt. A

4.2.2.1-beli esetekkel összhangban a teljes mássalhangzócsoporthoz megmarad az *Eszter* → *Eszti*, *Gusztáv* → *Guszt*, *Krisztina* → *Kriszti*, *Árpád* → *Árpi*, *Norbert* → *Norbi*, *Márta* → *Márti*, *Orsolya* → *Orsi*, *Erzsébet* → *Erzsi*, *Zoltán* → *Zolti* (bár *Zoli* is), *Boldizsár* → *Boldi*, *Olga* → *Olgi*, *Szilvia* → *Szilvi*, *Zsombor* → *Zsombi*, *Antal* → *Anti*, *Nándor* → *Nándi*, *Franciska* → *Franci*, *Csongor* → *Csongi* nevekben.

A 4.2.2.2-beli esetekkel összhangban a lehetetlen szótagvégi csoportok utolsó tagja törlődik: *Andrea* → *Andi*, *Miklós* → *Miki*, *Zsigmond* → *Zsigi*, *Ágnes* → *Ági*, *István* → *Isti*.

A 4.2.2.3-beli csoportnak megfelelő esetekben pedig a második mássalhangzó rendszerint törlődik, de néha nem: *Vilmos* → *Vili*, de *Vilma* → *Vilmi*; *Imre* → *Imi*, de *Irma* → *Irimi*; *Viktória* → *Viki*, de *Magda* → *Magdi*.

Néhány esetben viszont akkor is van mássalhangzótörlés, ha a mássalhangzókapcsolat lehetséges szótagzárlatot alkot. Ilyen a fenti *Zoli*-n kívül (a) az *Oszkár* → *Osz*, (b) a *Borbála* → *Bor* (vö. a szabályos *Barbara* → *Barbi* példával), és (c) az egyébként is kissé rendhagyó *György* → *Gyuri*. Vegyük észre, hogy az /sk/-végűek megoszló viselkedése (*piszok* vs. *maszk*, vö. 4.2.2.1) valamelyest indokolja az (a) példát, az /rb/-végűek ritka előfordulása (csak a *szerb*, *szorb* népvnevekben) alapján a /b/ *Borbála*-beli törlése és *Barbara*-beli megmaradása egyaránt érthető, végül a (c) példa magyarázata talán a *Györgyi*-vel való homonímia kerülése lehet.

4.2.2.5. Mivel nincs népnyelvi vagy fonostilisztikai betoldás pl. a -*lm* végű jövevényszavakban (*film, *filom) vagy idegen nevekben (*Ulm*, *Kulm* stb.), a magánhangzó-betoldások fonológiai jellege megkérdőjelezhető. Azonban a folyamat a nem-jövevényszavakban meglehetősen általános (bár nem teljesen szabályos, erről a különbségtételről vö. Dressler 1985, 5. fej.), tehát kivétel nélküli (illetve igen kevés kivételt enged meg). A becenevekkel és általában a szóbeliseji mássalhangzócsoporthoz kapcsolatosan további kutatásra lenne szükség ahhoz, hogy megmondhassuk, van-e bármilyen szisztematikus különbség ezek és a szóvégi magánhangzó-betoldások között.

4.2.3. A fonológiai metatézis (hangátvetés) egy további olyan kiemelő folyamat, amely a nem megengedett mássalhangzó-kapcsolatok átalakítására szolgál. Ez figyelhető meg (vö. Vago 1980, 118–119) a *terh(es)/teher*, *peyh(es)/pehely*, *kelyh(ek)/kehely* esetében. Mivel azonban a szabály nem produktív és ellenpéldák is találhatók (*bolyh(os)/bolyh*, *böholy, *enyh(ül)/enyh*, *eheny), bármelyik irányban fogalmazzuk is meg a metatézist, feltehetőleg morfológiai szabályról van szó.

4.3. A prelexikális kiemelő folyamatok közül tegyük említést a magánhangzók „periferalizálódásáról”, amely a magyart egyikévé teszi azoknak a nyelveknek, amelyekben nincs centrális (svá típusú) magánhangzó-fonéma. Így előképzetté válás figyelhető meg a felső centrális jerit tartalmazó orosz jövevényszavak (*bilina*, *jeri*) és nevek (*Gromiko*, *Koszigin*) esetében (vö. Elekfi 1972, 183). Farkas (1979) szerint a román eredetű tájnyelvi jövevényszavak felső centrális *i*-je vagy előképzetté, vagy pedig hátulképzetté és kerekítetté vált: *rînd* 'vonal' > *rind*, *vazînd* 'látás' > *vezund*.

5. Egyedi fonológiai problémák

5.1. A /j/ státusza vitatott. Annyi bizonyos, hogy a hagyományos besorolással szemben a /j/ nem réshang, mivel nem vesz részt az obstruensek zöngésségi hasonulásában (4.1.2): *ajtó* *[ɔçto:], *fáklya* *[fa:gjɔ] (l. Nádasy–Siptár 1989: 15; Siptár 1993). Az idézett helyeken az is kiderül, hogy kettőshangzó részeként vagy siklóhangként sem lenne szerencsés osztályozni. A /j/ eszerint nem-nazális szonoráns; Nádasy és Siptár az /l r/-hez hasonlóan likvidaként fogja fel, míg Dressler–Siptár (1989, 44) külön kategóriát nyit neki (approximáns), azon az alapon, hogy semmilyen általános fonológiai vagy fonetikai indok nem támasztja alá közös természetes osztályba sorolását az /l/-lel és az /r/-rel.

Emfatikus beszédben, erős prozódiai helyzetben a /j/ hosszú réshanggá változik: *jjó!*, azaz végbemennek rajta az adott fonostiliztikai és prozódiai feltételek között várható kiemelő folyamatok. Másfelől ugyancsak réshanggá válik mássalhangzó utáni szóvégi helyzetben (vö. Siptár 1995), ha természetes fúziós folyamat nem alkalmazható rá (vö. 4.1.3): *lépj*, *rakj*, *várj*, *fürj*, *szomj* (míg az ilyen helyzetű /l r/ elé magánhangzó toldódik be, vö. 4.2.2.2). A megelőző mássalhangzó zöngésségi értékének megfelelően a /j/ ilyenkor részben vagy egészben elveszíti zöngésségét. Ez a (részleges) zöngétlenedés és látszólagos artikulációs kiemelés emlékeztet a német, orosz stb. szóvégi zöngétlenedésre, amelyeket ugyancsak gyenge helyzetben bekövetkező elhomályosító folyamatként kell értelmeznünk, azaz a szonoritás csökkenéseként (vö. 1. pont). A magyarban a környezet prozódiaileg kétszeresen is gyenge, mivel itt a /j/ szóvégi helyzetű és egyben egy szótagvégi mássalhangzócsoporthoz utolsó eleme.

5.2. Az /l/-törlés (Nádasy–Siptár 1989, 18; Kerek 1977) nem egyetlen elhomályosító folyamat: ezzel kapcsolatban legalább két folyamatot kell megkülönböztetnünk.

5.2.1. Ha morfológiai művelet révén az /l/ két mássalhangzó közé kerül, a létrejövő mássalhangzó-kapcsolatnak egyszerűsödnie kell (Kerek 1977, 122). Az egyetlen tövégi mássalhangzó + l kapcsolat, amely nem magánhangzó-betoldással oldódik fel (vö. 4.2.2.2), az *ajánl* igében található. Ha mássalhangzóval kezdődő toldalék járul hozzá (*ajánl*gat, *ajánl*kozik), kieshet maga az /l/ (a 4.1.4-ben említett mássalhangzótörléssel): [ɔja:ŋgɔt], [ɔja:ŋkozik], de kieshet az /n/ is ([ɔja:lgɔt], [ɔja:lkozik]); ez az utóbbi történik egyébként toldalék nélküli és magánhangzóval kezdődő toldalékos esetekben is, csak hogy ekkor a nazálissal háromféle dolog történhet: egybeolvadhat a magánhangzóval ([ɔjã:l], [ɔjã:lɔt]), hasonulhat az /l/-hez (illetve az /l/ pótlónyúlása mellett törlődhet: [ɔja:l], [ɔja:lɔt]), vagy pedig nyomtalanul törlődhet ([ɔja:l], [ɔja:lat]). Ez a legutóbbi lehetőség azonban úgy is elemezhető, hogy a másodikként említett változat szerinti folyamatot az [l:] degeminációja követi.

5.2.2. Az „/l/-törlés” egészen más jellegű folyamata figyelhető meg a *csald meg*, *elment*, *küldd vissza* (Kerek 1977) vagy a *hol jelent meg*, *följön*, *sült tyúk* (Nádasdy–Siptár 1989, 18) példákban. A következő okokból kell ezt más folyamatnak tekintenünk: (1) Ez a folyamat a gyors/hanyag beszédre korlátozódik — ha lassú/formális beszédben fordul elő, sztenderdalatti vagy tájnyelvi hatást kelt. (Jegyezzük meg, hogy a köznyelvi hanyag beszéd mindegyik nyelvben dialektális eredetű, mivel a sztenderdet eredetileg csak a formális beszédhelyzetekre vezették be, és így nem lehettek saját hanyag alakjai, vö. Dressler 1975a.) (2) Ha a törölt /l/-t megelőző magánhangzó rövid, pótlónyúláson megy keresztül (de ha a követő mássalhangzó /j/, a pótlónyúlás akár a /j/-t, akár a magánhangzót érintheti). (3) A törölt /l/ mindig közvetlenül magánhangzó után áll, tehát a szótagzárlat elején, nem pedig a végén (mint a zárhangtörlésnél). (4) Az /l/-törlés megelőzi a zárhangtörlést, így például a *csald meg* esetében [čɔ:dmɛg], nem pedig *[čɔlmɛg] az eredmény. (5) A teljesen kiejtett /l/ és az /l/ törlése között átmenet található: az /l/ approximáns-megvalósítása, amelyben a nyelv megközelíti, de nem éri el a laterális mássalhangzóra jellemző helyzetet — ennek észlelése nem könnyű (akárcsak a breton nyelv megfelelő hanyagbeszéd-folyamatának esetében, vö. Dressler 1972).

5.3. A legfogósabb kérdés, amit itt érinteni akarunk, a [h] és [x] fonemikus azonosságának (vagy különbözőségének), illetve törölhetőségének kérdése (vö. Nádasdy 1985, 241; Nádasdy–Siptár 1989; Kerek 1974b; 1975).

Akárcsak számos más nyelvben (Hurch 1988a), a /h/-törlés univerzális folyamatának elnyomása a szótagkezdő (egyben magánhangzó előtti), prozódiailag erős helyzetre korlátozódik, ahol a /h/ a szokott laringális részhang/approximáns formájában jelenik meg (mint a germán nyelvekben),

pl. *hat*, *híd*, *irha*; következésképp a /h/ a szótagzárlatban törlődik: *méh*, *méhnek*, de szótagkezdetben megmarad: *méhek* (Vago 1980, 129); ugyanígy *juh* vs. *juhok*, *düh* vs. *dühös*, *rüh* vs. *rühes*. Amint az várható, a magánhangzó-betoldás morfológiai szabálya megelőzi a h-val kapcsolatos fonológiai folyamatokat. Hasonló váltakozás figyelhető meg az *oláh* vs. *oláhok*, *éh*, *éhség* vs. *éhes*, *cseh* vs. *csehek* példákban. A *Cseh-erdő*, *Csehország*-féle példákban sincs [h], feltehetőleg azért, mert a [h]-törlés megelőzi a szóösszetételt. A régebbi német jövevényszavak, mint *céh*, *pléh* is ugyanígy viselkednek, szemben az újabbakkal, mint *pech*, *krach*; az utóbbiakról lásd alább.

A prozódiailag erős helyzet nemcsak a szótagon belül részesíti előnyben a kiemelő (és szorítja háttérbe az elhomályosító) folyamatokat. A szókezdő helyzet erősebb, mint a szóbelseji. Az utóbbi, gyengébb helyzetben a /h/ fesztelen beszédben zöngésedik, gyors/hanyag beszédben pedig törlődik (vö. Szende 1988, 180). Mindkét elhomályosító folyamat megfigyelhető (a megfelelő fonostiliztikai környezetben) a *tehát* példában (és a fenti, intervokalikussal /h/-t tartalmazó alakokban). A két folyamat között határerősség és hangsúly tekintetében hierarchikus viszony van: például az *a hír* szintagmában a proklitikus névelő és a főnév közötti határ (és/vagy a második magánhangzóra eső hangsúly) hatására a /h/ nem törölhető, ugyanakkor megfelelően hanyag beszédhelyzetben zöngésedhet.

A hosszú szótagvégi /h:/ az „akinek van, annak adatik” elve alapján nem törlődik. Tehát a gyengébb rövid /h/ tovább gyengül a prozódiailag gyenge szótagzárlatban törléssel (és intervokalikusan zöngésedéssel), míg az erősebb hosszú /h:/ mindkét esetben megmarad és vagy [h:]-ként realizálódik, vagy még tovább is erősödik egy kiemelő folyamattal [x:] -vá. Ez a feszítési folyamat megelőző stratégiaként fogható fel a /h:/ lazításának és törlésének elkerülésére. (Történetileg részleges szabályinverzióval van dolgunk: a 13. századi $x > h$ részleges visszafordításával, vö. Benkő–Imre 1972, 55). Ilyen /h:/ fordul elő a *pech*, *cech*, *Bach*, *fach*, *krach*, *sah*, és talán az *almanach*, *padisah*, *moloch*, *eunuch* szavakban. Másfelől a *doh*, *moh*, *potroh* szavak végén rövid /h/ van, mégsem törlődik, hanem [x]-ra erősödik: talán azért, hogy a fonotaktikailag nem megengedett rövid szóvégi /o/ elkerülhető legyen?

A *bolyh*-on (1796-ból adatolt nyelvújítási lelemény a *bolyhos*-ból) és az (elavult) *enyh*-en kívül nincs olyan szó, amelyben a szóvégi /h/ előtt szonoráns állna. Ezekben a /h/ ejtése (palatalizált) [x].

A *technika* [tɛxník], [tɛhnik] mögöttes /h:/-ből vezethető le kötelező degeminációval (4.1.1). Ezt az elhomályosító folyamatot megelőzi az említett (fakultatív) kiemelő folyamat (/h:/ → [x:]) a Stampe-féle „előbb feszítés, csak utána lazítás” elv alapján (vö. Donegan–Stampe 1979/1992). Azonban

a /h/-törlés további lazítási folyamata már nem alkalmazható erre a levezetett rövid [h]-ra; efféle ellentáp-megszorítások gyakran előfordulnak a hanyag beszéd fonostilisztikájában, míg kötelező fonológiai folyamatok esetében jóval ritkábbak. Ugyanez áll a *jacht*, *ihlet* példákra (utóbbi a nyelvújítás során felélesztett, s mint ilyen, először 1816-ból adatolt középkori magyar szó, a kötelező betűejtés szép példája). Ugyanez a „feszítés előbb” elv magyarázza a *MÉH*, *APEH*-féle rövidítések esetét (Nádasdy 1985, 241). Ugyanis az ilyen betűszavak felismerhetetlenek lennének, ha utolsó mássalhangzójuk törlődne. Ezért a /h/ laringális approximánsból veláris réshanggá erősödik bennük. Előlképzett magánhangzók után (*pech*, *technika*, *ihlet*) az ilyen veláris [x] legfeljebb intrinszikusan palatalizálódik (a rövidítéseknél még úgy sem), míg a [ç]-s ejtés felső-középosztálybeli européer (német háterű) jellegzetesség. Másfelől a *pech* [x:]-ja tovább erősödhet [k:] -ra, ez viszont bárdatlan ejtémódnak számít („*pekk*”), jóllehet a *sakk* esetében ugyanez a fejlemény polgárjogot nyert.

Az idegen nevek esetében (mint általában a jövevényszavak fonológiájában) a különböző fonológiai integrációs stratégiák konfliktusba kerülhetnek egymással. Vizsgáljuk meg a *München* szó különféle ejtéseit.

(1) Egy meglehetősen műveletlenül hangzó (bár a legegyszerűbb levezetésű) változat a [münhɛn], amelyben a *ch* — mint minden láthatóan német eredetű névben, pl. *Bächer* — /h/-ként azonosítódik. Mivel szótagkezdő (nem-ambiszillabikus) helyzetben hosszú mássalhangzó nem fordulhat elő, végbemegy a degemináció.

(2) Ha a degemináció előtt fortizációra kerül sor, a /münxɛn/ alak jön létre, amely magánhangzó-nazális összeolvadással [mü:çɛn]-ként jelenik meg.

(3) A németes kiejtésre való törekvés erős palatalizációt okoz a (magyar!) palatális magánhangzó előtt: [münçɛn], a nazális hely szerinti hasonulásával.

(4) Mivel a magyarban nincs [ç], értelemszerűen [ɲç] sem létezik; a szokatlan mássalhangzó-kapcsolat egy betoldott /c/-vel oldható fel: [müɲçɛn].

(5) A magánhangzó-nazális összeolvadás a [h]-s és [ç]-s változatokban is megjelenhet: [mü:hɛn], [mü:çɛn].

(6) Végül számos beszélő, aki németül nem tud, de azt tudja, hogy egyes idegen nevekben a *ch* /k/-nak ejtendő, a [müŋkɛn], sőt [müŋkhɛn] alakokkal próbálkozik, ugyancsak hely szerinti nazális-hasonulással.

6. Tipológiai megjegyzések

6.1. A prozódiai tipológia tekintetében (vö. Bertinnetto 1981, 168kk; Vayra–Fowler 1987; Pompino-Marschall *et al.* 1987), a magyar szótag-ütemezései nyelv (vö. Elekfi 1972, 190). Ennek tipológiai jelei a következők:

(1) Rögzített szóhangsúly — az első szótagon — és trochaikus jellegű ritmus, a hangsúlytalan és gyengén hangsúlyos szótagok többé-kevésbé szabályos váltakozásával (vö. Hammond 1987, bár az idézett leírás túlságosan mechanisztikus, nem veszi figyelembe a morfémahatároknak a ritmust megbontó hatását).

(2) A hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok fonológiai (és fonetikai) alakja hasonló, mivel ugyanazon prelexikális és posztlexikális folyamatok alkalmazódnak mindkettőre (vö. Saporta 1963, 68).

(3) Nem jellemző, hogy a hangsúlyos magánhangzók inkább megnyúlnának (vagy más módon kiemelődjenek), illetve hogy a hangsúlytalan szótagcsúcsok inkább megrövidüljenek (vagy más elhomályosító folyamatnak esnének áldozatul), mint az ellentétes osztály tagjai, vö. **4.1.1.2**, **4.2.1**.

(4) A magánhangzók svára gyengülésének elhomályosító folyamata is igen korlátozott mértékben érvényesül (vö. **4.1.5**). Ez jellemző a magánhangzó-harmóniával rendelkező nyelvekre, hiszen a magánhangzó-gyengülés kiterjedt alkalmazása elbizonytalanítaná a harmóniát. Ily módon a szótag-ütemezés és az agglutináció tipológiai ismérvei erősítik egymást.

6.2. A prelexikális és posztlexikális szegmentális fonológiai folyamatok alkalmazása, illetve elfojtása kondicionálhatja egymást, de az erre vonatkozó tipológiai kritériumoknak (vö. Dressler 1979b) a magyarra történő értelmezése a kutatás jelenlegi stádiumában korai lenne. A magyar nyelv további természetes fonológiai vizsgálatára és a magyar artikulációs bázis pontosabb fonetikai feltérképezésére lenne szükség, mielőtt ezen a téren bármilyen következtetéssel állhatnánk elő.

6.3. A morfológiai és fonológiai tipológia közötti rendszerszerű összefüggések széles megalapozású explicit leírása még ugyancsak várat magára. Azonban a morfológiai tipológia önmagában is világos előrejelzéseket tesz a morfonológiával kapcsolatban (vö. Dressler 1979b; 1985). Így például a magánhangzó-harmónia és az agglutinatív jelleg összefüggése (vö. Skalička 1935; 1979) a magyaron jól szemléltethető; ugyanakkor a magánhangzó-harmónia alóli kivételek jelentős száma — és a magyarban megfigyelhető más morfonológiai szabályok egy része is — a magyar morfológia marginálisan fúziós/flektáló jellegével cseng egybe.

Irodalom

- Abondolo, Daniel M. (1988): Hungarian inflectional morphology. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ács Péter–Siptár Péter (1994): Túl a gondozott beszéden. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia. Budapest: Akadémiai Kiadó. 550–580.
- Bailey, Charles-James–Karl Maroldt (1983): Grundzüge der englischen Phonetologie. Arbeitspapiere zur Linguistik 16. Berlin: Technische Universität.
- Benkő Loránd–Imre Samu szerk. (1972): The Hungarian language. The Hague: Mouton.
- Bertinetto, Pier Marco (1981): Strutture prosodiche dell'italiano. Firenze: Accademia della Crusca.
- Dinnsen, Daniel A. (1985): A re-examination of phonological neutralization. *Journal of Linguistics* 21: 265–279.
- és Fred R. Eckmann (1977): The atomic character of phonological processes. In: Dressler, W.–O. Pfeiffer (szerk.): *Phonologica* 1976. Innsbruck. 133–137.
- Dogil, Grzegorz–Hans C. Luschützky (1989): Notes on sonority and segmental strength. *Phonetica Saraviensca* 10. Saarbrücken.
- Donegan, Patricia J.–David Stampe (1979): The study of Natural Phonology. In: Dinnsen, Daniel A. (szerk.): *Current approaches to phonological theory*. Bloomington: Indiana University Press. 126–173. Magyar fordítása: Természetes fonológia. In: Siptár Péter (szerk.): *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II*. Szeged: JATE, 1992. 5–41.
- Dressler, Wolfgang U. (1972): Allegroregeln rechtfertigen Lentoregeln. Sekundäre Phomeme des Bretonischen. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 9). Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft.
- (1975a): Methodisches zu Allegroregeln. In: Dressler, W.U.–F. Mareš (szerk.): *Phonologica* 1972. München/Salzburg: Fink. 219–234.
- (1975b): Grundfragen der Morphonologie. Wien: Akademie der Wissenschaften.
- (1977): Phonologische Prozesstypologie. In: Romportl, M. *et al.* (szerk.): *Studies in linguistic typology* (= *Acta Universitatis Carolinae, Philologica* 5). Prága. 135–146.
- (1979a): Arguments and non-arguments in phonology: on the use of external evidence. *PICPhS* 9: 93–100.
- (1979b): Reflections on phonological typology. *Acta Linguistica Hungarica* 29: 259–273.
- (1984): Explaining natural phonology. *Phonology Yearbook* 1: 29–51.
- (1985): *Morphonology*. Ann Arbor: Karoma.
- (1987): Subtraction in a polycentric theory of Natural Morphology. In: Gussmann, E. (szerk.): *Rules and the lexicon: Studies in word-formation*. Lublin: Catholic University. 67–77.
- (1988): A linguistic classification of phonological paraphasias. In: Dressler, W.–J. Stark (szerk.): *Linguistic analyses of aphasic language*. New York: Springer. 1–22.

Rövidítések: PCLS = Papers from the *n*th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. PICPhS = Proceedings of the *n*th International Congress of the Phonetic Sciences. ARIPUC = Annual Report of the Institute of Phonetics of the University of Copenhagen.

- és Siptár Péter (1989): Towards a natural phonology of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 29–51.
- és Ruth Wodak (1982): Sociophonological methods in the study of sociolinguistic variation in Viennese German. *Language and Society* 11: 339–370.
- Durand, Jacques–Siptár Péter (1997): Bevezetés a fonológiába. Budapest: Osiris Kiadó.
- Elekfi László (1972): Norm und Varianten in der Aussprache. *Acta Linguistica Hungarica* 22: 181–190.
- Farkas, Donca (1979): How abstract is Hungarian phonology? *PCLS* 15: 100–108.
- Hammond, Michael (1987): Hungarian cola. *Phonology Yearbook* 4: 267–269.
- Hooper, Joan B. (1976): An introduction to Natural Generative Phonology. New York: Academic Press.
- (1992): Természetes generatív fonológia (= Hooper (1976: 3–22) magyar fordítása). In: Siptár Péter (szerk.): *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II.* Szeged: JATE. 42–56.
- Hutcheson, James W. (1973): A natural history of complete consonantal assimilations. PhD thesis. Columbus: The Ohio State University.
- Hurch, Bernhard (1988a): *Über Aspiration.* Tübingen: Narr.
- (1988b): On the notion 'latent process'. In: Bertinetto, P.M. – M. Loporcaro (szerk.): *Certamen phonologicum.* Torino: Rosenberg & Sellier. 103–115.
- Kaisse, Ellen M.–Patricia A. Shaw (1985): On the theory of Lexical Phonology. *Phonology Yearbook* 2: 1–30. Magyar fordítása: Lexikális fonológia. In: Siptár Péter (szerk.): *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II.* Szeged: JATE, 1992. 79–108.
- Kálmán László (1989): Monotonicity in phonology. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 133–147.
- (1990): Monotonicity principles in the theory of grammar. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- Kerek, Andrew (1974a): On speech styles. (Előadás a Midwest Modern Language Association Meeting-en.) Kézirat. Miami University, Ohio.
- (1974b): Spelling pronunciation as a factor in rule weakening. (Előadás a Kentucky Foreign Language Conference-en.) Kézirat. Miami University, Ohio.
- (1975): Predicting cross-linguistic conflict in pronunciation styles. (Előadás a 4th International Congress of Applied Linguistics-en, Stuttgartban.) Kézirat. Miami University, Ohio.
- (1977): Consonant elision in Hungarian casual speech. In: Sinor, Denis (szerk.): *Studies in Finno-Ugric linguistics in honor of Alo Raun.* Bloomington: Indiana University Press. 115–130.
- (1980): The sonority hierarchy in child phonology: evidence from Hungarian. In: Brettschneider, G.–C. Lehmann (szerk.): *Wege zur Universalienforschung.* Festschrift H. Seiler. Tübingen: Narr. 139–144.
- Kontra Miklós (1988): Budapesti szociolingvisztikai interjú – 3. változat. Kézirat. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kornai András (1990): Hungarian vowel harmony. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian.* Vol. 3: Structures and arguments. Szeged: JATE. 183–240.
- Lester, Leland–Royal Skousen (1974): The phonology of drunkenness. *Papers from the Parasession on Natural Phonology, Chicago Linguistic Society.* 133–239.
- Lindner, Gerhart (1975): *Der Sprechbewegungsablauf.* Berlin: Akademie-Verlag.
- Luschützky, Hans C. (1988): Sixteen possible types of phonological processes. Kézirat. Universität Wien.

- Mészöly, George B. (1976): The origins and effects of vowel epenthesis in Hungarian. Working Papers in Linguistics. New York: Columbia University. 3: 17–46.
- Nádasdy Ádám (1985): Segmental phonology and morphophonology. In: Kenesei István (szerk.): Approaches to Hungarian. Vol. 1: Data and descriptions. Szeged: JATE. 225–246.
- (1989): The exact domain of consonant degemination in Hungarian. In: Szende Tamás (szerk.): Proceedings of the Speech Research '89 International Conference. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 104–107.
- és Siptár Péter (1989): Issues in Hungarian phonology. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 3–28.
- Obendorfer, Rudolf (1975): The ambiguous status of Hungarian long consonants. *Lingua* 36: 325–336.
- Ohala, John J. – Jeri J. Jaeger szerk. (1986): Experimental phonology. Orlando: Academic Press.
- Pompino-Marschall, Bernd *et al.* (1987): Is German stress-timed? *PICPhS* 11/2: 161–163.
- Port, Robert F. – Michael L. O'Dell (1985): Neutralization of syllable-final voicing in German. *Journal of Phonetics* 13: 455–471.
- Saporta, Sol (1963): Phoneme distribution and language universals. In: Greenberg, J. (szerk.): *Universals of language*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 61–72.
- Siptár Péter (1990): Palatalizáció. Részlet egy készülő magyar fonológiából. In: Földi Éva (szerk.): *Studia in honorem K. Bolla oblata a collegis et discipulis*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 3: 149–158.
- (1991a): Marginal vowels in Hungarian. *PICPhS* 12/3: 214–217.
- (1991b): Fast-speech processes in Hungarian. In: Gósy Mária (szerk.): *Temporal factors in speech: A collection of papers*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 27–62.
- (1993): Marginalia in Hungarian phonology. *Eurasian Studies Yearbook* 65: 5–15.
- (1994): A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 183–272.
- (1995): A magyar mássalhangzók fonológiája. *Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes* 18. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- (1998): Hangtan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 291–390.
- Skalička, Vladimír (1935): *Zur ungarischen Grammatik*. Prága: *Facultas Philosophica Universitatis Carolinae Pragensis*.
- (1979): *Typologische Studien*. Braunschweig: Vieweg.
- Slowiaczek, Louisa M. – Daniel A. Dinnsen (1985): On the neutralizing status of Polish word-final devoicing. *Journal of Phonetics* 13: 325–341.
- Stampe, David (1969): The acquisition of phonetic representation. *PCLS* 5: 443–454.
- Szende Tamás (1974): Intervocalic affricates in present-day Hungarian. *ARIPUC* 8: 129–131.
- (1988): A note on morphophonological alternations in Hungarian. *Ural-Altische Jahrbücher/Ural-Altaiic Yearbook* 60: 177–182.
- (1992): Phonological representation and lenition processes. *Magyar Fonetikai Füzetek/Hungarian Papers in Phonetics* 24. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Szépe György (1969): Az alsóbb nyelvi szintek leírása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 359–468.
- Tompa József (1968): *Ungarische Grammatik*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Vago, Robert M. (1980): The sound pattern of Hungarian. Washington: Georgetown University Press.
- Vayra, Mario–A. Carol Fowler (1987): The word level interplay of stress, coarticulation, vowel height and vowel position in Italian. PICPhS 11/4: 24–27.
- Vennemann, Theo (1988): Preference laws for syllable structure and the explanation of sound change. Berlin/The Hague: Mouton/de Gruyter.
- Weijer, Jeroen van de (1989): The formation of diminutive names in Hungarian. Acta Linguistica Hungarica 39: 351–371.
- Zwicky, Arnold M. (1975): The strategy of generative phonology. In: Dressler, W.U.–F. Mareš (szerk.): Phonologica 1972. München/Salzburg: Fink.

*Institut für Sprachwissenschaft
der Universität Wien
ulli@ling.univie.ac.at.*

*Eötvös Loránd Tudományegyetem
Budapest
siptar@nytud.hu*

Fonológiai folyamatok érvényesülése a szófelismerésben*

1. Bevezetés

Amikor a beszélő kiejt vagy a hallgató megért egy hangsort, nem egyszerűen a jel generálása vagy a jel feldolgozása történik meg (Stevens 1978), hanem — bonyolult részfolyamatok kapcsolataiban — a humán beszédkódolási és beszédfeldolgozási rendszer szabályai működnek. A beszédmegértés során akusztikai jelsorozatok feldolgozása történik meg, amelyben a hallgató mindazon nyelvi ismeretét (fonémákat, jelentést, szintaktikai szerkezeteket stb.) felhasználja, amelyek segítségével a végső megértéshez eljut. Jelen tanulmányban hangsúlyozottan a fonológiai szabályok működési sajátosságait tárgyaljuk a szavak felismerésének folyamatában.

Az alapkérdés az, hogy miként jön létre a megfeleltetés a szót reprezentáló akusztikai jelsorozat és az egyén mentális lexikona között. Ez természetesen számos részproblémát takar, amelyek közül a legfontosabbak egyike, hogy vajon a szófelismerés folyamatában milyen jellegű és milyen mennyiségű információra van a hallgatónak szüksége a megértéshez. Tekintettel arra, hogy a beszédmegértés folyamata közvetlenül nem, egyes részfolyamatai is csak részlegesen vizsgálhatók, elkerülhetetlen, hogy modellek felállításával próbáljuk a működést megismerni. Az ismert modellek különféle elméletek reprezentánsai, ennek megfelelően kisebb-nagyobb mértékben különböznek egymástól. Többségük nyelvfüggetlen, azaz a mechanizmusnak az általánosan emberi vonatkozásait hangsúlyozza. Egyre nyilvánvalóbbá válik azonban, hogy a „sajátosan nyelvi” elemzése és a modellbe építése nélkül a dekódolási folyamatok megismerése csak egy bizonyos pontig lehetséges. Az újabb kutatások éppen ezért fordulnak az általános mechanizmusba illesztett nyelvspecifikus folyamatok megismerése felé.

* Papp Ferenc 60. születésnapjára

A szófelismerés kérdésköre egyike a legtöbbet kutatott beszédfeldolgozási területeknek (kevés kivétellel angol nyelvi anyagon, angol anyanyelvűekkel végzett kísérletek alapján). Kezdetben izolált szavak felismerési sajátosságait vizsgálták (szótári formában). Ezzel jelentős mértékben leegyszerűsítették a problémát, hiszen a természetes beszédben meglévő (akusztikai-fonetikai) jelenségek nem érvényesülhettek, mint például a kontextushatás. Másfelől azonban igen fontos megállapításokat tettek és igazoltak ezek a kutatások, noha érvényességük magától értetődően korlátozott maradt. A korlátokat az is jelzi, hogy szinte egy időben egymásnak ellentmondó kísérleti eredmények születtek. Az adatok alapján a szerzők egy része kimondta, hogy a szófelismerés egyrészt az akusztikai szerkezeten, másrészt a szógyakoriságon alapszik (Solomon–Postman 1952; Broadbent 1967; Nooteboom–Truin 1980; Elliott–Clifton–Servi 1983; Kintsch–Mross 1985; stb.). Mások a szövegkörnyezeti függőségeket hangsúlyozták (Miller–Heise–Lichten 1951; Fry–Denes 1952; Cherry 1953; Ladefoged 1967; Tanenhaus–Lucas 1987; stb.). Sok eredmény mindhárom faktor szerepének fontosságára rávilágított (Forster 1989; a magyarra: Gósy 1994).

Mi az, amit biztosan tudunk már a szófelismerés folyamatáról, s ebből következően: melyek azok a tényezők, amelyeknek a működéséről alig van vagy szinte nincs is ismeretünk?

– A szófelismerés alapját kétséget kizáróan az adott szó akusztikai szerkezete adja.

– A szavakat a beszédhangok felismerése és egyéb (nyelvi) ismereteink interakciójának eredményeképpen azonosítjuk.

– A szógyakoriság meghatározhatja a szófelismerési részfolyamatokat.

– A szófelismerés a folyamatos beszédben nem feltétlenül időbeli egymásutánban zajlik.

– Az adott szó felismerése kontextusfüggő: szemantikai és szintaktikai szabályok korlátozzák a lehetséges szavak mennyiségét.

– A szupraszegmentális struktúra érvényesül a szófelismerésben.

A teljesség igénye nélkül sorolunk fel olyan kérdéseket, amelyekre a pontos választ egyelőre nem ismerjük: akusztikai–fonetikai megfeleltetés, szegmentálás, szó kiválasztás, a mentális lexikon szerkezete és működése, hozzáférés a mentális lexikonhoz, a szupraszegmentumok funkciója, az emlékezeti tényező, morfofonemikus kérdések, a predikciók szerepe, illetőleg a nyelvspecifikus fonológiai szabályok érvényesülése. Ez utóbbi a tárgya e tanulmányának.

2. Szófelismerési elméletek

Az újabb szakirodalomban a szavak megértésének folyamatát két részre osztják (bár vannak, akik az éles elkülönítéssel a bizonytalansági tényezők miatt nem értenek egyet). A kétszakaszos hipotézis szerint az első szakaszban azok a folyamatok mennek végbe, amelyek eredményeképpen az akusztikus hullámforma alapján feldolgozódnak a fonetikai információk, s ezeket a szavakra már korábban tárolt jegyekkel összevetjük ('word recognition'). A második szakaszban azok a folyamatok játszódnak le, amelyek azért felelősek, hogy a mentális lexikonban a végleges szómegfeleltetés végrehajtódjon ('lexical access'). Ennek az elkülönítésnek a nehézségét az adja, hogy a két folyamat eredményét gyakorlatilag lehetetlen elkülöníteni, így kérdésessé válik a két egymásra épülő folyamat létének feltételezése. A szófelismerés folyamatának két szakaszra bontása elméletileg indokolt. Az első szinten ugyanis létrejön a bejövő inger és a lehetséges szavak közötti kapcsolat (feltevés, előrejelzés), míg a második szinten — az elsőre épülve — bizonyos posztlexikális folyamatok működnek, amelyek révén megtörténik a szójelöltek közül az egyedül lehetségesnek a kiválasztása (megerősítés, döntés). Más szavakkal: az első szint eredménye egy feltételezett szó, a második szinté pedig az az adott szó, amelynek akusztikai, fonetikai, szemantikai és szintaktikai sajátosságai megfelelnek a szövegkörnyezetnek (Frauenfelder-Komisarjevsky-Tyler 1987).

A szófelismerésnek számos modellje ismert (Marslen-Wilson cohort-elmélete, Forster autonóm modellje, Massaro „fuzzy logical” modellje, Cole és Jakimik teóriája, Wickelgren kontextusfüggő modellje, Elman és McClelland interaktív aktivációs modellje, Pisoni és Cutting információfeldolgozó modellje, Klatt LAFS modellje és még sok más, vö. Klatt 1989). Ezek a hipotézisek két nagy csoportra oszthatók: (a) az ún. aktivációs modellekre (pl. Morton logogen teóriája) és (b) a lexikális kereső modellekre (pl. Marslen-Wilson cohort-elmélete). Természetesen sok hibrid elmélet is ismert, amelyek e két alapszemlélet keverékei. Mi a fő különbség e két alaphipotézis között? Az aktivációs modellekre a párhuzamos összehasonlítások, míg a kereső modellekre a szeriális összevetések a jellemzők. Ez azt jelenti, hogy míg az elsőben minden egyes szó valamilyen módon rendelkezik az összehasonlításhoz szükséges jegyekkel és stratégiákkal, és ezek párhuzamosan dolgoznak a bemenő jel folyamatos fogadásának megfelelően; addig a másokban sorozatos összevetések történnek és ezt a műveletsort egy központi komparátor végzi, amely az inputtal és a lehetséges szavakkal van kapcsolatban (a szócsoportok szeriális összeköttetése feltételezett). Az első hipotézis szerint tehát az egyes szavak önmagukat hasonlítják a bejövő jelhez, míg a másodikban a központi komparátor végzi ezt a feladatot: a szavak egy

meghatározott csoportjával veti össze a bejövő jelet. Az akusztikailag igen hasonló jelek felismerési stratégiája (pl. *bor* és *por* vagy *garázs* és *darázs*) mindkét modellben komoly nehézséget jelent. A kereső modellekben a gyakoriság tényezőjével próbálják magyarázni a megkülönböztetést, míg az aktivációs modellekben az aktiváció „súlyának” megváltozásával, egyfajta küszöbérték kijelölésével. A kísérleti adatok részlegesen támasztják alá ezeket a feltételezéseket, s ez újabb és újabb hibrid modellek létrehozásához vezet (Altmann 1990).

Más aspektusból ugyancsak két fő csoportja különíthető el a szófelismerési modelleknek: az egyik az ún. moduláris hipotézis, a másik az interaktív modell. Ez az elkülönítés hangsúlyozza a modellek bizonyos fokú hierarchikus felépítését, illetőleg azt az elméleti hátteret, amely szerint a modell egymásra épülő szintekből áll, s a szófelismerés részfolyamatai ezeken a szinteken játszódhatnak le. A modellek közti alapvető különbség abból ered, hogy az egyes szintek hierarchiája mennyire szigorúan érvényesül a működéssorozatban, valamint hogy az egyes szintek közti „kommunikáció” milyen jellegű. A moduláris modellekben az egyes szintek kezdetén és végén elhelyezkedő modulok kommunikálnak: egy modul kimenete szolgál a következő modul bemenetével. Ugyanakkor, valamennyi modul független a másiktól abban az értelemben, hogy nincs aktív tudomása a másik modulban lejátszódó eseményekről. Az interaktív modellekben éppen ellenkezőleg az egyes szintek szorosan együttműködnek, a felsőbb szintek műveleti eredménye(i) hat(nak) az alsóbb szintekére, a kontextusból adódó predikciónak nagy a jelentősége. Ez a mechanizmus egy olyasfajta „feedback” működését tételezi fel, amelynek létezését a moduláris elmélet tagadja. (Az újabb moduláris modellekben a visszacsatolás részleges működését engedélyezik, vö. Marslen-Wilson módosított teóriája, 1987).

3. Fonémaszint és fonológiai szabályok

3.1. Valamennyi szófelismeréssel foglalkozó modell szembeesik a fonémarealizáció, illetőleg a fonológiai szabályok érvényesülésének problémáival. Meglepő ugyanakkor, hogy a szakirodalomban alig, szinte csak nyomokban található ilyen jellegű elemzések vagy erre vonatkozó kísérletek (vö. Cutler 1986). Ennek sok oka van, egyikük feltehetően a fonológiai elméletek és leírások sokfélesége, bizonyos értelemben a „bőség zavara”. Ez különösen nem kedvez annak, hogy valamely fonológiai elmélet egyszerűen alkalmazható legyen a lexikális hozzáférés folyamatábrázolásában. Felmerülhet tehát a kérdés, miért olyan fontos a fonológiai folyamatok, illetőleg bizonyos fonológiai állítások vizsgálata (igazolása) a szófelismerésben? A

szó megértésének számos problémája egyben a beszédmegértés alapproblémái közé tartozik. Ilyen például a szegmentálás, azaz a szóhatárok kijelölése a folyamatos beszédben (amely biztosítja a hallgató számára, hogy a sokszor idézett *hatalmasok* hangsort mindig a közlő szándéka szerint interpretálja: vagy úgy, hogy *hat alma sok*, vagy úgy, hogy *hatalma sok*, esetleg úgy, hogy *hatalmas ok*; vö. Gósy 1994). Mehler és munkatársai kísérletileg igazolták a szegmentálási stratégiák nyelvspecifikus voltát (angol és francia résztvevőkkel), ezen belül a szótag mint fonológiai konstrukció relevanciáját a szófelismerés folyamatában (Mehler *et al.* 1981).

Sokat vitatott kérdés a beszédjel akusztikai hullámformájának rendkívüli változatossága és változékonysága, amely ennek ellenére valamiképpen mégis alkalmas a nyelvi tartalom megőrzésére. Gondoljunk arra, hányféleképpen mondhatunk — a köznyelvi ejtési kritériumokon belül — szavakat anélkül, hogy a hallgatónak bármilyen nehézsége lenne a megértésükkel, pedig akusztikailag jelentősen eltérnek egymástól. Más az akusztikai hullámformája ugyanannak a szónak férfi-, női vagy gyermekejtésben; más lehet gyorsabb vagy lassabb kimondásban és így tovább. Sőt, jelentősebb, a fonetikai szintet is érintő variabilitások is gyakran előfordulnak: hibás artikuláció vagy például nyelvjárási ejtés esetén. A dekódolási folyamat automatikusan alkalmazkodik ezekhez a változásokhoz, s végül is a fonológia körébe tartozó elemzések fogják biztosítani az egyértelmű szófelismerést minden esetben. Ezek az ún. felszíni variánsok (Frauenfelder–Lahiri 1989, 319) a legtöbb szófelismerési modell számára gondot okoznak. Úgy tűnik, hogy a fonológiai folyamatok működésének jobb megismerése biztosíthatja azt, hogy pontosabb képet kapjunk arról a mechanizmusról, amelyik a lexikális hozzáférést lehetővé teszi.

Az utóbbi évtizedben két fő irányát tapasztaljuk a fonológia fejlődésének: az egyik a hierarchikus struktúrák használatával foglalkozik a fonológiai reprezentációkban; a másik bizonyos elkülönítéseket végez a fonológiai szabályok körében az adott kontextus alapján (morfofonemikus vagy tisztán fonológiai szabályok). Valószínűleg mindkettő eredményei felhasználhatók lennének a szófelismerés folyamatának vizsgálatában, csak a szisztematikus elemzés hiányzik hozzá. Megítélésem szerint a lexikális fonológia (Kiparsky 1982; 1985; Mohanan 1986) különös figyelmet érdemelne ebből a szempontból, hiszen éppen azoknak a különbségeknek a magyarázata áll ennek az elméletnek a középpontjában, amely lehetőséget biztosítana a szófelismerési mechanizmus eddig megoldhatatlannak tűnő kérdéseinek vizsgálatához.

Ismeretes az az amerikai angol posztlexikális szabály (Flapping), amely intervokális helyzetben — szón belül, morféma- és szóhatáron egyaránt érvényesülve — [d] mássalhangzót eredményez az eredeti [t] helyett, pl. *better* → *be[d]er*, *at a meeting* → *a[d] a mee[d]ing* stb. Egy másik szabály

eredményeképpen ugyancsak változás történik egy adott mássalhangzó minőségében, például az *-ize* képző hatására a szótövégi /k/ /s/-szé alakul (Velar Softening): *critic* → *criti[s]ize*, *public* → *publi[s]ize*. Nem tekintve a konkrét hangminőség-különbséget, a két szabály közötti alapvető eltérés az, hogy míg az első ún. posztlexikális, a második lexikális szabály. A lexikális szabályok eredménye „új” szó, míg a posztlexikális szabályoké csak szóvariáns (Frauenfelder–Lahiri 1989, 324).

Korábbi kísérleti eredményeink alapján (Gósy 1984) feltételeztük, hogy a szóalakzatokon túl bizonyos fonológiai szabályoknak ugyancsak a mentális lexikonban kell tárolódniuk (vö. Robinson 1977). Egy kísérletsorozatban (magyar anyanyelvű) hallgatóknak a magyar fonotaktikai szabályokkal megegyező, illetve azoknak különféle mértékben ellentmondó hangsorokat és szavakat kellett azonosítaniuk. A szófelismerés reakcióidejének (az inputjel lecsengésétől a válaszreakció kezdetéig mért idő) elemzése egyértelműen igazolta, hogy — értelmetlen hangsorok esetében is — a fonotaktikai szabályoknak nem ellentmondó hangsorok felismerése könnyebb, lényegesen rövidebb idő alatt történik meg. A *zeréb* felismerésének átlag reakcióideje: 408 ms, a *virony*é 630 ms, a *bakógy*, *námük* és *trankün* hangsoroké a fonotaktikai szerkezetük összetettségének fokozódásával növekszik: 683 ms, 721 ms és 751 ms. Ezek az adatok objektíven igazolják, hogy az akusztikai–fonetikai megfeleltetések mellett bizonyos (fonológiai) szabályrendszernek is léteznie kell eltárolva szimultán hozzáférhetőséggel a lexikai folyamatfeldolgozás számára. A folyamat feltehetően párhuzamos elemzésekkel dolgozik az inger bejöttelétől kezdve, de a hozzáférést a gyakoriság és az előfeltevések (predikciók) szükségszerűen korlátozzák. Az előbbi adatoknál maradva, ez magyarázza, hogy például a nem vegyes hangrendű hangsorok (*kobó*, *zeréb*) azonosítása rövidebb, a vegyes típusúaké (*virony*) hosszabb időt vett igénybe, vagy hogy a ritkább hangkapcsolatot tartalmazó hangsorok azonosításához ugyancsak hosszabb idő volt szükséges. Hasonló jelenségek tapasztalhatók az értelmes hangsorok dekódolási sajátosságainál is. Mindez arra enged következtetni, hogy az agyban valahol nemcsak a spektrális sajátosságoknak (vö. akusztikai jegyek) és a jelentésnek (jelentésmezőnek) kell kódolva lenniük, hanem az adott nyelvre jellemző fonológiai jellemzőknek (pl. hierarchiák és/vagy szabályok) is.

A hierarchikus beszédészlelési modellek megkülönböztetik az akusztikai, a fonetikai és a fonémaszintet (vö. Gósy 1989), függetlenül attól, hogy a működésüket is hierarchikusan vagy nem hierarchikusan képzelik el. Szemantikai egységek (pl. szavak) azonosítási folyamatában a fonémaszint funkciója az, hogy a fonetikai szinten azonosított beszédhangok osztályozása a megfelelő fonémakategóriába megvalósuljon. A *szabadság* [sɒbɒtʃ:a:g] szó elhangzásakor a fonetikai szinten hét beszédhangot azonosítunk, ebből azon-

ban nem következik automatikusan, hogy a fonémaszinten is hét fonéma osztályozása realizálódik. A példában a fonetikai szinten hosszú [tʃ:]-ként azonosított mássalhangzót kell a /d+ʃ/ fonémáknak megfeleltetni. Ennek a szabálynak ismét valamilyen formában (és valamilyen szinten) tárolva kell lennie úgy, hogy a percepció mechanizmusa automatikusan hozzáférhessen és felhasználhassa a működési folyamatokban. Tudjuk, hogy a zöngesség/zöngétlenség szerinti (regresszíven ható) fonológiai változások mind morfémán belül, mind morfémahatáron, összetétel-határon és szóhatáron is egyaránt érvényesülnek (pl. *joghurt, vágat, régtől, fogkefe, még kettő*). A beszédészlelés fonémaszintjén végbemenő működési eredmények biztosítják, hogy az ejtési változások ellenére az idézett példákban a hallgató bizonytalanság nélkül képes legyen a [k] hang ellenére a /g/ fonémát azonosítani. Ezek a szabályok az anyanyelv-elsajátítási folyamat során rögződnek, s a nyelvspecifikus fejlődési állomásokon keresztül jutnak el a bevéődéshez, az automatizáltsághoz. Jellegzetes példája ennek a folyamatnak a *-val/-vel* ragpár hasonulási szabályának érvényesülése a gyermeknyelvben. Noha a *-val/-vel* viszonylag korán megjelenik a gyermek beszédében (vö. S. Megygyes 1971), a kötelezően érvényesülő fonológiai szabályok (a ragpár /v/ mássalhangzójának illeszkedése, ha a szótó mássalhangzóra végződik) nehezé teszik a felismerését és a szegmentálását. Amikor a gyermek már képes a ragozott formákban elkülöníteni a szótövet és a ragot („kiemelte” a morfémákat), akkor furcsa törlést hajt végre ([–hasonulás]) éppen a morfémahatárok korrekt jelölésére. Így jönnek létre a túlgeneralizált alakzatok, mint: *malacval, Grisztijánval* (T.A. 2;6). (Ebben az átmeneti fázisban természetesen a gyermek hasonult formákat is használ.)

3.2. Felmerül a kérdés, hogy vajon szükséges-e a fonémaszint működése akkor, ha jelentés nélküli beszédegységeket, értelmetlen hangsorokat kell felismernünk. Első megközelítésre azt mondhatjuk, hogy igen, hiszen jól tudjuk, hogy minden nyelvi azonosítás az egyénben kialakult anyanyelvi percepció bázis „szűrőrendszerén” keresztül érvényesül, amely magában foglalja a hangminőség-jegyek mellett a fonológiai sajátosságokat is. (Némi korlátozással ezt igazolják az ún. népetimológiák is, például a *Kogalniceanu* nevéből lett „*kuglicsináló*” vagy a *peronoszpórából* szelidített „*fene rossz póra*”.) Más szempontból ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy léteznek olyan megnyilatkozások, amelyek azonosításához szükségtelen a fonémaszint, például bizonyos hangkapcsolatok, szótagok: *lá, mőz, récs* dekódolása. A részletesebb elemzések mégis egyértelműen azt bizonyítják, hogy a fonetikai szint önmagában képtelen az elhangzott beszédrészlet biztonságos azonosítására. A sok lehetőség közül csak néhányat vegyünk sorra. Kontextus nélkül elhangzott a *kutya* szó egy 2;5 éves kisfiú, egy hatéves kisfiú, egy felnőtt nő és egy férfi ejtésében. A négy szó artikulációja megfelelt a magyar ejtési

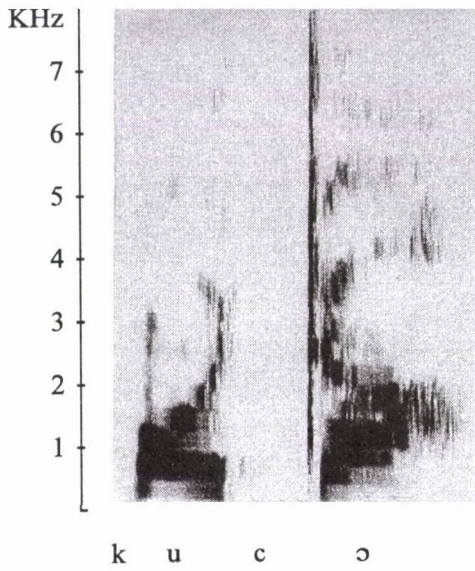
elvárásoknak, a hangsorok képzése minden esetben hibátlan és tiszta volt. Nézzük meg a négy szó akusztikai szerkezetét az azonos módon készített regisztrátumokon (1.a ábra).

Az elemzett adatokból csak néhányat emelünk ki. A 2;5 éves gyermek [c] mássalhangzója az 1–8 kHz-es sávban közel azonos intenzitású zörejelemeket tartalmaz, a 6 éves fiúé 2,5–4 kHz és 5–8 kHz között realizálódik. A felnőtt női ejtésben ugyanezen mássalhangzó 3–8 kHz közötti zörejekkel jellemezhető, a felnőtt férfi ejtésében 1,8–4 kHz és 6,5–8 kHz között jelennek meg a mássalhangzót alkotó elemek. A hangsúlyos [u] magánhangzó első formánsa a kisebb fiú ejtésében 500 Hz, második formánsa 900 Hz körül van; a nagyobb fiúnál a két érték: 250 Hz és 950 Hz; felnőtt nőnél: 280 Hz és 600 Hz; férfinél: 250 Hz és 800 Hz. Az 1.b ábra az *édes* szóról készült ugyancsak széles sávú hangszínképeket mutatja 6 éves gyermek, felnőtt nő és férfi ejtésében. A különbségek itt is szembeűnőek. Az [e:] magánhangzó első két formánsának értéke a 6 éves fiú ejtésében: 500 Hz és 3000 Hz, a felnőtt nő ejtésében: 400 Hz és 2850 Hz, felnőtt férfi ejtésében pedig: 350 Hz és 2300 Hz. A [d] mássalhangzó időtartama a gyermeknél: 110 ms, a felnőtt nőnél: 70 ms, felnőtt férfinél: 80 ms. Folytathatnánk az eltérő akusztikai adatok felsorolását, amelynek eredményeképpen az a benyomásunk, hogy ilyen nagyfokú változatosság lehetetlenné teszi az osztályozást. Rendkívül nehéz meghatározni azokat az invariáns jegyeket, amelyek alapján a kategorizálás végbemeget. A beszédfeldolgozó mechanizmus azonban képes erre, annak ellenére, hogy — a példában idézettek ismételve — négyféle [c]-t kell a /c/ fonémának megfeleltetni vagy háromféle [e:] hangot az /e:/ fonémának. A fonémaszint működése nélkül ezek a beszédhangok nem lennének ugyanazon nyelvi kategóriába sorolhatók. (Mint ahogy szintén az anyanyelvi fonémaszint működése eredményezi, hogy a magyar hallgató az (amerikai) angol zöngétlen interdentális réshangot [f]-ként vagy [s]-ként ismeri fel, dacára a nyilvánvaló akusztikai különbségeknek, vö. Nemser 1971.)

A beszédhangoknak van egy olyan csoportja, amelyek azonosításához az őket követő magánhangzó pontos azonosítása szükséges, s csak azt követően történhet meg magának a mássalhangzónak a felismerése és osztályozása. Ezek a felpattanó zöngés zárhangok (és bizonyos fokig zöngétlen párjaik is). A kísérleti eredmények a felpattanó zárhangok azonosításának rendkívüli komplexitását tanúsítják (vö. Cole–Scott 1974; Dorman–Studdert–Kennedy–Raphael 1977; Blumstein–Stevens 1979; Kewley–Port–Pisoni–Studdert–Kennedy 1983; Schouten–Pols 1983; Hazan–Rosen 1991; Smits 1995). Kétségtől bizonyított tény azonban, hogy az explozíva+magánhangzó kapcsolatok koartikulációjának eredményeképpen a létrejövő akusztikai szerkezetekben a magánhangzó második formánsához tartó átmeneti szakasz az az invariáns akusztikai jegy, amely a hangsorkezdő explozívat

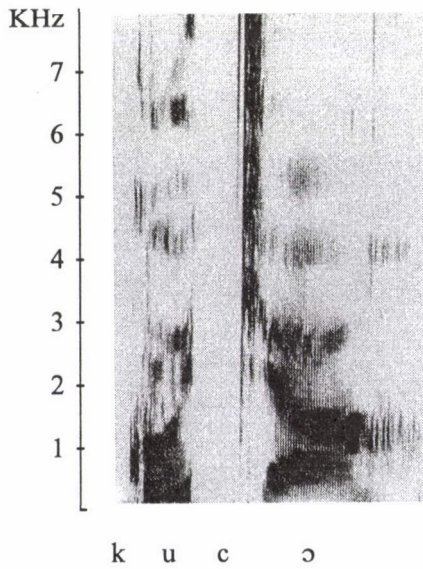
a)

b)

c)

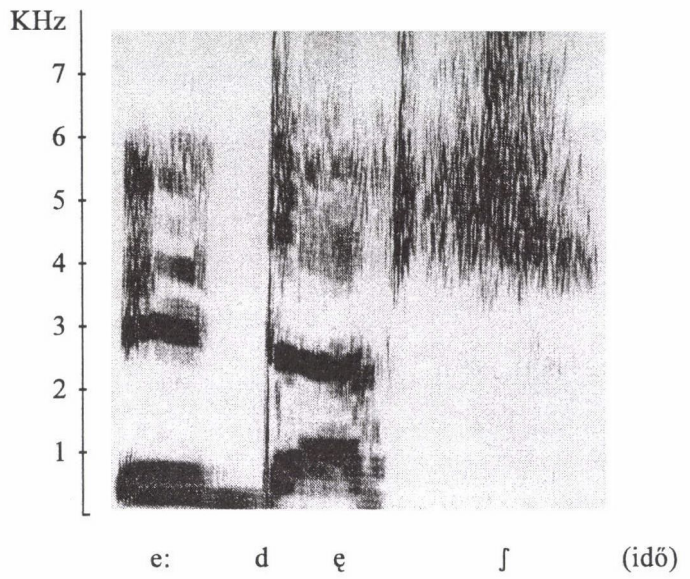
d)

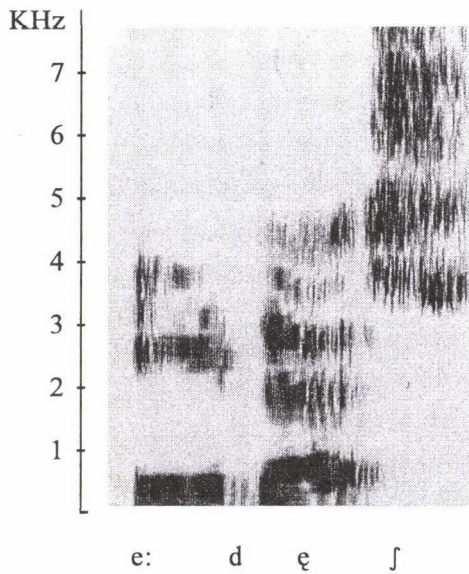
1.a ábra

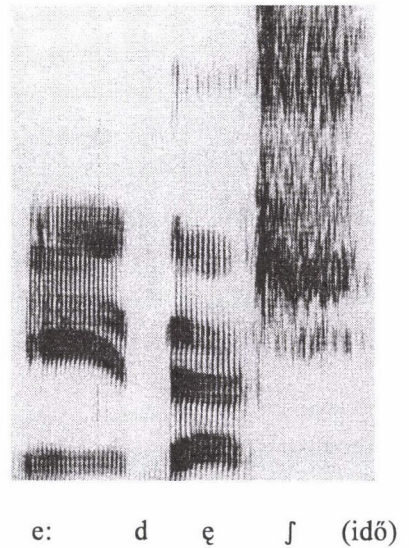
a)

b)

c)

1.b ábra

meghatározza (vö. először: Liberman 1957; a magyarra: Gósy 1982; 1995). Ez — kissé leegyszerűsítve a problémát — azt jelenti, hogy ha egy felpattanó zárhangra jellemző zörejgóc után az átmeneti szakasz az alsóbb frekvenciák felől közelíti a magánhangzó második formánsát, akkor [b] mássalhangzót fogunk azonosítani; ha alig van frekvenciaváltozás ebben az átmeneti szakaszban a magánhangzó F2-jéhez képest, akkor [d]-szerű hangot azonosítunk; ha pedig ez az átmeneti szakasz magasabb frekvenciáktól hajlik a magánhangzó F2-jéhez, akkor [g]-féle mássalhangzót fogunk felismerni. Jelen ismereteink szerint — többek között a percepció folyamatok rendkívüli gyorsasága miatt — az egyes szintek elemzési adatai egy tárba kerülnek, míg az elemzési eredmények a következő szintre jutnak. Egy [do] hangkapcsolat azonosításáról azt tehát már tudjuk, hogy a hangsorkezdő mássalhangzó minősége a magánhangzó minőségének elemzéséig bizonytalan. Az előbbi szabályt másként fogalmazva ugyanis a magánhangzóhoz tartó átmeneti fázis spektrális tulajdonságainak elemzéséig (azaz a változás tendenciájának és konkrét értékeinek megismeréséig) a rendelkezésre álló akusztikai adatok bármelyik felpattanó zárhang jelenlétét lehetővé teszik. Amennyiben a hangkapcsolatra jellemző indító frekvenciaérték (és pillanatnyilag tételezzük fel, hogy a percepció mechanizmus „real time” dolgozik) ugyanazon időtartam alatt x frekvenciaértékre csökken, akkor a csökkenés mértékétől függően [b], [d] vagy [g] hang áll az [o] magánhangzó előtt, illetőleg az adott frekvenciaértéktől függően lehet a követő magánhangzó [o] vagy [a] vagy [u] stb.

Hogyan megy végbe tehát a fonémadöntés? Az egyik feltevés szerint a fonetikai szinten csupán egy bizonytalan osztályozás zajlik a zárhang+magánhangzós szekvenciák esetében, s a végleges megerősítés a fonémaszinten történik. A másik hipotézis szerint ezekben az esetekben a fonetikai szinten egyáltalán nem történik döntés, hanem az összes elemzési adat azonnal a fonémaszintre továbbítódik, ahol a fonémáról történő döntés létrejön. Bármelyik elképzelést fogadjuk is el, valószínűnek látszik, hogy bizonyos esetekben a fonetikai szint önmagában képtelen az osztályozási feladatra, s ezért a döntést egy másik (következő) szintre utalja át. Ez lehet a fonémaszint, de — az adott beszédingertől függően — lehet azonnal a szemantikai szint is. A párhuzamos műveletek hipotézisében például a fonémaszint és a szemantikai szint is gyakorlatilag egyidejűleg működik, állandó kapcsolattartásban, s ennek lesz az eredménye a végleges döntéshozatal.

Minthogy a neuronok bináris döntéssorozatokat tesznek lehetővé, feltételezhető, hogy a fonémaszinten ilyen jellegű műveletsorozat történik, amely tulajdonképpen egy többválasztásos feladatsor megoldása. A választási lehetőségek a következők: a fonetikai szintről érkező beszédhang (a) egyértelműen besorolható a megfelelő fonémaosztályba (pl. /a:/, /i/, /j/, /ʃ/); (b) több

beszédhang ugyanabba a fonémakategóriába kerül (pl. a *mák* szó [m]-je, a *hamvas* szó [m]-je); (c) az adott beszédhangról el kell dönteni, hogy fonológiai szabály(ok) érvényesülési eredménye-e vagy sem (pl. *vi*[ts:]*e*, *u*[ts:]*a*, *já*[ts:]*a*); (d) egyértelműen nem azonosított beszédhangról el kell dönteni, hogy melyik fonémának felel meg (pl. [b] vagy [d] vagy [g], illetőleg az összes — különböző okoknál (pl. zaj) fogva — bizonytalanul előjelzett beszédhang).

A fonémadöntés műveletsorozatát a bináris döntéssorozat alkalmazásával kíséreltük meg ábrázolni. (Megjegyezzük, hogy egy viszonylag egyszerűbb jelfeldolgozást választottunk példának.) A 2. ábrán egy VCV típusú hangsor fonémaosztályba sorolásának feltételezett mechanizmusa látható. A folyamatára jellegű rajz a következőket szemlélteti. Ahol a „fonéma” szó látható, ott a kategorizálás, tehát a megfelelő fonémaosztályba sorolás megtörtént. Ahol ez a művelet nem végezhető el egyértelműen, ott a rendszer a megadott szabályok szerint jár el, bináris kérdéssorozatok alkalmazásával. Az első beszédhangról megtudjuk, hogy magánhangzó. A másodikról is megkérdezzük, hogy magánhangzó-e. Ha a válasz nemleges, akkor más-salhangzót tételez fel a rendszer. Ezt követi a szabályalkalmazás, amelynek során kiderül, hogy az adott hang közvetlenül megfeleltethető-e egy fonémának vagy nem. Az első „nem” válasz két lehetőséget rejt magában: a nazálisok osztályát és a felpattanó zárhangokét. Az „igen” válasz mögött azok a már tárolt fonológiai szabályok állnak, amelyek a szomszédos beszédhangok egymásra hatásával kapcsolatosak. Ezekben az esetekben a rendszer az időben soron következő beszédhang elemzésére utasít. Példánkban a következő hang ismét magánhangzó, így ennek fonémaosztályba sorolása viszonylag egyszerű, és ezt követően a megelőző beszédhang besorolása is elvégezhető lesz. A műveletsorozatot négy szóval illusztráljuk: *ima*, *Ida*, *Ila*, *Ica*. A folyamatára nem jelzi külön-külön az egyes beszédhangokra vonatkozó dekódolási műveleteket ugyanazon fonémaosztályon belül. A „befejezetlen” utak a megadott szabályok szerint folytathatók, s így elvben hosszabb hangsorok fonémaállományának meghatározására is alkalmasak. (Az egyes fonémakategóriákon belüli differenciálás — szándékunk szerint — implikálva van.) Mint minden modell, ez a folyamatára is számos egyszerűsítést tartalmaz; a fonémaszint elemi működési szabályainak szemléltetésére azonban igen alkalmas, és az adott elméleti háttér keretében a műveleti rendszer tovább részletezhető, finomítható.

3.3. Fonológiai folyamatok számos esetben idézhetnek elő lexikális bizonytalanságot. Ezen folyamatok eredményeképpen ugyanis neutralizálódhatnak azok a lényeges különbségek, amelyek eredetileg biztosították a hallgató számára az egyértelmű lexikális hozzáférést. Az amerikai angolban a [d]-t, illetve [t]-t követő [j] hatására palatalizáció történik: [dʒ], illetve [tʃ] jön létre, vö. *did you* vagy *hit you*. Az utóbbi esetben létrejövő [hitʃ]

mellett létezik az angolban egy lexikai egység is, a *hitch* ('rántás, húzás'), amelynek ejtése [hitʃ] megegyezik az előbbivel, a *hit you*-ból deriválttal (vö. Frauenfelder–Lahiri 1989, 325). A hallgatónak pontos információja kell hogy legyen az ilyen „felszíni” azonosságok természetéről ahhoz, hogy a szófelismerésben ez ne okozhasson számára zavart. Izolált lexikai egységek felismerése esetében más stratégiákat kell alkalmaznia, mint ha hosszabb szövegben fordul elő az adott lexikai egység (szókapcsolatban vagy mondatban). Ez utóbbi esetben a kontextushatásnak lesz döntő jelentősége, elsősorban a kontextus szemantikai jellemzőinél fogva. Ekkor tehát a fonológiai szabályok dekódolása feltehetően párhuzamosan megy végbe a „felsőbb” szinteken történő elemzésekkel, elsősorban a jelentéstaniakkal. A szemantikai elemzések elsőbbségét a szintaktikaiakkal szemben a szófelismerés folyamatában angol nyelvi kísérleti eredmények támasztották alá (Tanenhaus–Lucas 1987). Véleményem szerint a szófelismerés folyamatában a nyelvspecifikus sajátosságok jobban érvényesülnek, mint azt általában feltételezik. Az agglutináló nyelvekben (pl. finn, török, szuahéli és a magyar) jóval nagyobb jelentősége kell hogy legyen a morfológiai, szintaktikai összefüggések dekódolásának, mint például az angolban. Bizonyosság erre a magyar gyermekek anyanyelv-elsajátítási folyamata. Másfelől azok a kísérleti adatok is alátámasztják a feltételezést, amelyek azt mutatták, hogy a (magyar) hallgató pontosabban azonosítja a mondatban (nehezített beszédfelismerés esetén) a toldalékokat, mint a tömorfémákat (Gósy 1988). Hankamer — a török szavak felismerésének vizsgálatával — arra a következtetésre jut, hogy a dekódolási folyamatban ún. morfotaktikai műveletek is részt vesznek (1989, 403); ez a hipotézis pedig inkább a szintaktikai sajátosságok prioritását sugallja a szemantikaiakkal szemben (de legalábbis nem rendeli az előbbieket ez utóbbiak mögé).

Számos olyan jelenséggel találkozunk a magyarban, hogy a fonológiai folyamatok lexikális bizonytalanságot idéznek elő. A már emlegetett zöngéség/zöngétlenség szerinti hasonulás felszíni azonosságokat eredményez(het), amelyek elméletileg nehezítik a lexikai hozzáférés folyamatát (pl.: *méztől* és *mésztől* egyaránt [me:stø]). A valóságban általában nem tapasztalunk olyan szófelismerési problémákat, amelyek egyértelműen ezekre az azonosságokra lennének visszavezethetők. Ezért ismételten azt kell valószínűsíteniünk, hogy a fonológiai folyamatok integrálódnak a szófelismerés folyamatába, és részvételük oly mértékben automatikus, hogy képesek hibátlanul működni. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha ezek a szabályok az anyanyelv-elsajátítás folyamán épültek be a dekódolási mechanizmusba, és ily módon részeivé váltak az anyanyelvi percepció bázisnak. (Ezt bizonyítani látszik az például, hogy az anyanyelvét tanuló kisgyermek nem téved bizonyos magyarra jellemző fonológiai szabályok érvényesítésében, vö. Gósy 1992.)

Nézzünk néhány konkrét adatot az említett felszíni azonosságok mint önálló lexikai egységek felismerésére! Olyan szavakat gyűjtöttünk, amelyek csak egyetlen jegyben különböznek egymástól: a hangszorzó beszédhang [+zöng] jegyének meglétében vagy hiányában, például *méz/mész, láb/láp, fog/fok, ősz/öz, rész/rész*, illetve különféle szófaji kategóriákból: *száz/szász, kéz/kész, halad/halat*. Bizonyos toldalékok hatására vagy szókapcsolatban a felsoroltak felszíni struktúrája — a fonológiai folyamatok működési eredményeképpen — azonossá válik, például *ré[z]ben, szá[s]tól, ő[s]höz, mé[z]ben* vagy *sá[s] paraszt, ké[z] bilincs*. Nem szükséges annak bizonygatása, hogy a megfelelő kontextusban ezeknek a felismerése általában nem okoz problémát. Mi történik azonban akkor, ha azt kérjük a hallgatótól, hogy kontextus nélkül azonosítsa a kérdéses szavakat, illetőleg szókapcsolatokat? Egy ilyen beszédhelyzet a valóságban is előfordulhat, ha valamilyen oknál fogva — például zajos környezetben — egy elhangzó szövegrésznek csak egy-két szavát halljuk meg, s így próbáljuk a közlést megérteni. Két kérdést kell tisztáznunk: (a) tanúi lehetünk-e valamilyen módon a fonológiai folyamatok működésének a szófelismerés folyamatában és (b) mi lesz a kontextusától megfosztott, kétféleképpen is értelmezhető szavak felismerésének alapja.

Tapasztalataink azt mutatták, hogy a megkérdezettek döntő többsége nem vette észre a kétféle szemantikai tartalom lehetőségét. A számukra gyakoribb szót azonosították, függetlenül a toldaléktól, vagyis a fonológiai folyamatok kitűnően működtek, amikor például a *lá[p]hoz* ejtés ellenére a *lábhoz* hangsort azonosították vagy a *ré[z]ben* ejtést *részben*-nek ismerték föl. Két szópárnál, a *mész/méz* és az *ősz/öz* esetében előfordult néhányszor, hogy a megkérdezett visszakérdezett, hogy voltaképpen melyik szóra gondoltunk (s mindkettőt megnevezte). Hasonlóképpen a *ké[z] bilincs* esetében is előfordult, hogy mindkét lehetőséget megnevezte a kísérleti személy. Noha ezek a rövid tesztek nem szisztematikus kísérletek, arra feltétlenül alkalmasak, hogy egy munkahipotézist kialakítsunk belőlük. A munkahipotézisnek a szófelismerési stratégiákra vonatkozó része az, hogy — úgy tűnik — a lexikális hozzáférést a relatív gyakoriság erősen befolyásolja. (Magától értetődik, hogy csak relatív szógyakoriságról beszélhetünk, hiszen az adott beszélő/hallgató mentális lexikona [és annak szerveződése], valamint az adott beszédhelyzet döntően befolyásolja a gyakoriságtól függő felismerést.) A munkahipotézis másik része a fonológiai folyamatok integrálódásával kapcsolatos: a magyar anyanyelvű felnőtt hallgatónak tudatos előfeltevése, s így elvárásai vannak e fonológiai folyamatok érvényesülési eredményeivel szemben. Mindehhez a magyar nyelv agglutináló jellege, valamint természetesen helyesírásunk is hozzájárul (a morfémahatárok hangsúlyozásával az írott nyelvben).

Befejezés és összefoglalás helyett célszerűbb a további feladatok kijelölése. Kísérleti adatok szükségesek, amelyekkel (a) a fonológiai folyamatok működése szignifikáns eredményekkel szemléltethető, (b) a hipotézisek igazolhatók, (c) bemutatható az integrálódás és a stratégiák szintje a szövegfelismerés működő modelljében. Az eredmények összegzésével további ismereteket kaphatunk a lexikai hozzáférés általános humán mechanizmusán belül a nyelvspecifikus jelenségek működéséről.

Irodalom

- Altman, Gerry T.M. szerk. (1990): *Cognitive models of speech processing*. A Bradford book. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Blumstein, Sheila E.–Kenneth N. Stevens (1979): Acoustic invariance in speech production: Evidence from measurements of the spectral characteristics of stop consonants. *Journal of the Acoustical Society of America* 66: 1001–1017.
- Broadbent, D.E. (1967): Word-frequency effect and response bias. *Psychological Review* 74: 1–15.
- Cherry, Colin (1953): *On human communication: a review, a survey, and a criticism*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Cole, Ronald A.–B. Scott (1974): The phantom in the phoneme: Invariant cues for stop consonants. *Perception and Psychophysics* 15: 101–107.
- Cutler, Anne (1986): Phonological structure in speech recognition. *Phonology Yearbook* 3: 161–178.
- Dorman, Michael F.–Michael Studdert-Kennedy–Lawrence J. Raphael (1977): Stop-consonant recognition: Release bursts and formant transitions as functionally equivalent, context-dependent cues. *Perception and Psychophysics* 22: 109–122.
- Elliot, L.L.–L.A. Clifton–D.G. Servi (1983): Word frequency effects for a closed-set word identification task. *Audiology* 22: 229–240.
- Forster, K.I. (1989): Basic issues in lexical processing. In: Marslen-Wilson, William (szerk.): *Lexical representation and process*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 75–108.
- Frauenfelder, Uli H.–Lorraine Komisarjevsky Tyler szerk. (1987): *Spoken word recognition*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Frauenfelder, Uli H.–Aditi Lahiri (1989): Understanding words and word recognition: Can phonology help? In: Marslen-Wilson, William (szerk.): *Lexical representation and process*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 319–341.
- Fry, Dennis B.–Peter Denes (1952): Mechanical speech recognition. In: Jackson, W. (szerk.): *Communication theory*. London: 426–432.
- Gósy Mária (1982): A [b, d, g] hangok percepció vizsgálat. *Magyar Fonetikai Füzetek* 10: 84–110.
- (1984): Szövegfelismerés az akusztikai szerkezet és a magyar nyelv hangsorépítési szabályainak függvényében. *Magyar Nyelv* 80: 463–476.
- (1988): Sentence understanding: The role of the number of syllables. *Magyar Fonetikai Füzetek / Hungarian Papers in Phonetics* 19: 18–28.
- (1989): *Beszédészlelés*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- (1992): Magánhangzó-harmónia a gyermeknyelvben. *Magyar Nyelvőr* 116: 424–437.

- (1994): A szegmentálás működése a szófelismerésben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd-kutatás '94*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 33–51.
- (1995): Szükséges és szükségtelen hangátmenetek. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd-kutatás '95*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 20–32.
- Hankamer, Jorge (1989): Morphological parsing and the lexicon. In: Marslen-Wilson, William (szerk.): *Lexical representation and process*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 392–409.
- Hazan, Valerie–Stuart Rosen (1991): Individual variability in the perception of cues to place contrast in initial stops. *Perception and Psychophysics* 49: 187–200.
- Kewley-Port, Diane–David B. Pisoni–Michael Studdert-Kennedy (1983): Perception of static and dynamic acoustic cues to place of articulation in initial stop consonants. *Journal of the Acoustical Society of America* 73: 1779–1793.
- Kintsch, W.–E.F. Mross (1985): Context effects in word identification. *Journal of Memory and Language* 24: 336–350.
- Kiparsky, Paul (1982): From cyclic phonology to lexical phonology. In: van der Hulst, Harry–Norval Smith (szerk.): *The structure of phonological representations I*. Dordrecht: Foris. 131–175.
- (1985): Some consequences of lexical phonology. *Phonology Yearbook* 2: 85–138.
- Komisarjevsky Tyler, Lorraine–Uli H. Frauenfelder (1987): The process of spoken word recognition: An introduction. In: Frauenfelder, Uli H.–Lorraine Komisarjevsky Tyler (szerk.): *Spoken word recognition*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 1–21.
- Klatt, Dennis H. (1989): Review of selected models of speech perception. In: Marslen-Wilson, William (szerk.): *Lexical representation and process*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 169–227.
- Ladefoged, Peter (1967): *Three areas of experimental phonetics*. London: Oxford University Press.
- Lieberman, Alvin M. (1957): Some results of research in speech perception. *Journal of the Acoustical Society of America* 29: 117–123.
- Marslen-Wilson, William D. (1987): Functional parallelism in spoken word recognition. In: Frauenfelder, Uli H.–Lorraine Komisarjevsky Tyler (szerk.): *Spoken word recognition*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 71–103.
- Mehler, Jacques–J. Dommergues–Uli Frauenfelder–Juan Seguí (1981): The syllable's role in speech segmentation. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 20: 298–305.
- S. Meggyes Klára (1971): Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. *Nyelvtudományi Értekezések* 73. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Miller, George A.–G.A. Heise–W. Lichten (1951): The intelligibility of speech as a function of the context of the test materials. *Journal of Experimental Psychology* 41: 329–335.
- Mohanan, Karuvannur P. (1986): *The theory of lexical phonology*. Dordrecht: Reidel.
- Nemser, William (1971): An experimental study of phonological interference in the English of Hungarians. *Uralic and Altaic Series* 105. Bloomington: Indiana University.
- Nooteboom, Sieb G.–P.G.M. Truin (1985): Word recognition from fragments of spoken words by native and non-native listeners. *IPO Annual Progress Report* 15: 42–47.
- Robinson, G.M. (1977): Rhythmic organisation in speech processing. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance* 3: 83–91.

- Schouten, M.E.H.–Louis C.W. Pols (1983): Perception of plosive consonants: The relative contributions of bursts and vocalic transitions. In: van den Broecke, M.P.R.–Vincent-Johan J.P. van Heuven–Wim Zonneveld (szerk.): Sound structures: Studies for Antonie Cohen. Dordrecht: Foris.
- Solomon, R.–L. Postman (1952): Frequency of usage as a determinant of recognition threshold for words. *Journal of Experimental Psychology* 43: 195–201.
- Smits, Roel (1995): Detailed versus gross spectro-temporal cues for the perception of stop consonants. Eindhoven: IPO.
- Stevens, Kenneth N. (1978): The speech signal. In: Kavanagh, J.F.–W. Strange (szerk.): Speech and language in the laboratory, school and clinic. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 3–28.
- Tanenhaus, M.K.–M.M. Lucas (1987): Context effects in lexical processing. In: Frauenfelder, Uli H.–Lorraine Komisarjevsky Tyler (szerk.): Spoken word recognition. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 213–235.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest
gosy@nytud.hu

A fókusz fonológiai szerkezete*

1. Bevezetés

A szakirodalomban gyakran szerepel az a megfigyelés, hogy a fókusz-nak szerepe van a fonológiai szerkezet kialakításában, mivel a fókusz különböző pozíciókban való megjelenése más-más fonológiai szerkezetekkel jár együtt. Bár e struktúrákról rendszerint úgy beszélnek, mintha csak az intonációs dallamokat érintenék, az újabb kutatások szerint a fókusz szegmentális és tonális szabályokra is hatással lehet (pl. a magyarban Vogel–Kenesei 1987; 1990; a csicsevában Kanerva 1989; 1990; a bengáliban Hayes–Lahiri 1991). Annak ellenére azonban, hogy a fókusz és a fonológiai szerkezet közötti összefüggést már régen felismerték, viszonylag csekély figyelmet szenteltek annak, hogyan használja fel egy adott grammatikai modell a fókuszra vonatkozó információkat az annak kifejezésére hivatott fonológiai szabályrendszerben. Dolgozatunkban először azokat a javaslatokat ismertetjük, amelyek a fókuszt a prozódia fonológiájának a szempontjából tárgyaló újabb irodalomban találhatók, és kimutatjuk, hogy egyik sem mentes a problémáktól. Ezután a saját megoldásunkat terjesztjük elő, amely az angolban található úgynevezett ritmusszabályon alapul, majd kifejtjük, hogyan tudjuk ezzel a javaslattal az olasz, illetve két, egymástól is jelentősen különböző nyelv, a magyar és a csicseva fókusz-jelenségeit megmagyarázni.

Munkánk a prozódia fonológiájának abba a vonulatába illeszkedik, amely hierarchikusan rendezett szinteket, tartományokat különít el egymás-

* A szerzők köszönetet kívánnak mondani a következő intézményeknek, amelyek a jelen dolgozat megszületését lehetővé tették: a Soros Alapítványnak (S-1215/90), a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának és a Fulbright Bizottságnak (No. 16535), melyek Kenesei Istvánt támogatták, illetve a National Science Foundation-nak (HRD-9255940) és a University of Delaware Kutatási Alapjának (LTR-900119), melyek Irene Vogel munkáját segítették. Ez a dolgozatunk 1993-ban készült és az akkori nézeteinket tartalmazza.

tól, s ezek mindegyike kizárólag az egy szinttel alatta lévő tartomány elemeiből épül fel (vö. Selkirk 1984, Kaisse 1985, Nespor–Vogel 1986, Inkelas–Zec 1991). Ez a felfogás egyébként „a szintek szigorú elkülönítésének a hipotézise” (Strict Layer Hypothesis) néven ismeretes. Bár az egyes szerzők véleménye különbözik a hierarchia alkotóelemeinek számát és meghatározását illetően, a szótag, a (szótári vagy morfológiai szófogalomtól eltérő) fonológiai szó, a fonológiai csoport és az intonációs csoport meglétében nagy többségük egyetért.

2. A fókuszt természet

2.1. A fókuszt a szemantikában

A fókusztól szóló irodalom általában e terminus két altípusát különbözteti meg: a prezentatív és a szoros értelemben vett vagy kontrasztív fókuszt. A prezentatív fókuszt tehát tágabban és rendszerint új információként értelmezhető, amely ezáltal elkülönül a régi, ismert információtól. E diskurzus központú jelenséget a leggyakrabban kérdés–választ módszerrel illusztrálják, mint az alábbi (1)–(2) példákban, ahol a nagybetű a kiemelészt jelöli.¹

- (1) How is Jack doing in his new job?
'Hogy működik Jack az új munkakörében?'
- (2) (a) He sold a used car to BILL.
(b) He sold a used CAR to Bill.
(c) He SOLD a used CAR to BILL.
'Eladott egy használt autót Billnek.'

Mivel a (2a–c) bármelyike lehetséges válasz az (1) kérdésre, a bennük lévő új információ az igei csoport, a VP: *sold a used car to Bill*. Ez a fókusztípus a szintaktikai szerkezettől függ, mivel figyelembe kell vennie a fejek, az argumentumok és az adjunktumok közötti viszonyokat.² Selkirk (1984) munkáját követve azt mondhatjuk, hogy ha valamely összetevőnek a feje és/vagy

¹ Akusztikai szempontból a fókuszt legfeltűnőbb jellegzetessége az őt hordozó szó főhangsúlyos szótagján megjelenő karakterdallam (Pierrehumbert 1980; Selkirk 1984). E munkánkban azonban e fonetikai kiemelésnek a témakör nem-kísérletes feldolgozásában szokásos (pl. Selkirk 1984; Rooth 1985) egyszerű észleléses azonosítására támaszkodtunk.

² Az említett összefüggéseket Selkirk (1984) a következőképpen határozza meg:

(a) *Fókuszt alapszabály*

Az a (szó- vagy annál kisebb méretű) összetevő, amelyhez dallamkarakter van hozzárendelve, fókuszt számít.

annak bármelyik vonzata prozódiai értelemben kiemelkedik (prominens), akkor szemantikai szempontból az egész összetevőt kiemeltnek tarthatjuk, vagyis úgy tekinthetjük, mint amely új információt hordoz. A (2a) mondatban a *Bill* főnév(i csoport) van prozódiai értelemben kiemelve, a (2b)-ben a tárgy feje, a *car*, míg a (2c)-ben az igei csoport (VP) feje, a *sold* ige, valamint a tárgy feje, a *car* és a prepozíciós csoport (PP) vonzata, a *Bill* is. Mindhárom esetben van egy közös értelmezési lehetőség is, amely szerint az igei csoport egésze hordozza az új információt.

Selkirk álláspontja szerint éles választóvonal húzódik egyfelől a fejek, argumentumok és másfelől az adjunktumok között. Ha egy adjunktum van kiemelve, ezt a tulajdonságát nem adhatja tovább annak az összetevőnek, amelyben helyet foglal. A (3) mondat például nem lehet válasz az (1) kérdésre, hiszen a *used* melléknévi csoport (AP) nem vonzata a *car* főnévnek, amely itt a szerkezet (relatív) feje. Következésképpen a kiemeltségét nem tudja továbbadni a főnévi csoport egészének, s emiatt az igei csoportnak sem.

(3) He sold a USED car to Bill.

'Egy HASZNÁLT autót adott el Billnek.'

Noha a (3) mondat nem lehet válasz az (1) kérdésre, itt a prezentatív fókuszunk egy olyan határesetével van dolgunk, melyben csupán a prozódiai-lag kiemelt szintagma tekinthető új információnak, s ezért kontrasztot fejez ki, pl.: 'Nem egy új autót adott el Billnek, hanem egy használtat.' Hasonlóképpen, ha a (2a) mondatban a *Bill* NP nem adja tovább kiemelt jellegét az egész VP-nek, hanem megmarad az egyetlen új információt hordozó összetevőnek, akkor ezt a kifejezést is kontrasztosként lehet értelmezni, vagyis ilyenformán: 'Billnek adott el egy használt autót, nem pedig valaki másnak.'³

Dolgozatunkban elsősorban ezzel a szűkebb értelemben vett, kontrasztív fókusszal kívánunk foglalkozni, bár azt is bemutatjuk, hogy azokban a nyelvekben, amelyekről elegendő ismeretekkel rendelkezünk, az általunk vizsgált fonológiai jelenségek azonos módon jelentkeznek mindkét esetben. A kontrasztív fókuszt a szakirodalomban kvantorként elemzik, hasonlóan az

---

(b) *Fókuszos szintagma szabály*

Egy összetevő akkor lehet fókusz, ha (i) vagy (ii), esetleg mindkettő igaz:

(i) Az összetevő feje fókusz.

(ii) Egy olyan összetevője fókusz, amely a fej argumentuma (vonzata).

³ L. Selkirk (1984, 209).

univerzális vagy az egzisztenciális kvantorhoz.⁴ Ezek szerint az olyan kontrasztív fókuszos összetevő, mint pl. az alább (4a) alatt megismételt (2a)-ban a *Bill*, a grammatika Logikai Forma komponensének (az LF-nek) egyik lehetséges változatában kvantoremelésen megy keresztül, l. (4b). A megfelelő olvasatot (4c)-ben adjuk meg.⁵

- (4) (a) He sold a used car to BILL.
(b) [Bill_i [he sold a used car to e_i]]
(c) λx (he sold a used car to x), Bill

Az itt tárgyalt fókusz a karakterdallam (*pitch accent*), az időtartam és a hangerő segítségével jellemezhető sajátos fonológiai kifejezéssel, valamint meghatározott jelentésbeli vonatkozásokkal jár együtt. Különbözik tehát egyrészt az olyan fókuszról, amelyet kizárólag szintaktikai eszközökkel fejeznek ki, másrészt az olyan fonológiai kiemelésektől, amelyeket érzelmi jellegű vagy helyesbítő célzatú közlésekben találhatunk.⁶ A számunkra érdekes fókuszjelenségek mindenképpen a fonológiai kiemelés eszközével élnek, még ha egyes esetekben olyan szintaktikai műveletek, mint a mozgatus is közrejátszhatnak kifejezésükben.

2.2. A fókusz a prozodikus fonológiában

Noha a kutatók általában egyetértenek abban, hogy a fókusznak jelentős szerepe lehet a mondat fonológiai formájának kialakításában, arról már eltérnek a vélemények, hogyan lehet ezt a jelenséget formális eszközökkel is megragadni. Ebben a részfejezetben először a prozódia-fonológia keretei között jelentkező fontosabb elemzéseket tekintjük át, majd két olyan problémával foglalkozunk, amit ezek az analízisek vetnek föl.

⁴ L. pl. Chomsky (1971; 1976; 1981), May (1985), Rochemont (1986).

⁵ Mivel a fókusz — és általában a kvantorszerkezet — pontos LF-beli ábrázolása dolgozatunknak nem tárgya, nem kötelezzük el magunkat abban a kérdésben, milyen művelettel adunk számot a kvantorok hatóköréről és értelmezéséről. (A kvantoremelés alternatív kezelésére l. pl. Watanabe (1992) munkáját.)

⁶ Az előtérbe állításnak ez a formája vagy érzelmi többletet ad egyes szavaknak, vagy pedig a szó egyik elemét állítja szembe valamivel és az itt érdekes jelentéstani szempontokhoz kevés köze van (pl. *UTÁLOM a sárgarépát, Kovács illetMÉNYT, nem pedig illeTÉK-et fizetett*).

2.2.1. A fókusz tartománya

A prozódia-fonológiában a fókusz első teljes körű tárgyalását Selkirk (1984) könyvében találjuk, amely szerint — legalábbis az angol nyelvben — „a mondat fókuszszerkezete elválaszthatatlanul összefügg annak intonációs szerkezetével” (200). A fókusz kifejezését és értelmezését két szabály határozza meg: a fókusz alapszabálya és a fókuszos szintagma szabálya (1. 2. jegyzet). A fókusz fonetikai megvalósulását, a karakterdallamot az alapszabály a főhangsúlyos szótaghoz rendeli hozzá, a szintagma-szabály pedig azt mutatja meg, hogy a szintagmában különféle helyeken felbukkanó karakterdallamokat hogyan lehet értelmezni a szintagma vonzatszerkezete alapján.

Mivel a karakterdallamokat és a fókuszokat lényegében véve szabadon rendelhetjük hozzá a mondat alkotórészeihez, s ebbe az is beletartozik, hogy akár több fókuszt is egymásba ágyazhatunk, Selkirk javaslata szerint nem lehet szükségszerű összefüggés a fókusz helye és a prozodikus összetevő típusa között. Meg kell továbbá jegyeznünk azt is, hogy mivel egy-egy intonációs csoportban (IPh) elvileg korlátlan számú karakterdallam lehetséges, ez a fonológiai összetevő nem lehet a fókusz tartománya. Nespör–Vogel (1986) másképpen közelít a fókuszhoz. Szerintük a fókusz az intonációs csoporthoz, tehát fonológiai, nem pedig szintaktikai összetevőhöz kapcsolódik. Szabályokat ugyan nem javasolnak arra vonatkozóan, hová eshet a fókusz az IPh-ban, ha azonban a fókusz helye meg van határozva, akkor ebből az IPh-n belüli fonetikai kiemelés szerkezetét meg lehet mondani. Más szóval, a szemantikailag kiemelt (azaz fókuszos vagy új) elem fonetikailag erős csomópont, testvércsomópontjai pedig gyengék (191).

Vogel–Kenesei (1987) és Kenesei–Vogel (1989) a magyarban tapasztalt két fonológiai szabály, az *l*-palatalizáció (LP) és a hangsúlycsökkentés (HCs) alapján másféle szerepet tulajdonít a fókuszhoz a prozódia-fonológiában. Nespör–Vogel (1986) javaslatához hasonlóan itt is az IPh-ban található a fókusz és a fonológiai szerkezet egymással. A két elemzés azonban igencsak eltér egymástól abban, ahogy a fókuszt felhasználják. Vogel és Kenesei szerint a többi logikai operátornak (kvantor, tagadás stb.) megfelelően a fókusz is az IPh megszerkesztésében játszik szerepet — szemben Nespör–Vogel (1986) felfogásával, hiszen ők a fókuszt csupán az IPh-n belül a fonetikailag erős elem meghatározására alkalmazzák. Vogel és Kenesei azt állítja, hogy a mondatnak „balról” az első logikai operátora szabja meg az LP és a HCs alkalmazásának bal oldali határát. Mivel az operátorok az LP és a HCs alkalmazását meggátolhatják, szerintük az operátorok jelenlétére és elhelyezkedésére hivatkozni kell, amikor meghatározzuk e szabályok tartományát, vagyis az IPh-t.

Kanerva (1989; 1990) egy újabb javaslatot terjesztett elő a fókuszra való beillesztésére. Felteszi, hogy egy további összetevőre, a fókuszos csoportra (FP) van szükség, hogy a mondat fókuszszerkezetére érzékeny fonológiai szabályokat kezelni tudjunk. A bantu nyelvcsaládba tartozó csicseva nyelv több szabálya alapján azonosított FP elvileg a fonológiai csoport (PPh) és az intonációs csoport közé kerülne a prozodikus fonológia hierarchiájában, ám bár arra nincsen bizonyíték, hogy a csicsevában egyáltalán van PPh.

Kanerva szerint az FP nemcsak azt jósolja meg, hol működik a magánhangzónyúlás, a tonéma-előrehelyezés, a szóközi hangzókettség és a magas tonéma előtti hangzókettség szabálya, de számos más előnye is van. Az FP nélkül az említett szabályok tartománya vagy a kisebb PPh, vagy a nagyobb IPh volna. Kanerva úgy látja, hogy ha a PPh volna a megfelelő szabályalkalmazási tartomány, akkor a csicseva PPh meghatározásában egészen más algoritmust kellene figyelembe venni, mint amelyet számos más és egymástól is nagy mértékben eltérő nyelv, pl. az angol, az ewe, a japán, a hsziameni kínai és az olasz esetében javasoltak. A fonológiai csoportnak (PPh) az említett nyelvekben jól működő szintaktikai meghatározása a csicsevában nem tudja előállítani a fókusz helyétől függő igen változatos szerkezeteket. Ha a PPh meghatározásán változtatnánk, épp azokat a több nyelvre vonatkozó általánosításokat veszítenénk el, amelyekre a jelenleg elfogadott algoritmusok épülnek. Mivel az intonációs csoport (IPh) rugalmasabban kezelhető, alkalmasabbnak lászanék e feladatra. Kanerva azonban ezt a lehetőséget is elutasítja, mondván, hogy az IPh-szerkesztési algoritmus megváltoztatása is a nyelvekre felállított általánosítások fellazításával járna együtt. Kanerva szerint ez a baj Vogel–Kenesei (1987) magyar nyelvre kidolgozott IPh-meghatározásával is. Erre a kérdésre alább még visszatérünk.

Kanerva egy másik észrevétele azonban a fenténél is jobb érv az ellen, hogy a csicsevában az IPh-t tekintjük a fókuszra érzékeny szabályok tartományának. Van ugyanis három további jelenség, amely a szokásos IPh-ban jelentkezik, de nem kötődik a fókuszhoz úgy, mint a korábban említett szabályok, nevezetesen az intonációs határtonémák, a tonális ereszkedés, az IPh végi nyúlás. Szükségesnek látszik tehát, hogy a fókuszra érzékeny szabályok tartományát megkülönböztessük az IPh-tól, noha azt még további vizsgálat tárgyává kell tennünk, hogy e szabályok tartománya valóban az FP-e, amint azt Kanerva állítja.

Végül Hayes és Lahiri (1991) a bengáli nyelvről szóló cikkükben azt javasolják, hogy a fókusz a PPh szerkezetének a meghatározásában jut szerephez. Mint Kanerva a csicseva esetében, ők is bemutatják, hogy az intonációs kontúrok alapján lehet bizonyítékot találni az IPh létezésére. Van továbbá két olyan fonológiai szabály, a zöngésségi hasonulás és az *r* haso-

nulása, amelyeknek a tartománya egy alsóbb szintű összetevő, a fonológiai csoport (PPh). Ezek után azt bizonyítják, hogy e szabályok alkalmazása függ a fókusz helyétől. Más szóval, egyrészt a fókusz hatással van a mondat PPh-szerkezetére, másrészt az így kialakított PPh-szerkezet hatással van az említett fonológiai szabályok működésére.

2.2.2. Új vagy újraelemzett prozódiaszint?

Látjuk, hogy több tartomány is versenyben van a fókusz kifejezéséért: az intonációs csoport, a fonológiai csoport és a fókuszos csoport. Kanerva úgy véli, ha az első kettő közül választjuk valamelyiket, ezen összetevők elfogadott meghatározását át kellene alakítani, aminek a következtében felhígtanánk az általuk kifejezett általánosításokat. Kanerva megoldása azonban, amely a fókuszos csoport újabb szintjét vezeti be, azzal jár, hogy növeli a prozodikus összetevők fajtáinak számát, s ez másféle gondokat okoz.

Ha Kanerva érvelését követjük, amely szerint a csicsevában az IPh azért nem lehet a fókuszszabályok szintje, mert vannak olyan más IPh-szintű jelenségek, amelyek nem fókuszfüggőek, akkor a többi itt tárgyalt nyelvben is lehetőségünk nyílik, hogy az IPh-t kizárjuk a fókusz szóba jöhető tartományai közül. Ha például az angolban ahhoz az általános megkötéshez ragaszkodunk, hogy az IPh az intonációs dallam tartománya (vö. Selkirk 1978, Nespor–Vogel 1986), akkor — akár szintaktikai meghatározásunk van, mint Nespor–Vogel (1986)-ban, akár a kontextust jobban figyelembe vevő, mint pl. Selkirk (1984)-ben — ez a szint kiesik a fókusz lehetséges tartományai közül. Ugyanis, bár a fókusznak hatása van a tulajdonképpeni intonációs dallamra, közvetlenül nem szabja meg, mely alsóbb szintű prozodikus összetevők tartoznak egy-egy IPh-ba. Az alábbi angol mondatot például a nagybetűkkel jelzett módon három különböző fókusszal mondhatjuk.

- (5) (a) GERTRUDE loves Archibald.
'GERTRUDE szereti Archibaldot.'
- (b) Gertrude LOVES Archibald.
'Gertrude SZERETI Archibaldot.'
- (c) Gertrude loves ARCHIBALD.
'Gertrude ARCHIBALDOT szereti.'

Noha az egyes mondatok karakterdallam-elhelyezése eltér egymástól, mindhárom mondatban csak egyetlen intonációs csoport van. Vagyis az, hogy a fókusz a mondatokban különböző helyen lehet, nem változtatja meg azok intonációs tagolását. Az olyan jelenségek, mint az IPh végi hangzónyulás,

mindegyik esetben a mondatok végén jelentkeznek, hiszen itt van az IPh határa is. Ez a hangzónyúlás nem módosul, ha a fókusz másra tesszük, kivéve, ha a fókusz az IPh utolsó szavára esik, mert ekkor további hangzónyúlás tapasztalható, ez azonban nem mond ellent az itt kifejtetteknek.⁷

Ezek az érvek a magyarban is helytállóak: az IPh-t ebben a nyelvben is kizárhatjuk a fókusz lehetséges tartományai közül, ugyanis itt is találunk olyan intonációs jelenségeket, amelyeknek az olyan nagyobb egységeken kell jelentkezniük, mint amilyen az IPh, és nem függnének a fókuszról.⁸ E jelenségek minőségileg különböznek a fókuszra érzékeny szabályoktól, mivel jobbra „automatikus” fonetikai folyamatokban nyilvánulnak meg (mint pl. az IPh végi hangzónyúlás), semmint olyan szabályokban, amelyek fókuszos, tehát potenciálisan szembeállítást hordozó elemeken működnek — ugyanúgy, ahogy a csicsevában és az angolban. A (6) alatti mindkét mondat első tagmondatának emelkedik a hanglejtése, a másodiknak pedig esik. A *Pál* szóra eső (nagybetűvel jelzett) fókusz azonban két olyan szabály alkalmazását indítja be, amelyek a fonológiai csoport (PPh) tartományában működnek: a fókusz követő két szótári elem a hangsúlycsökkentést, mely a " jellel megadott hangsúlyt a (jelöletlen) hangsúlytalan vagy a ' szimbólummal jelzett szintre szállítja le, illetve a (nem kötelező) *l*-palatalizációt, amely a *Pál* utolsó hangját módosíthatja [j]-re.

- (6) (a) Amint te is tudod, "Pál "játszott a "kertben.
(b) Amint te is tudod, "PÁ[J] játszott a 'kertben.

Látjuk tehát, hogy a fókusz befolyásolni tudja a PPh-n belüli fonológiai jelenségeket, az intonációs tagolást azonban nem változtatja meg.

Végezetül Hayes és Lahiri (1991) munkáját idézzük, akik szerint a bengáli nyelvnek olyan sajátos tonális szabályai vannak, melyek az IPh-ra terjednek ki és eltérnek azoktól, amelyeknek a tartománya a PPh és ugyanakkor a fókuszra is érzékenyek, mint például az *r*-hasonulás és a zöngésségi hasonulás. A (7a–b) mondatokban egyetlen IPh-t találunk, de a (7b)-ben a fókusz megváltoztatja a PPh-szerkezetet, mivel a *č^hobi-r* szótól balra határvonalat húz és így megátolja a (7a)-ban működő hasonulást. A *č^hobi-r jonno* fókuszos összetevőben azonban a szabály alkalmazása lehetséges (vö. Hayes–Lahiri 1991, 82).⁹

⁷ Az olasz adatok szerint is független egymástól az intonációs dallam jellege és annak tartománya a fókusz vonatkozásában.

⁸ L. pl. Varga (1983) részletes elemzését.

⁹ Hayes és Lahiri P és I jelzését az itt alkalmazott PPh és IPh jelzésekkel cseréltük ki, hogy a jelölésekben következetesek maradjunk végig a dolgozatban. A *rajar* szót kö-

Két nyelv, az angol és az olasz vizsgálata alapján ahhoz a következtetéshez jutunk el, hogy valóban a PPh a fókuszra érzékeny szabályok tartománya és nincsen szükség egy újabb szint bevezetésére. Ennek megfelelően új módon elemezzük a magyar és a csicseva adatokat is, és megmutatjuk, hogy a tárgyalt jelenségcsoportot sokkal célravezetőbb PPh-szabályokként kezelni. Ezáltal nemcsak szükségtelenné válik, hogy egy újabb prozódiai szintet vegyünk föl, hanem azt is elkerüljük, hogy olyan nyelvek lehessenek, amelyeknek a prozodikus hierarchiája hiányos, mivel nincsenek fonológiai csoportjaik.¹⁰ A bengáli nyelvnek Hayes és Lahiri (1991) által elvégzett elemzését is figyelembe vesszük, mivel lényegében a miénkhez hasonló következtetésre jutnak a PPh tartományán működő fókuszérzékeny szabályok tekintetében.¹¹

A következőkben a fenti kritériumoknak eleget tevő két nyelvet vizsgálunk meg: az angolt és az olaszt, majd azt kívánjuk megmutatni, hogy PPh-szabályaik valóban érzékenyek a fókuszra.

3. Az angol ritmusszabály

Az angolban megvannak azok a tulajdonságok, amelyek lehetővé teszik, hogy a fókuszra a fonológiai hierarchiában elfoglalt helyét vizsgálhassuk. Amint az itt (8a–c) alatt megismételt (5a–c) mondatokban láthattuk, az angolban úgy lehet különbséget tenni egy adott mondat eltérő fókuszos értelmezései között, hogy az egyes szavak fonetikai kiemelését változtatjuk.

- (8) (a) GERTRUDE loves Archibald.
'GERTRUDE szereti Archibaldot.'
- (b) Gertrude LOVES Archibald.
'Gertrude SZERETI Archibaldot.'
- (c) Gertrude loves ARCHIBALD.
'Gertrude ARCHIBALDOT szereti.'

¹⁰ Inkelasnak (1989) a hauszáról, Condoravdinak (1990) a görögről, és Chonak (1990) a koreairól szóló elemzése arra utal, hogy ezek a nyelvek is érdekesek lehetnek a fókusz és a fonológiai szerkezet közötti összefüggések kutatásában. A közölt adatok azonban nem elégségesek ahhoz, hogy megállapítsuk, támogatják vagy cáfolják-e és mennyiben az itt ismertetett feltevéseinket.

¹¹ Itt jegyezzük meg, hogy jöllehet Hayes–Lahiri (1991) cikke a jelen dolgozat előtt jelent meg, elemzésünket az övéktől függetlenül dolgoztuk ki és mutattuk be az 1990-es GLOW konferencián az angliai Cambridge-ben.

Van továbbá az angolban egy olyan fonológiai jelenség, az úgynevezett ritmusszabály, amely a PPh-n belül működik (vö. Selkirk 1984, Nespor–Vogel 1986).¹² Ugyanakkor az angol intonáció alapos fonetikai és fonológiai elemzése alapján azonosítani lehet az olyan viszonylag nagyméretű összetevőt is, mint amilyen az intonációs csoport, az IPh (l. többek között Bing 1979; Ladd 1980; Pierrehumbert 1980). Igen fontos, hogy e két szint meghatározása teljes mértékben független a fókuszról, amint arra fentebb utaltunk.

3.1. A ritmusszabály

Az elmúlt években különböző elnevezések alatt (pl. hangsúlyát-helyezés, hangsúlymódosítás, jambikus áthelyezés, ütemváltás) többen is foglalkoztak ezzel a bennünket most közelebbről érdeklő szabállyal. Ez a jelenség felelős azért, hogy két egymást követő szó főhangsúlya ne lehessen közvetlenül egymás mellett, l. pl. (9), ahol a hangsúlyt ékezzel jelöljük.

(9) (a) thirtéen wómen → thírteen wómen 'tizenhárom nő'

(b) Tennesée législature → Ténnessee législature
'tennessee-i törvénykezés'

Ezt a jelenséget korábban úgy elemezték, mintha a hangsúly helyeződne át, a metrikus hálóban gyakorta magát a hangsúlyt jelző 'x' szimbólumot mozgatva az egyik szótagról a másikra (l. pl. Liberman 1975; Liberman–Prince 1977). Újabban azonban azt, hogy az egyik ponton meggyengül a hangsúly, függetlennek tartják attól, hogy a másik helyen megerősödik. Másképpen kifejezve: noha mindkét jelenséget a ritmikus változatosság általános elvéből vezetik le, különálló szabályok eredményének tekintik őket (l. pl. Prince 1983; Selkirk 1984; Hayes 1984; Nespor–Vogel 1989). Ami pedig az egymás melletti főhangsúlyok elkerülését illeti, vannak akusztikai bizonyítékok is arra nézve, hogy az első szó utolsó szótagján anélkül csökken a hangsúly, hogy az első vagy előző szótagon növekedne (Horne 1989). Bár itt azt tesszük föl, hogy az érintett szótag hangsúlycsökkenéséről van szó bármely másik szótag hangsúlynövekedése nélkül, az észlelt változtatást megvalósító mechanizmus tulajdonképpen működése a dolgozat egésze szempontjából érdektelen.

Ami bennünket igazán érdekel, az az a kérdés, hogy a ritmusszabály a hierarchia melyik szintjén működik. Tudjuk, hogy két szomszédos főhangsú-

¹² Inkelas és Zec (1991) is amellett érvelnek, hogy a ritmusszabály a PPh-n működik, de az ő PPh-meghatározásuk különbözik a fent említettekétől.

lyos szótag indítja be, a jelenség azonban nem mindig következik be, amint azt a (10)–(11) példákban is láthatjuk, melyekben a mondatok érintett részeit dőlt betűvel adjuk meg. Az „ékezetek” itt is a hangsúlyt jelölik.

(10) A ritmusszabály működik:

(a) I can't stand *impolíte tóurists*. → *ímpolíte tóurists*
'Ki nem állhatom az *udvariatlan turistákat*.'

(b) *Routíne chéck-ups* don't usually take very long.
→ *Róutine chéck-ups*
'A *rutinvizsgálatok* rendszerint nem tartanak sokáig.'

(c) Our committee's task is to *okáy bűdgets* for research projects.
→ *ókay bűdgets*
'A bizottságunk feladata *elfogadni (a) költségvetéseket* a kutatási munkálatok számára.'

(11) A ritmusszabály nem működik:

(a) The *racketéer ácted* innocent, but really he wasn't.
'A *zsaroló adta* az ártatlant, de igazából nem volt az.'

(b) It's hard to *outcláss Délaware's* football team.
'Nehéz *felülmúlni Delaware* futballcsapatát.'

(c) The bills were left *unpáid lást* month.
'A számlák nem voltak *kifizetve (a) múlt* hónapban.'

Prozodikus összetevők szerint a ritmusszabály a PPh szintjére tartozik, amint korábban említettük. Vagyis a ritmusszabály azért működik a (10) példákban, mert az egymás melletti hangsúlyok ugyanazon PPh-n belül vannak a (12) meghatározásnak megfelelően, a (11)-ben viszont azért nem alkalmazható, mert az érintett szavak nincsenek ugyanabban a PPh-ban.¹³

¹³ Az is felmerült, hogy bizonyos hangsúlyátrendezési jelenségek, mint amilyen a ritmusszabály vagy az alább elemzendő olasz hangsúlyvisszamozgató szabály, nem számitanak ugyanúgy prozodikus szabályoknak, mint a posztlexikális szegmentális szabályok, hanem a fonológia egyfajta ritmikus részkomponensének elveiből következnenek (pl. Hayes 1984; Nespór 1988; 1990; Nespór–Vogel 1989). Ez az álláspont egyébként nem összeegyeztethetetlen az itt javasolt elemzéssel, hiszen legalábbis az utóbbi három munkában a ritmikus igazítások által módosított metrikus háló-szerkezetet a mondatnak a PPh szintjét is tartalmazó posztlexikális prozodikus szerkezeté alapján állítják föl.

A (12) meghatározásban szereplő 'klitikumcsoport' (*Clitic Group*, CG) Nespór és Vogel (1986) munkájában a fonológiai szó és a PPh szintje közötti tartomány.

(12) (a) A fonológiai csoport megszerkesztése
(Nespor–Vogel 1986, 168)

A PPh tartományát egy olyan klitikumcsoport (CG) alkotja, amely egy *X* lexikális fejet tartalmaz, valamint az összes CG-t annak a nemrekurzív oldalán egészen addig a CG-ig, amely az *X* maximális kiterjesztésén kívüli fejet tartalmaz.

(b) A fonológiai csoport átszerkesztése (nem kötelező)
(Nespor–Vogel 1986, 173)

Ha egy nem elágazó PPh az *X* fej első vonzata annak rekurzív oldalán, akkor azt az *X*-et tartalmazó PPh-val össze lehet vonni.

Rekurzív oldalon az S-, vagyis a felszíni szerkezetben lévő lexikális fejeknek azt az oldalát értjük, amelyen a vonzatok megjelennek.¹⁴

3.2. A fókusz és a ritmusszabály

Ha az önálló fókuszos csoportot motiválni akarnánk a prozodikus hierarchiában, akkor ezen a ponton arra lenne szükségünk, hogy bemutassuk: az angolban létezik legalább egy olyan szabály, amelynek van saját működési tartománya és érzékeny a fókuszra, de ugyanakkor a más prozodikus szinten működő szabályok, mint például a ritmusszabály, nem függnék a fókusztól. A ritmusszabály közelebbi vizsgálata elegendő bizonyítékot szolgáltat majd e kérdés eldöntéséhez.

Noha a ritmusszabálynak terjedelmes irodalma van, mindig a szövegkörnyezetből kiszakítva vizsgálták a jelenséget, illetve, amennyiben nagyobb kifejezéseket elemeztek, olyan semleges szerkezetekben, amelyekből hiányoztak a fókusz jellegzetességei. Ha viszont a mondat különböző alkotóelemeire fókuszt helyezünk, a ritmusszabály működésében érdekes módosulásokat tapasztalunk. Például ha a (11) alatti mondatokban az érintett szavak közül a másodikra fókuszt teszünk, azt látjuk, hogy az előbb alkalmazhatatlan ritmusszabály most nehézség nélkül működik, mint arról a (13) példák tanúskodnak, melyekben a fókuszos szavakat nagybetűvel jelöljük.

¹⁴ A funkcionális fejek bevezetése nem érinti a prozodikus fonológia számára szükséges szintaktikai információ jellegét. Mivel a funkcionális fejek klitikumok vagy affixumok, jellegük alapvetően különbözik a lexikális fejekétől és nincsenek hatással a nyelv típusára a fej–vonzat irány tekintetében.

- (13) (a) The *racketeer* *ÁCTED* innocent, but he really wasn't.
 → *racketeer* *ÁCTED*
 'A *zsaroló* (csak) *ADTA* az ártatlant, de igazából nem volt az.'
- (b) It's hard to *outclass* *DÉLAWARE'S* football team.
 → *outclass* *DÉLAWARE'S*
 'DELAWARE futballcsapatát nehéz *felülmúlni*.'
- (c) The bills were left *unpaid* *LÁST* month. → *unpaid* *LÁST*
 'A számlák a *MÚLT* hónapban nem voltak *kifizetve*.'

Ez a jelenségcsoport fontos kérdéseket vet föl a prozodikus szintekkel és a fókusznak a fonológiai szabályok alkalmazására gyakorolt hatásával kapcsolatban. Azt kell tehát most kiderítenünk, hogy ha nem a PPh, akkor melyik összetevő a ritmusszabály tartománya, és hogy lehet-e ez a fókuszos csoport. Ha viszont erre nemleges választ adunk, akkor az a feladatunk, hogy megállapítsuk, miképpen lehet a fókuszot belefoglalni a PPh meghatározásába.

Mivel nem állt rendelkezésünkre elegendő információ a fókuszhoz a ritmusszabállyal való összefüggésére, elvégeztünk egy felmérést, melyben hatvan mondatot olvastattunk fel hét kísérleti személlyel. A mondatok PPh-szerkezetét és fókuszosságát az alábbi 1. táblázat szerint váltogattuk.

A kísérletben részt vevők először a fókusz nélküli mondatokat olvasták fel, majd azután a fókuszosokat, melyek esetében kértük, hogy a kiemelt szavakat fókuszként értelmezzék. A mondatokat minden alkalommal más-más sorrendben mutattuk be, s mindenki kétszer olvasta fel a teljes sorozatot. Két független elemző értékelte azután a felvett anyagot aszerint, hogy (a) a ritmusszabály működik vagy (b) a ritmusszabály nem működik. (A ritmusszabály működésének az volt a feltétele, hogy az eredeti hangsúly helyétől balra hangsúlynövekedést, illetve az eredeti hangsúly esetében csökkenést tapasztaljanak anélkül, hogy máshol növekedne a hangsúly.) A válaszok azt mutatták, hogy nemcsak az azonos PPh-n belüli elemekre alkalmazták a ritmusszabályt, hanem — a számunkra kulcsfontosságú esetekben — olyanokra is, amelyeket egy fókuszos szó követett, még ha az egy másik PPh-ba tartozott is, amint az a 2. táblázatból kitűnik, ahol az '1 PPh' és a '2 PPh' azt jelöli, hogy ugyanabban vagy két különböző PPh-ban vannak-e az érintett szavak.

1. táblázat

A PPh-szerkezet és a fókusz a tesztmondatokban

A csoport: Semleges mondat – mondatvégi helyzet

I just saw the new *cantéen*.
'Épp most láttam az új *kantint*.'

B csoport: Semleges mondat – külön PPh-kban

He said he'd *okáy Tína's* proposal.
'Azt mondta, hogy *elfogadja Tina* javaslatát.'

C csoport: Semleges mondat – azonos PPh-ban

The *cantéen's céiling* sprung a leak during the storm.
'A *kantin mennyezete* beázott a vihar alatt.'

*D csoport: Fókuszos mondat – külön PPh-kban
(mint a B csoportban)*

He said he'd *okáy TÍNA's* proposal.
'Azt mondta, hogy *TINA* javaslatát *fogadja el*.'

*E csoport: Fókuszos mondat – külön PPh-kban
(további mondatok)*

The new *cantéen LÓOKS* nice, but really isn't.
'Az új *kantin* csak szépnek *LÁTSZIK*, de valójában
nem az.'

2. táblázat

A ritmusszabály alkalmazásának százalékos megoszlása
semleges és fókuszos mondatokban

	<i>Semleges</i>	<i>Fókuszos</i>
1 PPh	82%	88%
2 PPh	19%	75%

Ezek az eredmények azt mutatják, hogy amikor a ritmusszabály azonos PPh-n belül működik, a fókuszos környezetben még gyakoribbá válik az előfordulása (82% helyett 88%). Ha a két érintett szó különböző PPh-kban van, a fókusz nagymértékben befolyásolja a ritmusszabály működését, hiszen 19%-ról 75%-ra emelkedett a gyakorisága. Az a tény, hogy a ritmusszabályt a különböző PPh-kban lévő szavak között is látjuk működni, csupán azt tükrözi, hogy többször akkor is fókuszos mondat gyanánt olvasták a példákat, amikor erre nem kaptak utasítást.

4. A fókusz tartománya

Mivel most már tudjuk, hogy a ritmusszabály érzékeny a fókuszra, két út áll előttünk. Vagy lemondunk arról, hogy továbbra is a PPh-t tekintsük a ritmusszabály tartományának, és egy új szintet (pl. a fókuszos csoportét) vezetünk be, vagy pedig úgy módosítjuk a PPh meghatározását, hogy a fókuszra érzékennyé tesszük. Az, hogy Kanerva a csicseva leírásában az első megoldást választotta, csak tovább erősíti a gyanakvásunkat azzal a megállapítással szemben, amely szerint a fókuszra érzékeny fonológiai szabályokkal bíró nyelvekben a PPh-szintű szabályok látszólag hiányoznak. Ehelyett inkább azt javasoljuk, hogy a prozodikus hierarchiában a fókusz számára releváns szint a PPh tartománya legyen, és hogy a PPh meghatározásán úgy kell változtatni, hogy a fókusszal kapcsolatos információt belefoglalhassuk.

4.1. A PPh új meghatározása az angolban

Ezen a ponton két lehetőség között választhatunk a PPh-t módosítandó. Ahhoz hasonlatosan, ahogy Vogel és Kenesei újradefiniálta az intonációs csoportot (IPh) a magyarban, átfogalmazhatjuk a fonológiai csoport szerkesztésének szabályát úgy, hogy a fókuszra való utalást is beleépítjük. A másik megoldás az lehetne, hogy Nespor és Vogel PPh-átszerkesztési szabályához hasonlóan (l. (12b)) egy újabb átszerkesztési lehetőséget is megadunk. Noha az előbbi megoldás „takarékosabbnak” látszik, nemkívánatos következményei lennének a PPh általános tulajdonságait illetően, hiszen azt vonná maga után, hogy a fókuszos és a fókuszatlan mondatok egyaránt alapvetőek, illetve jelöletlenek. A második lehetőség viszont azt az állítást implikálja, hogy a PPh-szerkesztés alapmódozata a semleges mondatokra épül.¹⁵

A PPh újradefiniálására tett első próbálkozásunk a (12) PPh-szerkesztési szabályhoz hozzáillesztendő alábbi szabályban ölt testet.

¹⁵ Sharon Inkelas mutatott rá, hogy ezek az alternatívák eltérő módon hatnak a szabályok rendezésére. Ha ugyanis külön szabály vonatkozik a fókuszot tartalmazó prozodikus szerkezet átalakítására, akkor számíthatunk rá, hogy vannak olyan szabályok is, amelyek a PPh alapszabály és a PPh átszerkesztésének a szabálya közé helyezhetők. Ez a kérdés azonban csak akkor válnék fontossá, ha a fonológiai szabályokat a prozodikus szerkezetet fölépítő szabályok közé is el lehetne helyezni. Mivel arra nincsen bizonyítékunk, hogy e lehetőségre szükség is van, az egyszerűbb modellt fogjuk követni és nem tesszük fel, hogy a fonológiai szabályok a prozodikus szerkezetet építő szabályok közé vegyülnek el.

kell húzni. A ritmusszabály ez esetben nem működik, habár mihelyt a *Pauline* nem fókuszos, nincs akadálya az alkalmazásának, mint a (18b) példa is tanúsítja.

- (17) (a) Did Martha see Jim? 'Márta látta Jimet?'
 (b) No, *PAULÍNE CÁLLED Jim.* → * ... *PÁULINE CÁLLED ...*
 'Nem, (hanem) PAULINE HÍVTA FEL Jimet.'
- (18) (a) Did Pauline invite Jim? 'Pauline meghívta Jimet?'
 (b) No, *Paulíne CÁLLED Jim.* → ... *Páulíne CÁLLED ...*

Az átszerkesztést és következésképpen a ritmusszabály működését a kihagyásos ellipszis (gapping) is megakadályozhatja, amit (19) alatt illusztrálunk.

- (19) Martha plays flute and *PAULÍNE TRÚMPET.*
 → * ... *PÁULINE TRÚMPET*
 'Márta fuvolán, PAULINE pedig TROMBITÁN játszik.'

A ritmusszabályt nem maga az ellipszis teszi lehetetlenné, hanem az, hogy itt kettős fókusszal van dolgunk (17b)-hez hasonlóan, mivel a *Pauline* a *Márta* szóval, a *trombita* pedig a *fuvolá*-val áll szemben. A *Pauline* szón lévő fókusz gátolja meg az átszerkesztést, mivel a szótól jobbra PPh-határt követel meg. Ez a példa, valamint a (17)–(18) azt mutatják, hogy a PPh-átszerkesztés rekurzív, hiszen a mondatban minden egyes fókusz új PPh-határokat eredményez.

Visszatérve most azokra az esetekre, amelyekben a fókuszos elem a tőle balra álló szóhoz valóban hozzácsatlakozik, a (14)-ben jellemzett körülményen kívül is van még átszerkesztési változat. Amikor az a PPh, amelyhez a fókuszos elem eredetileg tartozott, csak egyetlen szót tartalmaz, egy másik fajta átszerkesztéssel van dolgunk. Itt a maradék PPh-t a tőle jobbra álló PPh-val lehet egyesíteni a (20) szerint.

- (20) [X₁ X₂] [X₃ X₄] [X₅ X₆]
           +F
 → [X₁ X₂ X₃] [X₄] [X₅ X₆]
           +F
 → [X₁ X₂ X₃] [X₄ X₅ X₆]
           +F

A szükséges módosítást az átszerkesztési szabályhoz fűzött kiegészítéssel tehetjük meg:

(21) Fókuszos átszerkesztési szabály (angol, 2. rész)

Ha a megmaradt PPh nem ágazik el, a jobb oldalán lévő PPh-val egyetlen PPh-ba egyesíthető.

A (22a) mondat tehát a fókuszos alap-átszerkesztés után tovább már nem szerkeszthető át, de a (22b) mondat megfelel a további átszerkesztés feltételeinek, így a művelet le is zajlik.

(22) (a) It's hard [to outclass] [DELAWARE'S football team] [at home games]

→ ... [to outclass DELAWARE'S] [football team] ...

'Nehéz felülmúlni Delaware futballcsapatát a hazai mérkőzéseken.'

(b) It's hard [to outclass] [DELAWARE'S team] [at home games]

→ ... [to outclass DELAWARE'S] [team] [at home games]

→ ... [to outclass DELAWARE'S] [team at home games]

Az ilyen további átszerkesztés arra utal, hogy a ritmusszabály az új PPh-n belül is működhet, jóllehet az érintett szavak eredetileg különböző PPh-khoz tartoztak, s ezért nem működhetett volna rajtuk a ritmusszabály. Feltevé-
sünk helyességét az alábbi példák bizonyítják.

(23) They managed [to outcláss] [DÉLAWARE'S cantéen] [éasily]

→ ... [to outclass DÉLAWARE'S] [cantéen] [éasily]

→ ... [to outclass DÉLAWARE'S] [cánteén éasily]

'Sikerült nekik könnyedén felülmúlni a delaware-i büfét.'

Habár a *canteen* és az *easily* eredetileg nem ugyanabban a PPh-ban voltak, az átszerkesztés eredményeképpen egyetlen összetevőt alkotnak, s ezért a *canteen* szón működhet a ritmusszabály.

5. A fókusz és a PPh szintje más nyelvekben

5.1. Fókusz az olaszban

Az olasz az angolhoz hasonlóan a fókusz és a fonológia érintkezésének kiváló kísérleti terepe lehet, hiszen egyrészt a fókuszt fonológiai eszközökkel fejezi ki, másrészt pedig léteznek benne PPh-szintű fonológiai szabályok, például az ún. Raddoppiamento Sintattico, vagyis a mássalhangzó-megkettőzés egy esete, illetve a hangsúlyáthelyezés (vö. Calabrese 1990; Marotta 1986; Nespor 1989; Nespor–Vogel 1979; 1986; 1989). Ezenkívül az olaszban még mozgatóval is lehet fókuszt kifejezni. Az esetleges különbségek ellenére az angol és az olasz jórészt megegyezik abban, ahogy a fókusz a PPh-szintű szabályok működését, valamint a PPh megszerkesztését befolyásolja.

Ha az angolhoz hasonlóan az olaszban is a fonetikai kiemelést (a prominenciát) tekintjük a fókusz jelének, a (24) mondatokban az angolban tapasztaltakkal megegyező hangsúly- és fókuszszerkezetet találunk.¹⁶ A nagybetűvel szedett szavak a fonetikailag prominensek, és ezeket kell fókusznak tekinteni.

- (24) (a) CARLA ama Paolo. 'CARLA szereti Paolo-t.'
(b) Carla AMA Paolo. 'Carla SZERETI Paolo-t.'
(c) Carla ama PAOLO. 'Carla PAOLO-t szereti.'

A hangsúlyáthelyezés (HÁ) szabálya, amely rendszerint (de nem kizárólag) az olasz nyelv északi dialektusaiban működik, bizonyíthatóan PPh-szintű jelenség (l. Nespor–Vogel 1979; 1986; 1989). Angol megfelelőjéhez, a ritmusszabályhoz hasonlóan, a HÁ is két egymás melletti főhangsúlyos szótag konfliktusát oldja fel. Az idézett szakirodalom szerint a HÁ a PPh-n belül működik, PPh-k között azonban nem, amint azt a (25) példákban láthatjuk, melyben a szögletes zárójelek jelölik a PPh-kat.

- (25) (a) [Le ventitré dónne] [mangiano subito]
→ ... véntitre dónne ...
'A huszonhárom nő rögtön eszik.'
(b) [Le prime ventitré] [mángiano subito]
→ *... véntitre mángiano ...
'Az első huszonhárom rögtön eszik.'

¹⁶ Ezzel persze nem azt mondjuk, hogy az angol és az olasz teljesen azonos módon fejezi ki a fókuszt. Jelentős eltérések állnak fenn mind a fonetikai, mind a szintaktikai eszközök tekintetében, melyek a fókusz kifejezésére szolgálnak, s melyek közül néhányat alább is megemlítünk. (Az olasz fókusz tárgyalására l. Calabrese 1982-t.)

Ugyanígy a szó első mássalhangzóját megnyújtó Raddoppiamento Sintattico szabályáról is azt a nézetet fogadják el, hogy PPh-n belül tud működni, de PPh-k között nem (l. Nespore-Vogel 1986; 1989). Ezt a tipikusan a közép- és dél-itáliai nyelvjárásokra jellemző jelenséget a (26a)-ban tehát megtaláljuk, a (26b)-ben azonban nem.

- (26) (a) [Il caffè turco] [piaceva a tutti]
 → ... caffè[t:]urco ...
 'A török kávé mindenkinek ízlett.'
- (b) [Il caffè] [piaceva a tutti]
 → *... caffè[p:]iaceva ...
 'A kávé mindenkinek ízlett.'

Amit azonban a hangsúlyáthelyezésről vagy a mássalhangzó-nyúlásról szóló irodalomban hiába keresünk, az az a megfigyelés, hogy a fókusz jelenléte olyan helyeken is működni engedi e szabályokat, ahol másképpen tiltva lennének. Az angol ritmusszabályhoz hasonlóan tehát a HÁ és a mássalhangzónyúlás is jelen lehet a (27a–b) példákban, szemben a (25b–26b)-vel.

- (27) (a) [Le prime ventitré] [MÁNGIANO subito]
 → ... véntitre MÁNGIANO ...
 'Az első huszonhárom rögtön ESZIK.'
- (b) [Il caffè] [PIACEVA a tutti]
 → ... caffè[P:]IACEVA ...
 'A kávé mindenkinek ÍZLETT.'

Eszerint az olasz ugyanúgy viselkedik, mint az angol, tehát semmi továbbira nincsen szükség ahhoz, hogy a (24) példákat megmagyarázzuk. Más szóval, az angol adatok kezelésére tett PPh-újraelemzési javaslatunk, a (14) fókuszos átszerkesztési szabály minden változtatás nélkül alkalmazható az olaszra is. A hangsúlyáthelyezés és a mássalhangzónyúlás a (27)-ben illusztrált módon működik, mivel a *mangiano* és *piaceva* szavakra eső fókusz azt hozza magával, hogy e szavak egyetlen PPh-ba tartoznak a *ventitré*, illetve *caffé* szavakkal. A PPh-szerkezet átalakításával tehát továbbra is a PPh szintjét tekinthetjük a kérdéses szabályok működési területének.

Az angol és az olasz közötti hasonlóságból arra is következtethetünk, hogy a fókuszos átszerkesztési szabály második fele, a (21) is működhet az olaszban, vagyis egy nem elágazó PPh-t egyesíteni lehet a tőle jobbra álló PPh-val. A (28) alapján ez valóban így is van; itt a *Marilú*-t a *sabato*-val egyetlen PPh-ba sorolhatjuk, miután a fókuszos *vede* szót az *Artú* PPh-jával

egyesítettük. Azt, hogy a *Marilú* és a *sabato* valóban egy PPh-t alkot, mind a hangsúlyáthelyezéssel, mind a mássalhangzónyúlással ellenőrizni tudjuk.

- (28) [Artú] [VEDE Marilú] [sabato]
→ [Artú VEDE] [Marilú sabato]
'Artú LÁTJA Marilút szombaton.'

Az angol és az olasz közötti említett párhuzam mellett azonban vannak jelentős különbségek is. Jóllehet mindkét nyelvben ki lehet fejezni a fókuszot a fonetikai prominencia növelésével, az olaszban a szórendet is meg lehet változtatni.¹⁷ A (29a) semleges mondat alanyát például az ige mögé való helyezésével is lehet fókuszálni, l. (29b).

- (29) (a) Carla l'ha fatto. 'Carla megtette (azt).'
(b) L'ha fatto CARLA. 'CARLA tette meg (azt).'

Az alany áthelyezése azonban nem mindig jelenti azt, hogy az fókuszos is. A *L'ha fatto Carla* mondatnak lehet semleges értelmezése is, de ilyenkor más fonetikai szerkezettel van dolgunk. Calabrese (1990) szerint ugyanis a semleges mondatban egyfajta szünet van az alany előtt, míg a fókuszosban az alany fonetikailag egyetlen egységet képez az őt megelőző szóval. Ez a különbség az itt kifejtettek értelmében a fókuszoknak a PPh szerkezet átalakításában betöltött szerepéből következik. Azt állítjuk ugyanis, hogy a hátravetett fókuszos alany egyetlen PPh-ban egyesül a tőle balra lévő elemmel, létrehozva így a Calabrese által említett „fonetikai egységet”. Ennélfogva azt is állítjuk, hogy ha az alany egyetlen PPh-t alkot a tőle balra lévő elemmel, a megfelelő fonológiai feltételek fennállása esetén a bemutatott két PPh-szintű szabály a hátravetett alany és az előtte álló szó között működni fog. Mivel a nem fókuszos hátravetett alany és az előtte álló szó között nincsen ilyesfajta „fonetikai egység”, azt állítjuk, hogy ezen a helyen a hangsúlyáthelyezés és a mássalhangzónyúlás nem fordulhat elő. Állításaink helyességét az alábbi példákkal igazolhatjuk.

- (30) [Lo fará CÁRLA] 'Azt CARLA fogja megtenni.'
(a) → Lo fára CÁRLA. (hangsúlyáthelyezés)
(b) → Lo fará[k:]arla. (mássalhangzónyúlás)

¹⁷ Calabrese ezt mind a prezentatív, mind a kontrasztív fókusz vonatkozásában megállapítja, habár részletesen csak az előbbivel foglalkozik.

- (31) [Lo fará] [Cárla] 'Azt meg fogja tenni Carla.'
 (a) → *Lo fára Cárla. (hangsúlyáthelyezés)
 (b) → *Lo fará[k:]arla. (mássalhangzónyúlás)

Végül felhívjuk a figyelmet arra is, hogy az angolra vonatkozó általános megszorítások az olasz nyelvben is fennállnak. Az átszerkesztés tehát csakis a PPh-határokat érintheti, intonációs csoportokon (IPh) keresztül már nem működik; a (32a)-ban a közbevetett kifejezés miatti IPh-határ érintetlen kell maradjon. Ezen a ponton a hangsúlyáthelyezés és a mássalhangzónyúlás egyaránt tiltva van, jóllehet a (32b)-ben működésük akadálytalan, mivel ott csupán PPh-határ van a *Marilú* és a *canta* között és ezért az átszerkesztés is megengedhető. A mondatok releváns részleteit dőlt betűkkel adjuk meg.

- (32) (a) [[Marta]_{PPh}]_{IPh} [[secondo *Marilú*]_{PPh}]_{IPh} [[*CÁNTA*
bene]_{PPh}]_{IPh}
 'Marta, Marilú szerint, jól ÉNEKEL.'
 (b) [[*Marilú*]_{PPh} [*CÁNTA* bene]_{PPh}]_{IPh}
 'Marilú jól ÉNEKEL.'

Továbbá — az angolhoz hasonlóan — többszörös fókusz esetén mindegyik fókusznak saját PPh-határa van és a fókusz miatti PPh-határon keresztül átszerkesztés nem lehetséges, amint a (33a) mutatja. A (33b)-ben, ahol a *Marilú* nincs fókuszban, az átszerkesztés, valamint a hangsúlyáthelyezés, illetve a mássalhangzónyúlás szabályai működhetnek.

- (33) (a) Carlo ha visto Gianni lunedì [e MARILÚ]_{PPh} [SÁBATO]_{PPh}
 'Carlo Giannit hétfőn, MARILUT pedig SZOMBATON látta.'
 (b) Carlo ha visto [Marilú]_{PPh} [SÁBATO]_{PPh}
 'Carlo Marilút SZOMBATON látta.'

Az itt megvizsgált olasz nyelvi adatok nemcsak azt az elemzésünket támogatják, amely szerint a fókusz a PPh szintjére tartozik, hanem azt is bizonyítják, hogy a PPh korábbi meghatározásai nem voltak kielégítőek. A Nespor és Vogeltől idézett fenti (12) definíció például azt mondja ki, hogy az igétől balra álló alanyt az igével, illetve hogy a hátravetett alanyt a tőle balra álló szóval nem lehet egyesíteni egyetlen PPh-ban. Ez a szabály tehát — tévesen — azt jósolja meg, hogy a hangsúlyáthelyezés és a mássalhangzónyúlás e környezetekben nem működhet. A mi javaslatunk pontosan a megfelelő csoportosításokat határozza meg és a két fonológiai szabály működése egyenesen következik abból, hogy az érintett szavak egyetlen PPh-ban vannak.

5.2. A bengáli

A fókusznak a fonológiára gyakorolt hatását, valamint az érintett fonológiai szintet illusztráló újabb adatokat lehet bemutatni a bengáli nyelv segítségével. Hayes és Lahiri (1991) azt állítja, hogy a fókusz két PPh-szintű szabály, az *r*-hasonulás és a zöngésségi hasonulás működését befolyásolja, és hogy ezt a körülményt a PPh meghatározásában kell érvényre juttatni. Az ő megközelítésük tehát nagymértékben hasonlít arra, ahogy mi igyekszünk kezelni ezeket a kérdéseket, vagyis hogy a fókusz legalábbis részben közrejátszik a fonológiai csoport (a PPh) tartományának meghatározásában. Vannak azonban olyan különbségek is a két javaslat között, amelyeket érdemes közelebbről szemügyre venni.

Ha Hayes és Lahiri elemzését a miénkkel hasonlítjuk össze, felfigyelhetünk rá, hogy ők nem mondanak semmit arról, miként lehetne kiterjeszteni javaslatukat más nyelvekre.¹⁸ Hayes és Lahiri PPh-szerkesztési algoritmusuk többek között kulcsfontosságú utalást tesz a vezérlésre, melyet azonban a prozodikus összetevők megszerkesztésére tett javaslatok közül sem a végpontokat figyelembe vevő (l. pl. Selkirk 1986), sem pedig a viszonyközpontú elemzés (l. pl. Nespor–Vogel 1986) nem alkalmaz. Mivel érvelésünk egyik legfontosabb momentuma az, hogy általánosítani lehet más nyelvekre is, elengedhetetlen, hogy a bengáli adatokat is ugyanúgy tudjuk kezelni, mint az itt bemutatott más nyelvek példaanyagát.

Hayes és Lahiri szerint a bengáliban a fókuszos PPh elejét a PPh első szótagján egy alacsony tonéma (L^*), a végét pedig egy magas határtonéma (H_p) jelzi. Az intonációs csoport (IPh) végét alacsony tonéma (L_l) jelöli. Azt is kifejtik, hogy a fókusz helyének változtatásával az L^* és a H_p helye is változhat, valamint ezzel összefüggésben azon tartományok is, amelyben az *r*-hasonulás és a zöngésségi hasonulás működik. Habár mi nem tudtuk Hayes és Lahiri minden megfigyelését megismételni, amikor egy bengáli informánssal többek között az ő adataikat is vizsgáltuk, hasznos lehet, ha bemutatjuk egy illusztrációsorozatot, majd kiértékeljük, hol kaptunk eltérő eredményeket.¹⁹ A (34) mondatot (l. Hayes–Lahiri 1991, 62) különféle

¹⁸ Azt ugyan megemlítik, hogy a fókusznak lehet szerepe más nyelvek fonológiai csoportjainak a vonatkozásában is, de mivel az idézett irodalom igen ellentmondásos, nem világlik ki, pontosan hogyan illeszkedik a bengáli nyelv elemzése a többi közé.

¹⁹ Itt jegyezzük meg, hogy Hayes és Lahiri az egyik szerző beszédjére alapozzák adataikat, noha kitűnik, hogy számos más bengáli beszélőt is meginterjúváltak. Nem kapunk azonban felvilágosítást arra nézve, mennyiben egyeztek meg egymással a különböző beszélők, illetve hogy mi a közölt adatoknak a statisztikai szignifikanciája. Hayes és Lahiri cikkének átfogó jellegét tekintve azonban semmiképpen sem az a szándékunk, hogy eredményeiket kicsinyeljük, csupán hogy felhívjuk a figyelmet, hogy nem meglepő, ha eltéréseket tapasztalunk a beszélők között.

A legmeglepőbb különbségek e szerkezetek és a bengáli informánsunktól kapott adatok között a következők: (a) a bengáli beszélő a *č^hobir* és *jonno* szavakat egyszer sem választotta szét, kivéve a (35f) példát, ahol a *jonno*-ra fókusz esik, és (b) a *taka anlam* szavakat mindig fonológiai egységként kezelte, amit az mutat, hogy a *taka* szóvégi *a*-ját egyetlen magánhangzóba vonta össze az *anlam* szókezdő hangjával, tekintet nélkül arra, volt-e magas tonéma a *taka* szón.

Ha a fókuszra érzékeny PPh-szerkesztési megközelítésünket a bengáli nyelvben is kipróbáljuk, láthatjuk, hogy amellett, hogy minden nehézség nélkül alkalmazható, a bengáli informáns által produkált adatokról is számot tud adni. A (12)-ben megadott általános PPh-algoritmus segítségével olyan fonológiai csoportokat építhetünk fel, amelyek egy-egy lexikális fejtől jobbra terjeszkednek, hiszen a bengáli SOV típusú nyelv. A fonológiai csoport alapképlete a (34) semleges mondatból a (36a–b) csoportosításokat adja, ahol a szögletes zárójelek a PPh-kat jelölik.²⁰

(36) (a) aĵ ami [raĵa-r] [č^hobi-r jonno] [taka] [anlam]

(b) aĵ ami [raĵa-r č^hobi-r jonno] [taka anlam]

A (36a) alapján semmi többet nem kell mondanunk (a) a *raĵa-r* előtt minden esetben tapasztalt határjelről²¹ és (b) arról, hogy informánsunk beszédében a *jonno* mindig a *č^hobi-r* szóval egy csoportba esik, kivéve ha fókuszban van, amire alább még kitérünk. Az, hogy informánsunk — Hayes és Lahiri elemzésével szemben — a *taka anlam*-ot mindig együvé tartozóként ejtette ki, az átszerkesztési szabálynak köszönhető, amely a fej rekurzív oldalán lévő elemeket a fejjel egy PPh-ba csoportosíthatja, l. (36b). Ez az átszerkesztési lehetőség továbbá a *raĵa-r* és a *č^hobi-r* csoportosításáról is számot ad, kivéve, ha az utóbbi fókuszban van; de a két szó közötti határról nem, amire még visszatérünk.

A javaslatunk értelmében ha valamely szóra a bengáliiban fókusz esik, akkor annak bal szélét kell PPh-határnak megjelölnie. Ennek köszönhető a *č^hobi-r*, a *jonno* és a *taka* szavak előtti PPh-határ rendre a (36e–g)-ben, ámbár a (36g)-ben az PPh alapszabálya is ugyanezt jósolja meg. Mivel, mint utaltunk rá, bengáli informánsunk egyszer sem választotta szét a *jonno*-t a *č^hobir*-tól, a *jonno* mögötti PPh-határ érdekében semmi többet nem kell tennünk, mint amit a PPh-alapszabály is kimond, ha feltesszük, hogy a

²⁰ Hayes és Lahiri nem közöl semmit sem az *aĵ* és az *ami* fonológiai csoportjáról, ezért e szavakat mi sem helyezzük el a PPh-szerkezetben.

²¹ Noha Hayes és Lahiri csakis a fókuszos összetevők csoportszerkezetét mutatja be, a *raĵa-r* előtti PPh-határt mégis nyugodtan feltehetjük.

jonno a *č^hobir* fej nem-rekurzív oldalán álló nem-lexikális kategória. A PPh-alapszabály arról is számot ad, hogy informánsunk miért nem tudta a *taka* szót az azt megelőző kifejezéssel összevonni a (35a)-ban.

Amiről még beszélnünk kell, az az informáns beszédében és Hayes és Lahiri adataiban a *rajar* mögötti határ, valamint a *č^hobir* utáni határ a (35c)-ben és a (35e)-ben. Az egyik eshetőség az, hogy a kérdéses szavakat különösen nagy hangsúllyal ejtették ki, talán épp azért, hogy a mondatok közötti különbségeket jelezhessék. Ez esetben a hangsúlyos szavak még jobban elkülönülhetnek a környezetüktől, ami a fókuszról teljes mértékben független és más nyelvekben is meglévő jelenség. Az angolban például azt láttuk, hogy ha fókusz esik a szóra, akkor a tőle balra álló PPh-val egyesül, mint a (37b)-ban a *Delaware*'s. Lehetséges azonban egy másfajta szerkezet is, amelyben különösen erősen hangsúlyozzuk a szót. Ilyenkor a *Delaware*'s nemcsak attól különülhet el, ami követi őt, úgy, ahogy a fókuszos átszerkesztő szabály állítja, de attól is, ami tőle balra áll, l. (37c), jöllehet ezt a formát a tesztmondatok elemzése során nem tapasztaltuk.

(37) (a) It's hard [to outclass] [Delaware's team]
'Nehéz felülmúlni Delaware csapatát.'

(b) → It's hard [to outclass DELAWARE'S] [team]

(c) → It's hard [to outclass] [DELAWARE'S] [team]

Ha figyelembe vesszük, hogy Hayes és Lahiri munkája volt a bengáli prozodikus szerkezet és az érintett fonológiai jelenségek első rendszeres vizsgálata, látnunk kell, hogy sok mindenre kell még fényt derítenünk, mielőtt az összes itt felvetett kérdésre választ kaphatunk. Mint azt már fentebb is említettük, mindeme problémák ellenére számunkra az a legfontosabb, hogy a fókusz és a fonológiai szabályok kapcsolatára vonatkozó megállapításunkat, amely szerint a PPh szintje az érdekes, számos különböző nyelvből származó megfigyeléssel tudjuk megtámogatni. Végző soron természetesen az általánosításainkat nemcsak az egyes nyelvekre, hanem minden nyelvre is meg kell próbálnunk kiterjeszteni.

A bengáli eme rövid tárgyalása azonban nemcsak azt bizonyította, hogy a PPh a releváns prozodikus szint a fókusz és a fonológia érintkezésében, hanem azt is, hogy az átszerkesztés határjelének az elhelyezésében ismét a PPh-alapszabályban megjelölt iránnyal ellentétes oldalnak van szerepe.

5.3. A magyar

Mint már fentebb is írtuk, a magyarról szóló korábbi tanulmányainkban (l. Vogel–Kenesei 1987; 1990; Kenesei–Vogel 1989) az mutattuk ki, hogy két olyan prozodikus tartományban működő szabály van, az *l*-palatalizáció (LP) és a hangsúlycsökkentés (HCs), amelyek érzékenyek a fókuszra, és azt állítottuk, hogy ezek az intonációs csoport (IPh) szintjén lépnek fel. Mivel az IPh-kat és a PPh-kat a semleges mondatokban azonos terjedelműeknek tekintettük, bármelyik felelős lehet az LP és a HCs megakadályozásáért a *Pál* és a *játszik* között a (38a)-ban, noha az *angol* és a *játékkal* között az adott összetevőn belül működhetnek. Ha azonban a *Pál* fókuszba kerül, a szabadon választható LP szabály az /l/ hangot a követő /j/-hez asszimilálja, a HCs pedig mindegyik lexikai elem hangsúlyát egy fokkal lejjebb szállítja a (38b)-nek megfelelően.²²

(38) (a) [A "téren] ["Pál] ["játszik] [az "angol 'játékkal]

(b) [A "téren] ["PÁL játszik az 'angol 'játékkal]

Az LP és a HCs tartományát eredetileg az IPh-hoz kötöttük, mivel ez elég terjedelmes volt, hogy több (szintaktikai) összetevő is a fókuszos elemmel együvé tartozhasson. Az IPh alatt lévő szint, a PPh meghatározása különben sem tette lehetővé, hogy a magyarban az összes szükséges elemet egyetlen PPh-ba lehessen besorolni. Ezenkívül még, amint korábban is megemlítettük, az általánosan elfogadott feltevés az volt, hogy a szemantikai információra érzékeny szint az IPh, nem pedig a PPh. E megközelítés azonban azzal a nehézséggel járt, hogy például a Nespor és Vogel (1986) által adott IPh-meghatározás a magyarra nem volt alkalmazható.

Vogel és Kenesei (1987) azt a megoldást választotta, hogy olyan IPh-átszerkesztő szabályokkal egészítette ki a meglévőket, amelyek a fókuszos elem(ek) figyelembevételével működnek a mondatban. A fókuszra az LP és a HCs leírásába való sikeres beillesztése ellenére több kifogás is felhozható. Ha az LP és a HCs az IPh szintjére jellemző szabályok, akkor a magyarban nem marad PPh-szintű szabály és ezáltal a prozodikus hierarchiában hiátus keletkezik. Továbbá, habár (38b)-ben lehet két intonációs dallam, (38a)-nak csak egyféle hanglejtése lehet.

Azt fogjuk tehát ehelyett javasolni, hogy a fókusz számára releváns szint nem az IPh, hanem a PPh. A (12)-ben megadott általános meghatározás a semleges mondatokra vonatkozik. Ezek után az angol esetéhez hasonlóan a

²² A [ʰ] az erős, a [ʰ̣] a gyenge hangsúlyt, az *l* vagy *L* pedig a palatalizált /l/ hangot jelöli.

(39)-ben megadott típusú átszerkesztő szabályt vezethetünk be, melyben a bengáliban is látott módon a bal, nem pedig a jobb oldal a fontos.

(39) Fókuszos átszerkesztési szabály (magyar)

Ha a mondatban valamely szó fókuszot hordoz, annak bal szélére helyezzünk el egy PPh-határt és egyesítsük a szót a tőle jobbra lévő összes PPh-val.

A (39) szabállyal ugyanúgy lehet kezelnünk a fókuszot a magyarban, ahogy azt az angolban, az olaszban vagy a bengáliban tettük, vagyis a PPh-szerkesztési alapszabályt kiegészítjük egy olyan átszerkesztési szabállyal, amely fókusz jelenléte esetén bizonyos elemeket máshogy csoportosít. Annak révén, hogy a fókuszot a magyarban nem az IPh, hanem a PPh szintjén vezetjük be, az IPh-t ugyanazzal a szereppel ruházzuk fel, mint más nyelvekben, a hangletjtés tartományának a kijelölésével.

Noha az átszerkesztés terjedelme a magyarban nagyobb, mint az angolban, az olaszban vagy a bengáliban, ugyanazok a hatóköri megszorítások vonatkoznak rá, hiszen e nyelvben sem vonatkozhat fókuszos összetevőre. Az angolban (17)–(19) és az olaszban (33) vizsgált többszörös fókuszos szerkezetek a magyar esetében is ezt bizonyítják.

(40) (a) ["TEGNAP vett 'Pál] ["JÁTÉKOT] ("MA pedig "BICIKLIT)

(b) *["TEGNAP vett 'Pál 'JÁTÉKOT] (MA pedig BICIKLIT)

Arra is visszautalhatunk, hogy ha az angolban vagy az olaszban a PPh-ban egyetlen szó marad a fókuszos kifejezés átszerkesztése után, akkor azt egyesíteni lehet a tőle jobbra álló PPh-val. Vizsgáljuk most meg ennek fényében a következő magyar példákat.

(41) (a) [A "kicsi 'nyúl] ["jeges 'répája] ["elvezett]

(b) [A "kicsi] ["NYÚL 'jeges 'répája vezett 'el]

(c) [A "kicsi 'nyúl] ["jeges] ["RÉPÁJA vezett 'el]

(d) [A "kicsi 'nyúl 'jeges] ["RÉPÁJA vezett 'el]

(42) (a) [A "kicsi 'nyúl] ["jégben tárolt] ["RÉPÁJA vezett 'el]

(b) *[A "kicsi 'nyúl 'jégben tárolt] ["RÉPÁJA vezett 'el]

A (41a) mondat semleges, a (41b–c) példákban pedig fókusz esik a nagybetűvel jelölt szavakra. Az *l*-palatalizációnak (LP) a (41c)-ben tapasztalt

hiánya, valamint a (41d)-beli jelenléte azt mutatja, hogy ha egyetlen szó marad az átszerkesztés utáni új PPh-határtól balra, akkor azt a tőle balra álló PPh-val egyesíteni lehet. A (42a–b) mondatokban arra látunk példát, hogy ez a fajta átszerkesztés nem történhet meg, ha a fókuszos átszerkesztés után egynél több szó marad a kérdéses PPh-ban.

(43) Fókuszos átszerkesztési szabály (magyar, 2. rész)

Ha a megmaradt PPh nem ágazik el, a bal oldalán lévő PPh-val egyetlen PPh-ba egyesíthető.

Ezek után az összes eddig bemutatott nyelv fókuszjelenségei egységesen kezelhetők: a fókusz az alapszabály által felállított PPh-kat úgy szerkeszti át, hogy a fókuszos elem bal vagy jobb szélén PPh-határt helyez el. Ezt az elemet azután a másik oldalán álló egy vagy több PPh-val egyesíteni lehet. Arra, hogy a PPh-határt melyik oldalon kell elhelyezni, illetve hogy az átszerkesztés hány PPh-t érint, a csicseva adatokat tárgyaló következő rész után térünk ki.

5.4. A csicseva

Amint azt fentebb is említettük már (l. 2.2), Kanerva (1989; 1990) azt javasolja, hogy a PPh és az IPh közé egy további prozodikus szintet helyezünk el. Érveit a (44) típusú példákra alapozza; itt továbbra is nagybetűkkel jelöltük a fókuszt, az ékezetek a magas tonémákat, a szögletes zárójelek pedig a Kanerva által leírt fókuszra érzékeny szabályok tartományát mutatják (l. Kanerva 1989, 73, 90, 98).

- (44) (a) [Anaményá nyu^mbá ⁿdí MWÁÁLA]
 megdobott ház INSTR kö
 'KÖVEL dobta meg a házat.'
- (b) [Anaményá NYU^mBÁ] [ⁿdí mwáála]
 'A HÁZAT dobta meg kövel.'
- (c) [ANAMÉNYÁ] [nyu^mbá] [ⁿdí mwáála]
 'A házat MEGDOBTA kövel.'

A fent bemutatott fonológiai tartományokhoz Kanerva úgy jut el, hogy előbb minden szintaktikai összetevőt, amely fókuszt tartalmaz, részösszetevőire bont fel, s ezeket fókuszos csoportoknak (FP) nevezi el. Az FP-ket azután a

fókusz tartalmazó magasabb szintaktikai összetevő (azaz pl. NP, PP, VP) fejtől kezdve a fókuszos elemig bezárólag nagyobb FP-kké szerkeszti át.²³

Ha viszont az egész VP fókuszban van, akkor a (45)-ben idézett példa szerint egyetlen FP-t alkot, hiszen a VP az S, vagyis a mondat közvetlen összetevője. Mivel pedig a mondatnak nincsen lexikális feje, a kapott csoportosítást átszerkeszteni sem lehet.

(45) [ANAMÉNYÁ NYU^mBÁ ⁿDÍ MWÁÁLA]
'MEGDOBTA A HÁZAT EGY KÖVEL.'

A (44)–(45) típusú példák alaposabb tanulmányozása azonban arra enged következtetni, hogy Kanerva fókuszos csoportosítási algoritmusá még azokról a mondatokról sem tud tökéletesen számot adni, amelyek alapján megtette a javaslatát. Ahhoz például, hogy az egész VP-t egyetlen FP-ben tartalmazó (44a) szerkezetet megkaphassuk, Kanervának a teljes ⁿdí mwáála 'kövel' prepozíciós csoportot (PP-t) kell fókuszosnak tekinteni. Ez azonban nincsen összhangban az általa megadott fordítással („with a ROCK”), amely arra utal, hogy a főnév, illetve a főnévi csoport, az NP van fókuszban. Kanerva algoritmusá szerint a főnévre vagy az NP-re eső fókusz egy olyan FP-t ad, amelybe a prepozíció is beletartozik, de rajta kívül semmi más, mivel a fókuszos összetevőt tartalmazó maximális kiterjesztés lexikális feje a prepozíció.

Kanerva algoritmusá máshol is hibás eredményt ad; 1989-es értekezésének (106a) példáját itt (46b) alatt adjuk közre, a szintaktikai szerkezetet (46a)-ban mutatjuk be.²⁴

(46) (a) [VP V [PP P [NP N ASC [NP Mavuto]]]]
(b) [anaaⁿgógóná m – nyu^mbá yá MÁVÚUTO]
csak-aludtak INESS-ház BIRT. Mavuto
'Csak MAVUTO házában aludtak.'

²³ Kanerva szabálya így fest:

(a) FP-osztás: Ha valamely szintaktikai összetevő fókusz tartalmaz, az őt alkotó mindegyik közvetlen összetevő külön FP-t alkot.

(b) FP-egyesítés: Egyetlen FP-be egyesítsünk valamely L lexikai fejtől a fókuszos összetevőig mindent, ami az L maximális lexikai kiterjesztésébe beletartozik. (Kanerva 1989, 109).

²⁴ Kanerva a morféma szintű fordításokkal igen takarékosan bánik, ezért a megadottak a mi rekonstrukciónk alapján készültek. A yá morféma ún. asszociatív jelölő és többek között a birtokos kifejezésére szolgál.

Ha a *Mavuto* NP-re esik a fókusz, amint Kanerva jelölése mutatja, akkor a fókuszot tartalmazó legkisebb szintaktikai összetevő a *Mavuto háza* kifejezésnek megfelelő NP (vagy DP). A következő lexikális fej, amely az átszerkesztésnek határt szabhat, a prepozíció, feltéve, hogy a prepozíciók lexikális fejeknek számíthatnak. Jóllehet Kanerva (1989) csoportosítási algoritmus a *Mavuto*-tól az igéig mindent egy FP-be foglalhat bele, nem zárja ki azokat az alternatív szerkezeteket, amelyek a szabály forrását jelentő leíró jellegű általánosítása szerint nem lehetségesek: „ha a VP-n belül fókusz van, [...] a tartomány az igével kezdődik és a fókuszos összetevővel ér véget” (108). A javasolt algoritmus tehát leíró szempontból hibás.

Láthatjuk, hogy a csicsevában az IPh szintje alatt más típusú fonológiai összetevőket is fel kell tennünk, de arra nincs bizonyíték, hogy ezeknek FP-knek kell lenniük. Az FP-eket elméleti szempontból nem tarthatjuk indokoltak, hiszen egyrészt bevezetésükkel a prozodikus szintek száma növekednék, másrészt nem derült ki, hogy a kérdéses összetevők nem lehetnek-e PPh-k. Épp az imént láttuk továbbá, hogy az FP-algoritmus alapvetően téves. Végül még ha Kanerva FP-javaslatát számot adna is minden adatról, a csicseva nagymértékben különböznék az összes többi itt megvizsgált nyelvtől, mivel a fonológiai összetevők fókuszos átszerkesztésében nem a fonológiai, hanem a szintaktikai struktúrát veszi figyelembe.

Habár Kanerva kimutatja, hogy az IPh a hagyományos meghatározása szerint nem lehet a releváns fonológiai szabályok tartománya, azt nem bizonyítja, hogy a PPh-t sem lehet annak tartani. Más szóval, nem demonstrálja, hogy az FP különbözik a PPh-tól. Kanerva azt az érvet hozza fel az FP mellett, hogy az általa vizsgált fonológiai szabályok, a magánhangzónyúlás és a tonéma-előrehelyezés (ezek tartományon belüli szabályok), valamint a szóközi hangzóképzés és a magas tonéma előtti megkettőzés (ezek tartományhatáron működő szabályok) olyan környezetekben működnek, amelyek nem esnek egybe a PPh-val annak szokásos definíciója értelmében.

A mi javaslatunk szerint azonban Kanerva FP-szabályainak a tartománya azonos a PPh-éval. Mivel pedig a PPh szerkesztésének (12a) általános szabálya a csicseva esetében is működik, teendők csupán annyi, hogy a (47) szerinti átszerkesztő szabállyal számot adjunk azokról a fókuszjelenségekről, amelyeket Kanerva bemutatott. Ekképpen a csicsevát nem kell megkülönböztetni egy újabb összetevő bevezetésével, hanem úgy lehet kezelni, mint a többi nyelvet.

(47) Fókuszos átszerkesztési szabály (csicseva)

Ha a mondatban valamely szó fókuszt hordoz, annak jobb szélére helyezzünk el egy PPh-határt és egyesítsük a szót a tőle balra lévő összes PPh-val.

A (47) szabály például a (44)-beli mondatokra is ugyanazokat a csoportosításokat adja meg, mint a Kanerváé. A (44a)-ban a VP végén lévő fókuszos elemet a tőle balra álló összetevővel és az igével egyetlen PPh-ba egyesíti. A (44b)-ben a fókuszt hordozó tárgy csak a tőle balra álló összetevővel, az igével kerül egy PPh-ba; a tőle jobbra álló prepozíciós csoport külön PPh-ba tartozik. A (44c)-ben a fókuszos ige nem talál tőle balra álló összetevőt, ezért itt nem is történik átszerkesztés.²⁵

A (47) szabály azonban helyesen adja meg azoknak a kifejezéseknek a szerkezetét, melyeknél Kanerva algoritmus a kudarcot vallott. Ahelyett ugyanis, hogy a fókuszt tartalmazó összetevő fejt (pl. az N-t vagy a P-t (44a)-ban és (46)-ban) tekintené az átszerkesztés kiindulópontjának, az általunk javasolt átszerkesztő szabály első lépéseként a fókuszos elem jobb szélén helyez el PPh-határt. Amíg Kanerva szabálya a lexikális fejtől a fókuszos elem felé tart és az útjába eső szavakat csoportosítja egy FP-be, a (47) szabály az általa meghúzott határjeltől balra eső összes PPh-t egyetlen PPh-ba egyesíti, és az említett mondatok esetében az egész VP-t egy PPh-vá alakítja át.

Bár úgy tűnhetné, hogy a (47) korlátlan átszerkesztésre ad módot, az adatok arra utalnak, hogy a fentebb tárgyalt nyelvekhez hasonlóan a csicsevában is van, ami szabályozza az átszerkesztés terjedelmét. Áthághatatlan határt képez például az azonos mondatban lévő másik fókuszos szó (Kanerva 1989, 131).²⁶

²⁵ Kanervának azt a megfigyelését nem tudjuk itt tárgyalni, amely szerint a fókuszos alany is külön összetevőbe kerül, mivel a tárgyalt kérdések szempontjából ez nem közvetlenül releváns. Kanerva adatai ezen a ponton sem támasztják alá egyértelműen állításait, l. pl. az alábbi példákat, melyekben a ^mfúmu beágyazott alany láthatóan nem mindig alkot külön fonológiai összetevőt.

- (a) [ⁿdi-naá-ⁿgo-nená kutí ^mfúmu inapátsá ^mWAÁNA] [zóóváala]
én-MÚLT-csak-mond hogy főnök adott gyerek ruhákat
'Én csak azt mondtam, hogy a főnök a GYEREKNEK adott ruhákat.'
- (b) [ⁿdinaángonéná kutí ^mfúmu] [inapátsá ^mWAÁNA] [zóóváala]
'ua.'

²⁶ A csicsevában a kérdőszókat (tartalmazó kifejezéseket) eredeti helyükről nem kell elmozgatni.

- (48) (a) [anapátsá YAANI] [CHIYÁANI] ?
 adtak kinek mit
 'KINEK MIT adtak?'
- (b) [anapátsá MWAÁNA] [CHIYÁANI]?
 adtak gyerek mit
 'MIT adtak a GYEREKNEK?'

Egy másik általános határ található az alany és a VP között, különösen, de nem kizárólagosan a beágyazó mondatokban.²⁷ Mivel a referenciális NP alanyokat topikként is lehet értelmezni (l. Bresnan–Mchombo 1987), lehetséges, hogy a fókuszos átszerkesztés határán nemcsak egy másik fókusz, hanem topik is állhat.

A csicseva csupán egyetlen tekintetben tér el az itt bemutatott többi nyelvtől, mégpedig abban, hogy a fókuszatlan, illetve az alanyfókuszú tartalmazó mondatokban az egész VP egyetlen PPh-t alkot (vö. Kanerva 1989, 99).

- (49) (a) [físi] [anagílá chipéwá ku-San Franciscó dzuulo]
 hiéna vásárolt kalap KL San Francisco tegnap
 'A hiéna tegnap San Franciscóban vásárolta a kalapot.'
- (b) [MWAÁNA] [anaményá nyu^mbá ⁿdí mwáála]
 gyerek megdobott ház INSTR kő
 'A GYEREK dobta meg a kővel a házat.'

Habár a csicsevához hasonló SVO típusú nyelvek alapján, mint az angol vagy az olasz, azt várnánk, hogy az ige csak egyetlen argumentumával alkothat PPh-t, a csicseva semleges mondat prozodikus szerkezete megegyezik azzal a helyzettel, amikor a fókusz a jobb szélső szóra esik. Ilyen prozódiai szerkezeti homonímiát más nyelvekben, például az angolban is találunk, ahol a kontrasztív és prezentatív fókuszú nem lehet megkülönböztetni egymástól, ha ugyanahhoz a lexikális fejhez (illetve ugyanannak az argumentumnak a lexikális fejéhez) rendeljük hozzá, mint az alábbi esetben.

²⁷ Kanerva maga is ad olyan példákat, melyekben a beágyazott ige azonos fókuszú csoportban (FP-ben) van a beágyazott alannal, mint a következő mondatban is (Kanerva 1989, 120).

[mavúto [akugáníza kutí ⁿjúchí ZÍIFA]]
 Mavuto hisz hogy méhek meghalnak
 'Mavuto azt hiszi, hogy a méhek MEGHALNAK.'

- (50) (a) Jack bought Jim a CAR. 'Jack AUTÓT vásárolt Jimnek.'
- (b) Jack bought Jim a CAR. 'Jack vásárolt Jimnek egy autót.'
(Pl. válaszként a „Mi történt?” kérdésre.)

Selkirk (1984) megfigyeléseivel összhangban úgy találjuk, hogy a fókusz fonológiai vonatkozásai (50a) és (50b) esetében azonosak, és feltesszük, hogy ez az oka a csicsevában tapasztalt átfedésnek is, tehát a semleges mondatokban prezentatív fókusz van jelen. A csicseva azonban eltér az angoltól és az olasztól, mert megköveteli, hogy a prezentatív fókusz mindig a VP jobb szélén álló tagra kerüljön.²⁸

Összefoglalva tehát: nincs okunk feltenni sem azt, hogy létezik egy köztes szint az IPh és a PPh között, sem pedig, hogy nem a PPh a fókuszjelenségekért felelős szint a prozodikus hierarchiában. Sőt, épp azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a fókusz a prozodikus fonológiában a PPh szintjén kell kezelni. A csicseva prozodikus szerkezete eszerint nem különbözik az itt tárgyalt más nyelvekétől, csupán a fókusz hozzárendelésének egyes részletkérdéseiben tér el azoktól. A véleményünk azonban az, hogy a topik (és ennélfogva az alany) sajátos szerepe a csicseva prozodikus összetevők terjedelmének korlátozásában általánosítható más nyelvekre is, a többi itt tárgyalt nyelvben azonban nincsenek meg a megfelelő szerkezet típusok a jelenség tanulmányozására. Ami az elemzés további vonatkozásait illeti, a csicseva épp olyanak mutatkozik, mint a többi nyelv: a PPh-t nem az ígéhez, hanem a fókuszos elemhez viszonyítva kell benne megállapítani.

6. A fonológiai csoport átszerkesztése és a rekurzív oldal

6.1. Fókuszos átszerkesztés

Először is arra emlékeztetünk, hogy a fókuszos átszerkesztő szabály az angolban a bal, a magyarban pedig a jobb oldal felé egyesíti a fókuszos elemet. Ezek pontosan azok az irányok, amelyeket a PPh-szerkesztés alapszabálya is megnevez, ami arra utal, hogy az átszerkesztés iránya nem a véletlenül múlik. Úgy látszik, hogy a PPh-szerkesztő alapszabályhoz hasonlóan az átszerkesztő szabály a fókuszos elemet az adott nyelvnek megfelelő

²⁸ Megemlítjük, hogy a prezentatív fókusz sokszor a magyarban is a semleges mondat jobb szélére kerülhet.

nem rekurzív oldal felé csatolja. Eszerint az átszerkesztő szabályt általánosabb formában tudjuk megfogalmazni, ha a rekurzív oldal fogalmát is felhasználjuk.²⁹

(51) Fókuszos átszerkesztési szabály (1. rész)

Ha a mondatban valamely szó fókuszt hordoz, egyetlen PPh-t alkot a lexikális fejek szerinti nem-rekurzív oldalán közvetlenül mellette álló prozodikus összetevővel. A fókuszos elem eredeti PPh-jában maradó elemek önálló PPh-t alkotnak.

A szabály a jobbra, illetve balra ágazó (vagyis jobbra és balra rekurzív) nyelvekben az alábbi általános illusztrációnak megfelelően működik.

$$(52) (a) \begin{array}{ccc} [X_1 & X_2] & [X_3 & X_4 & X_5] \\ & & +F & & \longrightarrow & [X_1 & X_2 & X_3] & [X_4 & X_5] \\ & & & & & & & +F & & \end{array}$$

$$(b) \begin{array}{ccc} [X_1 & X_2 & X_3] & [X_4 & X_5] \\ & & +F & & \longrightarrow & [X_1 & X_2] & [X_3 & X_4 & X_5] \\ & & & & & & & +F & & \end{array}$$

Ha a hátrahagyott PPh nem ágazik el, a további átszerkesztés iránya megint csak az adott nyelv rekurzív oldalával van összefüggésben. Ezt a lehetőséget ugyanúgy lehet általánosítani, mint ahogy az (51) esetében láttuk.

(53) Fókuszos átszerkesztési szabály (2. rész)

Ha a fókuszos átszerkesztés után hátrahagyott PPh nem ágazik el, egyetlen PPh-ba lehet összevonni a (szintaktikai) rekurzív oldalon mellette álló PPh-val.

Nem érdektelen az a körülmény, hogy az irányt végső soron szintaktikai paraméterek szabják meg. Ez tovább erősíti azt az álláspontunkat, hogy a PPh-nak kell a fókusz számára releváns szintnek lennie, hiszen egyetlen más prozodikus szint sincs meghatározva a szintaktikai rekurzív oldal figyelembevételével. Mivel továbbá az angolhoz hasonlóan jobbra ágazó csicsevában az átszerkesztés szintén balra irányul, mind a fókuszjelenségek szintjére, mind pedig a csicseva fókusz elemzésére vonatkozóan újabb megerősítést kapunk. Bár a felhasznált forrásokban nem találtunk olyan PPh-átszerkesztésekre

²⁹ Selkirk (1986) és Chen (1987) úgy látja, hogy a nyelvek PPh-szerkezetét nem lehet a szintaktikai struktúrák alapján megállapítani. Ha ez igaz volna, akkor is lehetséges, hogy az átszerkesztés iránya az adott nyelv PPh-szerkesztési algoritmusából következzen — függetlenül az algoritmus és a szintaktikai struktúrák közötti kapcsolattól.

példát, amelyek nem elágazó összetevőket érintettek volna, megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy az átszerkesztés ebben a nyelvben is a jobb oldalra irányulna, csakúgy, mint az angolban vagy az olaszban.

6.2. Az általánosított fókuszos átszerkesztés

Eddig csak olyan átszerkesztésekkel foglalkoztunk, amelyek során a szomszédos PPh-t megnöveltük a fókuszos elemmel. Ha azonban a fókusz a PPh közepén álló szóra esik, a helyzet kissé más lesz. Ha például az angolban a fókuszos szó PPh-jában attól balra is van legalább egy klitikumcsoport vagy fonológiai szó, akkor ezzel együtt a fókuszos elem már része egy olyan PPh-nak, amely a nem-rekurzív (azaz bal) oldalán is tartalmaz fonológiai összetevő(ke)t. Az átszerkesztés ilyenkor nem készítheti a fókuszos szót (a PPh-jában tőle balra álló elemekkel együtt) arra, hogy a következő teljes PPh-val egyesüljön. A fókuszos szótól jobbra persze a ritmusszabály működését azért megakadályozza, még ha az a szokásos körülmények között működött volna is. Az elmondottak alapján rendszeresen a ritmusszabály életbe lép a *Japanese* szón az (54a) mondatban, mivel ugyanabban a PPh-ban van mint a *tourists*. Ha viszont a *Japanese*-re fókusz esik, a ritmusszabály nem működhet, l. (54b).

- (54) (a) Clarence counted [eleven Japanese tóurists]_{PPh}
 → ... [eleven Jápánese tóurists]_{PPh}
 'Clarence megszámolt tizenegy japán turistát.'
- (b) Clarence counted [eleven JAPANÉSE tóurists]_{PPh}
 → ... [eleven JAPANÉSE]_{PPh} [tóurists]_{PPh}
 'Clarence tizenegy JAPÁN turistát számolt meg.'

Ha a ritmusszabály tartománya a PPh, de a szabály nem működik a *Japanese* és a *tourists* között az (54b)-ben, arra kell következtetnünk, hogy e két szó itt nincsen ugyanabban a PPh-ban. A *Japanese* már eleve az *eleven* szóval azonos PPh-ban van, vagyis tőle balra semmiféle változásra nincs szükség.

Ha az (54)-ben bemutatott példákat összevetjük azzal az általánosítással, hogy az átszerkesztés mindig hozzáad egy szót a szomszédos összetevőhöz, egy közös tulajdonságra mutathatunk rá. A fókuszos elem ugyanis mindig a PPh határára kerül. Az eredmény lehet akár az, hogy a fókuszos elem egy másik PPh terjedelmét növeli meg, akár az, hogy a saját PPh-ját osztja ketté, akár mindkettő együtt, ha a fókuszos szó a PPh-ja szélén áll, l. pl. (55).

- (55) Clarence [only counted]_{PPH} [JAPANESE tourists]_{PPH}
 → ... [only counted JAPANESE]_{PPH} [tourists]_{PPH}
 'Clarence csak a JAPÁN turistákat számolta.'

Mindez összefoglalható egyetlen átszerkesztő szabályban, csupán arra van szükség, hogy a fókuszos elem PPh-határt képző voltára világosan utaljunk.

- (56) Általánosított fókuszos átszerkesztő szabály
- (a) Ha a mondat valamely prozodikus összetevőjére (pl. a klitikumcsoportra) fókusz esik, helyezzünk el PPh-határt a szintaktikai rekurzív oldalán és egyesítsük a nemrekurzív oldalán álló (egy vagy több) összetevővel egyetlen PPh-ba. A fókuszos elem átrendezése után minden PPh-ban maradó más elem megtartja eredeti PPh-státuszát.
- (b) Ha a hátrahagyott PPh nem ágazik el, egyetlen PPh-ba lehet összevonni a rekurzív oldalán mellette álló PPh-val.

Meg kell jegyeznünk, hogy az átszerkesztő szabály új változata csak az (a) rész tekintetében különbözik a régitől, a (b) feltétel változatlan maradt.

Az angol és az olasz közötti hasonlóság alapján azt is megjósolhatjuk, hogy az olaszban is ugyanazok a szabályszerűségek kell hogy fennálljanak, ha a fókusz a PPh közepére esik. Példákat azonban nem könnyű találni, mivel az olaszban ritkán fordul elő, hogy egy kifejezés közepén fonetikai kiemeléssel jelölik a fókuszt. Nehéz továbbá megállapítani a kérdéses szerkezet típusok fonológiai státuszát is, hiszen kevés olyan szó van, amely véghangsúlyos és előfordulhat ilyen kontextusokban, tehát kipróbálható rajta a hangsúlyáthelyezés (HÁ) és a Raddoppiamento Sintattico (RS), vagyis a mássalhangzónyúlás. Mindennek ellenére az alábbi példákkal be tudjuk mutatni, hogy az átszerkesztés az olaszban ugyanúgy működik, mint az angolban.

- (57) (a) Gianni non avrá letto tutto il libro.
 → ... avrá[l:]etto ... (RS)
 → ... ávra letto ... (HÁ)
 'Gianni nem fogja elolvasni az egész könyvet.'
- (b) Gianni non AVRÁ letto tutto il libro.
 → * ... AVRÁ[l:]etto ... (RS)
 → * ... ÁVRA letto ... (HÁ)
 'Gianni nem FOGJA elolvasni az egész könyvet.'

Habár a *letto* 'olvas' rendszerint ugyanabban a PPh-ban van, mint az *avrá* 'fut. perf.' és ezért lehetővé teszi az RS-t vagy a HÁ-t, amikor az *avrá* fókuszban van, a PPh-t el kell metszeni a *letto* előtt. Ennélfogva a két fonológiai szabály nem tud működésbe lépni.

Az angollal ellentétben a magyarban nincsen különbség a korábban tárgyalt átszerkesztések és a PPh közepén álló szót érintő átrendezés között. Mindkét esetben ugyanis a fókuszos szó egy új PPh kezdőpontja lesz, amely a lehető legmesszebb terjed a mondat jobb szélé felé. Az eredeti PPh-szerkezet tehát e nyelvben nem játszik szerepet, hiszen az átszerkesztés során az összes korábbi PPh-határ eltűnik egészen a következő fókuszos szóig, ha van ilyen a mondatban. Az a véleményünk, hogy ugyanez a helyzet áll fenn a csicsevában is, mivel az átszerkesztés itt is korlátlan számú PPh-t érinthet.

7. Összefoglalás

Dolgozatunkban azzal foglalkoztunk, miképpen érintik a fókuszjelenségek az angol, olasz, magyar és csicseva (és az alaposabban nem vizsgált bengáli) nyelv fonológiai szabályait. Azt állapítottuk meg, hogy amikor a mondat valamely szavára fókusz esik, egyes fonológiai szabályoknak vagy megnövekszik a szokásos működési területe, vagy pontosan ott szakad meg, ahol a fókuszos szó áll. Kimutattuk, hogy e szabályok korábbi elemzéseik azért voltak hibásak vagy hiányosak, mert helytelenül állapították meg a szabályok működési tartományát, vagyis azt a szintet, amelyen a fókusz információval látja el a grammatika fonológiai komponensét. Álláspontunk az, hogy ez a tartomány a fonológiai csoport szintje. Mivel azonban ennek az összetevőnek az eredeti meghatározása nem volt elég rugalmas ahhoz, hogy a fókuszt be lehessen illeszteni, ki kellett egészítenünk egy olyan átszerkesztési lehetőséggel, amely a fonológiai csoport alapszerkezetét a fókusz jelenlététől és helyétől függően képes módosítani. Az általunk megvizsgált nyelvek alapján két olyan tényezőt találtunk, amely az átszerkesztő szabály működését meghatározza: azt, hogy melyik a szintaktikai értelemben vett rekurzív oldal, vagyis a lexikális fejtől jobbra vagy balra vannak-e a vonzatok és bővítmények, és azt, hogy egy vagy több szomszédos összetevőre terjed-e ki az átszerkesztés művelete. Az első tényező ugyanaz, amire a fonológiai csoport megszerkesztéséért felelős alapszabály is épül, és nyilvánvalóan a szintaxis alapján meghatározható. Nem világos azonban, hogy a második tényezőt le tudjuk-e vezetni valamely grammatikai elvből vagy tulajdonságból, vagy esetleg minden esetben külön kell megállapítanunk.

Irodalom

- Bing, Janet D. (1979): Aspects of English prosody. Amherst: University of Massachusetts dissertation.
- Bresnan, Joan-Sam A. Mchombo (1987): Topic, pronoun and agreement in Chichewa. *Language* 63: 741-782.
- Bolinger, Dwight (1961): Contrastive accent and contrastive stress. *Language* 37: 83-96.
- (1972): Accent is predictable (if you're a mind-reader). *Language* 48: 633-644.
- Calabrese, Andrea (1982): Alcune ipotesi sulla struttura informazionale della frase italiano e sul suo rapporto con la struttura fonologica. *Studi di Grammatica Italiana* 6: 121-147.
- (1990): Some informal remarks on focus and logical structures in Italian. Kézirat, Harvard University.
- Chen, Matthew (1987): The syntax of Xiamen tone sandhi. *Phonology Yearbook* 4: 109-149.
- Cho, Young-mee Yu (1990): Syntax and phrasing in Korean. In: Inkelas, Sharon-Draga Zec (szerk.): *The phonology-syntax connection*. Chicago: The University of Chicago Press. 47-62.
- Chomsky, Noam (1971): Deep structure, surface structure and semantic interpretation. In: Steinberg, Danny D.-Leon A. Jakobovits (szerk.): *Semantics: An interdisciplinary reader*. Cambridge: Cambridge University Press. 183-216.
- (1976): Conditions on rules of grammar. *Linguistic Analysis* 2: 303-351.
- (1981): *Lectures on government and binding*. Dordrecht: Foris.
- (1989): Some notes on the economy of derivation and representation. In: Laka, Itziar-Anoop Mohajan (szerk.): *MIT Working Papers*, vol. 10. Cambridge: MIT.
- Condoravdi, Cleo (1990): Sandhi rules of Greek and prosodic theory. In: Inkelas, Sharon-Draga Zec (szerk.): *The phonology-syntax connection*. Chicago: The University of Chicago Press. 47-62.
- Hayes, Bruce (1984): The phonology of rhythm in English. *Linguistic Inquiry* 15: 33-74.
- és Aditi Lahiri (1991): Bengali intonational phonology. *Natural Language and Linguistic Theory* 9: 47-96.
- Horne, Marilyn (1989): Phonetic evidence for the rhythm rule in English. Kézirat, University of Lund.
- Inkelas, Sharon (1989): Prosodic constituency in the lexicon. Stanford: Stanford University dissertation.
- és Draga Zec (1991): Auxiliary reduction without empty categories. Kézirat.
- Kaisse, Ellen (1985): Connected speech. The interaction of syntax and phonology. New York: Academic Press.
- Kanerva, J.M. (1989): Focus and phrasing in Chichewa phonology. Stanford: Stanford University dissertation.
- (1990): Focusing on phonological phrases in Chichewa. In: Inkelas, Sharon-Draga Zec (szerk.): *The phonology-syntax connection*. Chicago: The University of Chicago Press. 145-161.
- Kenesei István-Irene Vogel (1989): Stress reduction and *l*-palatalization in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 89: 149-193.
- Ladd, Robert D. (1980): *The structure of intonational meaning: Evidence from English*. Bloomington: Indiana University Press.

- Lieberman, Mark (1975): The intonational system of English. Cambridge, MA: MIT dissertation.
- és Alan Prince (1977): On stress and linguistic rhythm. *Linguistic Inquiry* 8: 249–336.
- Marotta, Giovanna (1986): Rhythmic constraints on syntactic doubling. *Journal of Italian Linguistics* 8: 35–52.
- May, Robert (1985): Logical form: Its structure and derivation. Cambridge, MA: MIT Press.
- Nespor, Marina (1988): Aspects of the interaction between prosodic phonology and the phonology of rhythm. In: Bertinetto, Pier Marco–Michele Loporcaro (szerk.): *Certamen phonologicum*. Torino: Rosenberg and Sellier. 189–230.
- (1990): On the separation of prosodic and rhythmic phonology. In: Inkelas, Sharon–Draga Zec (szerk.): *The phonology–syntax connection*. Chicago: The University of Chicago Press. 243–258.
- és Irene Vogel (1979): Clash avoidance in Italian. *Linguistic Inquiry* 10: 467–482.
- — (1986): Prosodic phonology. Dordrecht: Foris.
- — (1989): On clashes and lapses. *Phonology* 6: 69–116.
- Pierrehumbert, Janet B. (1980): The phonology and phonetics of English intonation. Cambridge, MA: MIT dissertation.
- Prince, Alan (1983): Relating to the grid. *Linguistic Inquiry* 14: 19–100.
- Rochemont, Michael S. (1986): Focus in generative grammar. Amsterdam: John Benjamins.
- Rooth, Mats (1985): Association with focus. Amherst: University of Massachusetts dissertation.
- Selkirk, Elisabeth O. (1978): On prosodic structure and its relation to syntactic structure. Bloomington, IN: Indiana University Linguistics Club.
- (1984): Phonology and syntax: The relation between sound and structure. Cambridge, MA: MIT Press.
- (1986): On derived domains in sentence phonology. *Phonology Yearbook* 3: 371–405.
- Varga László (1983): Hungarian sentence prosody: An outline. *Folia Linguistica* 17: 117–151.
- Vogel, Irene–Kenesei István (1987): The interface between phonology and other components of grammar: The case of Hungarian. *Phonology* 4: 243–263.
- — (1990): Syntax and semantics in phonology. In: Inkelas, Sharon–Draga Zec (szerk.): *The phonology–syntax connection*. Chicago: The University of Chicago Press. 339–363.
- Watanabe, Akira (1992): Wh-in-situ, subjacency, and chain formation. MIT OPL 2, Cambridge MA.

József Attila Tudományegyetem
Szeged
h1056ken@ella.hu

University of Delaware
Newark, USA
vogel@unagi.cis.upenn.edu

Levezetett környezeti jelenségek és az optimalitáselmélet*

Bevezetés

Az optimalitáselmélet (Optimality Theory/OT, Prince–Smolensky 1993) egyik alapmotivációja, hogy megoldást találjon a „szabály-összeesküvések”, avagy „előrettekintő” globális szabályok régi keletű problémájára, melyet először Kisseberth (1970) azonosított, s melyben látszólag egymástól független szabályok konspirálnak egy közös cél elérése érdekében. Klasszikus példája ennek a yokuts nyelv yawelmani dialektusa, ahol mássalhangzó-törlő és magánhangzó-betoldó szabályok esküsznek össze egy maximálisan CV(C) szótagszerkezet érdekében. Az ilyen jellegű derivációs megszorítások nem illenek bele egy szabály alapú elméletbe, viszont prototipikus esetei azon jelenségeknek, melyek megoldására egy megszorítás alapú elméletet kidolgoztak.

E dolgozat tárgya az a kérdés, hogy vajon az optimalitáselmélet ugyanilyen sikeres-e, amikor a másik fajta globális szabályról, az úgynevezett „hátratekintő”, avagy „levezetett környezeti” szabályokról kell számot adnia, melyeket először Kiparsky (1973a) fedezett fel, és amelyek csak akkor alkalmazódnak egy adott bemenetre, ha a megfelelő környezet a deriváció során jött létre, akkor viszont nem, ha ez a környezet már mögöttesen is jelen volt. Ebben a dolgozatban amellet fogok érvelni, hogy ez a probléma még ma is megoldatlan, és hogy valójában az optimalitáselméletnek most ugyanazzal a nehézséggel kell szembenéznie, mint a szabály alapú elméletnek a konspirációk esetében, vagyis hogy az a mechanizmus, amelyre a fenti általánosítás kifejezéséhez szükségünk van, nem illik bele az elmélet általá-

* Szeretném megköszönni Harry van der Hulstnek és Trond Kirkeby-Garstadnak, hogy megvitathattam velük e cikk korábbi verzióit. A fennmaradó hibákért természetesen nem ők felelősek.

nos felépítésébe. Az utolsó szakaszban bemutatom, hogy csak a morfológiai deriváció tesz egy környezetet levezetetté, míg a fonológiai deriváció — a korábbi felfogással ellentétben — nem.

1. A probléma

Amint azt először Kiparsky (1973a) bemutatta, van a fonológiai szabályoknak egy olyan csoportja — az úgynevezett „hátratekintő globális szabályok” —, amelyek érzékenyek a bemenetük derivációs történetére, vagyis bizonyos típusú bemenetekre alkalmazódnak, míg más típusúakra nem. Az (1)-ben felsorolt példák illusztrálják ezt. Minden egyes esetben a (ii) alatti példák alávetik magukat a szabálynak, míg a (iii) alattiak nem. Az alapvető általánosítás, ami ezekből a példákból kibontakozik, az az, hogy ezek a szabályok csak akkor alkalmazódnak egy adott bemenetre, ha a megfelelő környezet a deriváció során jött létre, legyen ez morfológiai vagy fonológiai deriváció; viszont nem alkalmazódnak, ha ez a környezet már a morféma mögöttes ábrázolásában is jelen volt.

(1) *Levezetetlen környezetben nem alkalmazódó szabályok*

(a) *finn asszibiláció* (Kiparsky 1973a)

- (i) $t \rightarrow s / \_ i$
- (ii) /tilat+i/ $\rightarrow$ tilasi 'rendel' múlt 3sg
/vete/ $\rightarrow$ vesi 'víz' nom.sg.
- (iii) /koti/ $\rightarrow$ *kosi 'otthon'

(b) *szanszkrit ruki-szabály* (Kiparsky 1973a)

- (i) $s \rightarrow [+felső] / i, u, r, k \_$
- (ii) /agni+su/ $\rightarrow$ agniṣu 'tűz' loc.pl.
/já+ghas+anti/ $\rightarrow$ jákṣati 'enni' 3pl
- (iii) /kusuma/ $\rightarrow$ *kuṣuma 'virág'

(c) *katalán félmagánhangzósítás* (Mascaró 1976)

- (i) $i, u \rightarrow y, w / V \_$ (hangsúlytalan szótagban)
- (ii) /de+u/ $\rightarrow$ déw 'isten'
- (iii) /ruin+os/ $\rightarrow$ *ruynós 'romos'

(d) *korop magánhangzó-harmónia* (Kastelein 1994)¹

- (i) $V \rightarrow [\text{enygy}] / \text{---} \left[\begin{array}{c} V \\ \text{enygy} \end{array} \right]$
(ii) $/\varepsilon + \text{desij}/ \rightarrow \text{edesij}$ 'kés'
(iii) $/k\text{ɔ} + \text{nɔni}/ \rightarrow *k\text{ɔnɔni}$ 'nyál'

Más szabályok viszont, mint például a (2)-ben megadottak, alkalmazhatnak az előbb megtiltott környezetekben.

(2) *Levezetetlen környezetben is alkalmazódó szabályok*

- (a) allofonikus szabályok: aspiráció az angolban
(b) szerkezetépítő szabályok: szótagolási és hangsúlykijelölő szabályok az angolban
(c) prozodikus jogosítási szabályok: *ɨg*-csoportbeli *g*-törlés az angolban

A szabályok e két csoportja alapvetően különbözik egymástól, mégpedig abban, hogy az (1)-beli csoport kizárólag neutralizációs szabályokból áll, míg a (2)-beli csoportban nincsenek neutralizációs szabályok (a prozodikus jogosítási szabályokra a negyedik szakaszban még részletesen visszatérek). Kiparsky (1973a) amellet érvelt, hogy a „hátratekintő” globális szabályok mind az (1)-ben bemutatott típusba tartoznak, tehát ezt a fajta 'globalitást' ki lehet fejezni egy, a fonológiai szabályokra vonatkozó általános megszorítással:

(3) *Módosított Alternációs Feltétel (MAF)* (Kiparsky 1973a)

A neutralizációs szabályok csak levezetett környezetben működnek.

Úgy tűnik, hogy a szabályok három tulajdonsága függ itt össze egymással, mégpedig, hogy ha egy szabály neutralizáló, akkor lehetnek kivételei és mutat levezetett környezeti hatásokat, míg ha egy szabály nem-neutralizáló, akkor soha nincsenek kivételei, és levezetett környezeti hatásokat sem mutat. Ezek az összefüggések nem véletlenek. Mivel a kivételeket a mögöttes

¹ A fonológiai jegyek használatában Kiefer (1994) terminológiáját követem. [enygy] tehát az 'előretolt nyelvgyök' (ATR) rövidítése, míg a [hnygy] jegy a 'hátrahúzott nyelvgyök' (RTR) helyett áll. Hogy ezek a jegyek egy- vagy kétértékűek, az ezen cikk szempontjából érdektelen.

ábrázolásban jelöljük, ha egy megkülönböztetés ezen a szinten még nem létezik — s a nem-neutralizáló szabályoknál pontosan ez a helyzet —, akkor nincs módunk egy alakot kivételesként megjelölni, hiszen a megfelelő jegy az adott pillanatban még nem része a reprezentációnak (hacsak nem akarunk pusztán diakritikus jelölést alkalmazni). Tehát például az angol aspirációs szabálynak nincsenek kivételei, mert semmit nem jelölhetünk meg például a [-aspirált] jeggyel anélkül, hogy eközben be ne vezetnénk a megkülönböztetést a lexikonba, és ezzel a szabály státuszát allofonikusból neutralizálóvá ne változtatnánk.

A neutralizációs szabályok kivételeit azonban meg lehet jelölni a lexikonban, hiszen az adott megkülönböztetés értelemszerűen létezik mögöttesen. Például, az (1a_{iii})-beli *koti* 'otthon' kivétel a finn $t \rightarrow s$ szabály alól. A szótári megjelölés azonban önmagában még nem elég, mert ahhoz, hogy ezt a kivételt a felszínen is megőrizzük, meg kell akadályoznunk, hogy a szabály ezekben az esetekben is végbemenjen. És pontosan ez az, amit a MAF biztosít. E tilalom funkcionális értelme az, hogy megőriz egy potenciális mögöttes megkülönböztetést a szabály környezetében, ebben az esetben a $t-s$ megkülönböztetést *i* előtt, mint például a *koti* 'otthon' kontra *lasi* 'üveg' alakokban. Egy allofonikus szabály esetében nincsen olyan potenciális megkülönböztetés, amit meg kellene őrizni. Most már az is világos, hogy a neutralizációs szabályok miért csak levezetetlen környezetben vannak eltelve a működéstől: azért, mert csak ezekben az esetekben tűnne el a megkülönböztetés nyomtalanul a teljes lexikonból. Amíg azonban a szabály levezetett környezetben működik, mindig lesznek alternációk, melyek lehetővé teszik, hogy visszanyerjük a mögöttes megkülönböztetést.

A kérdés most már csak az, hogy hogyan működik valójában a MAF, vagyis hogy pontosan milyen mechanizmussal akadályozhatjuk meg, hogy a neutralizációs szabályok levezetetlen környezetben alkalmazódjanak. Talán ha megnézünk néhány konkrét esetet, az jobban megvilágítja a problémát. A második szakaszban két magánhangzóharmónia-rendszert fogok összehasonlítani, melyek csak abban különböznek egymástól, hogy az egyikben a harmóniaszabály neutralizáló, míg a másikban allofonikus.

2. Korop és zulu magánhangzó-harmónia

A korop (egy Kamerunban beszélt benue-kongó nyelv) magánhangzó-rendszere a (4)-ben megadott hét magánhangzóból áll.

(4) *korop magánhangzó-rendszer* (Kastelein 1994)

		[hátsó]	
[enygy]	i	u	[felső]
	e	o	
	ɛ	ɔ	
	a	[alsó]	

A koropban [enygy] magánhangzó-harmónia működik, melynek során az ε e -vé, az ɔ pedig o -vá válik, ha a következő magánhangzó [enygy] (vagyis i , e , o vagy u). A [hnygy] a retesz-szegmentumként viselkedik, vagyis megállítja a harmóniát (vö. Kastelein 1994). Az (5)-beli példák illusztrálják ezt. (A példákban a '+'-jelek a morfémahatárokat jelzik, de ezek valójában nem részei a fonológiai ábrázolásnak, csak az olvasás megkönnyítésére szolgálnak.)

(5) *korop magánhangzó-harmónia*

(i)	$V \rightarrow$	[enygy] /	—	[	V	]
				[	enygy	]
(ii)	/ɛ+desiŋ/	→	edesiŋ	'kés'		
	/de+nɔ:mi/	→	deɔ:mi	'szép'		
	/ke+bini/	→	kebini	'faszén'		
	/ɔ+kεbe/	→	ɔkebe	'doboz'		
	/ɔ+nato:n/	→	ɔnato:n	'nő'		
(iii)	/kɔ+nɔni/	→	*koɔni	'nyál'		
	/ε+wo:ka/	→	ewo:ka	'bivaly'		
	/be+tena/	→	betena	'3pl-múlt-mutat'		

Amikor a magánhangzó-harmónia szabályt egy adott alakra akarjuk alkalmazni, mint például az (5ii)-beli /ke+bini/-re, akkor először azt kell megvizsgálnunk, hogy a szabály neutralizáló-e, vagyis hogy a szabály kimenete lehetséges lenne-e mint mögöttes ábrázolás. Ehhez mögöttes sémákat kell keresnünk, és meg kell néznünk, hogy az adott kimenet beleillik-e ezen sémák valamelyikébe. A /ke+bini/ esetében ez azt jelenti, hogy az $e \dots i$ sémát kell keresnünk. Ezt a sémát megtaláljuk a mögöttes reprezentációkban, mint

például az (5ii)-beli *desij*-ben, tehát a szabály neutralizáló. Most már csak azt kell ellenőrizni, hogy a szabály környezete levezetett-e, vagyis hogy a /kε+bini/ alakot megtaláljuk-e a nyelv szótári elemei között. De nem találjuk meg, hiszen a /kε+bini/ alak a /kε/ és a /bini/ szótári elemekből való levezetés eredménye. Tehát a szabály alkalmazható, annak ellenére, hogy neutralizáló. Ha azonban egy olyan alakkal próbálkoznánk, mint a /kɔ+ɲɔni/, akkor megtalálnánk az alak idevágó részét (a *ɲɔni*-t) a szótári elemek között, ami aztán megakadályozná, hogy ebben a levezetetlen környezetben alkalmazzuk a szabályt.

Most hasonlítsuk össze ezt az esetet egy nem-neutralizáló magánhangzó-harmónia szabállyal. Ilyen például a zulu (a Zuluföldön, Natalban beszélt délkelet-bantu nyelv), melynek a (6)-ban megadott öt mögöttes magánhangzója van (vö. Harris 1987; Doke 1969). (A zárójelbe tett [enygy] itt azt jelenti, hogy ez a jegy a felső nyelvállású magánhangzókban redundánsan van jelen.)

(6) *zulu magánhangzó-rendszer* (Harris 1987; Doke 1969)

	[hátsó]	
i	u	[felső] ([enygy])
ε	ɔ	
	a	[alsó]

Ebben a nyelvben a középső nyelvállású magánhangzók kétféleképpen jelenhetnek meg a felszínen, félzárt *e/o*-ként, vagy félnyílt *ε/ɔ*-ként, attól függően, hogy milyen magánhangzó követi őket. Ha a következő magánhangzó felső nyelvállású (*i/u*), akkor az első változat jelenik meg, egyébként pedig a második. Az alsó nyelvállású *a* blokkolja a harmóniát. Ezt a rendszert elemezhetjük allofonikus [enygy]-harmóniaként, amit a felső nyelvállású magánhangzók redundáns [enygy] jegye vált ki, és ami a középső nyelvállású magánhangzókat célozza. Nézzünk néhány példát:

(7) *zulu magánhangzó-harmónia*

(i)	$V \rightarrow [enygy] / \text{---}$	$\left[\begin{array}{c} V \\ enygy \end{array} \right]$	
(ii)	/phεk+a/	→	phεka 'főz'
	/um+phεk+i/	→	umpheki 'szakács'
	/ɔn+a/	→	ɔna 'vétkezik'
	/is+ɔn+i/	→	isoni 'bűnös'
	/nɔ+tʃʔa:ni/	→	nɔtʃʔa:ni 'és fű'

(iii)	/izi+nɛɛku/	→	izinceku	'pl-főnök'
	/ama+gɛja/	→	amageja	'pl-kapa'
	/izi+yɔni/	→	iziyoni	'pl-madár'
	/izi+nyɔka/	→	izinyɔka	'pl-kígyó'

A harmónia nem-neutralizáló volta abban is megmutatkozik, hogy a szabály mind morfémán belül (7iii), mind pedig levezetett környezetben (7ii) működik. És onnan tudjuk, hogy az ε és az γ a mögöttes középső nyelvállású magánhangzók, hogy szóvégi szótagokban — tehát harmóniakiváltó környezetben — csak ezek jelennek meg (mint például az *i:thɔ:lɛ* 'bikaborjú' és az *u:khe:zɔ* 'kanál' szavakban), az e és az o viszont soha nem áll ebben a pozícióban.

Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy a harmóniaszabály működhet-e például az /izi+nɛɛku/ alak megfelelő részén, azt kell megnéznünk, hogy a potenciális kimenet [nɛɛku] beleillik-e valamely mögöttes sémába. A válasz nemleges, hiszen egyetlen mögöttes alak sem tartalmazza az e szegmentumot; a szabály tehát nem-neutralizáló. Ezért aztán nincs szükség további vizsgálódásra, s alkalmazhatjuk a szabályt, függetlenül attól, hogy az adott környezet levezetett-e, vagy sem.

Ezen a ponton érdemes visszatérni az eddig elhanyagolt alsó nyelvállású a viselkedésére mind a két nyelvben (amit az (5ii) és (7ii) utolsó példái illusztrálnak). Ha alkalmazzuk erre a magánhangzóra a megfelelő mögöttes sémák tesztjét, akkor mindkét esetben negatív választ kapunk. Ez azt jelenti, hogy az [alsó] régióban nincs neutralizálható oppozíció, amiből az következik, hogy a harmóniának mind a két nyelvben szabadon kellene működnie. De nem ez történik, hiszen az a magánhangzó mindkét nyelvben megállítja a harmóniát.

Véleményem szerint az a hang retesz-szegmentumként való viselkedéséről mindkét nyelvben egyazon módon adhatunk számot. Mégpedig úgy, hogy mindkét nyelv nyelvtanába felveszünk egy megsérthetetlen megszorítást az [enygy, alsó] jegykombinációval szemben. (Ez egyértelműen a jelölt alternatíva, hiszen jelöletlen esetben a jegyek szabadon kombinálódhatnak egymással.) Ez a megszorítás megállítja a harmóniát függetlenül attól, hogy a szabály neutralizáló-e vagy sem. A két nyelv közötti különbség tehát abban áll, hogy a zulu nyelvtana az előbb említett megszorításon kívül tartalmaz még egy (erősebb) megszorítást, ami a mögöttes ábrázolásokra vonatkozik és a következő formát ölti: „[enygy] → [felső]”. Ez a megszorítás azonban a nyelvtan egy későbbi szintjén (döntően a magánhangzó-harmónia szabály kimeneti szintjén) feloldódik.

Összefoglalva, mielőtt egy szabályt alkalmazhatnánk egy bizonyos alakra, a következő dolgokat kell megvizsgálunk:

- (8) Ha a potenciális kimenet $\neq$ mögöttes séma (nem-neutralizáló szabály), akkor
 alkalmazd a szabályt (hacsak ezt egy független megszorítás meg nem tiltja)
 egyébként
     ha a bemenet = szótári elem (levezetetlen környezet), akkor
         ne alkalmazd a szabályt
 egyébként
         alkalmazd a szabályt²

3. Optimalitáselmélet

Amint az a fentiekből kiderült, minden elméletnek meg kell találnia a módját, hogy a Módosított Alternációs Feltételben kifejezett általánosítást megragadja. Egy olyan elmélet (mint például a klasszikus Lexikális Fonológia kerete), amely szabályokat alkalmaz, s amelyben tehát lehetséges a szabályok különböző tulajdonságaira való utalás, képes megfogalmazni egy ilyen feltételt. (Ez persze még mindig csak önkényes megkötés lesz, de legalább ki lehet fejezni az elmélet alapvető építőköveivel.) Abban az esetben viszont, ha a szabályok már nem tartoznak az elmélet alapeszközei közé, s így nem marad semmi, ami megfelelné a régi elméletbeli levezetésnek — s pontosan ezek az optimalitáselmélet alaptézisei, melyekről bővebben a Függelékben —, akkor nem világos, hogy hogyan lehetne a Módosított Alternációs Feltételben kifejezett általánosítást megragadni. (A MAF-t nem lehet a kontrasztív alulszabottságból sem levezetni anélkül, hogy a megoldás körkörössé ne válna, amint azt Iverson (1993) bebizonyította.)

Esetleg javasolhatnánk a (9)-beli megszorítást.

- (9) *NEUTRALIZÁCIÓ

Monomorfémikus környezetben tilos az oppozíciók neutralizálása.

² Valójában bizonyos esetekben nem elég a bemenetnek kizárólag a fonológiai formájára hivatkozni. A finn esetében például elképzelhető, hogy a *koti* 'otthon' morfémán kívül lehetséges egy homofón alak létrehozása a *kot* és *i* morfémák összerakásából. Ebben az esetben, amikor a *koti* hangsorral találkozunk, és meg kell állapítanunk, hogy a környezet levezetett-e vagy sem, a válasz kétértelmű lesz, és mind a *koti*, mind a *kot+i* levezetést megkapjuk. Ahhoz tehát, hogy megtudjuk, valójában melyik alakkal is van dolgunk, a tisztán fonológiai információn kívül a morfoszintaktikai információhoz is hozzá kell férnünk. (Tuomi (1972) szövegmutató szótárában nem találtam egyetlen idevágó példát sem, de az eset könnyen elképzelhető.)

Más szavakkal, levezetetlen környezetben csak nem-kontrasztív információ hozzáadása megengedett. A (9)-beli megszorítás valójában csak a morfológiailag levezetett környezetekre vonatkozik. A fonológiai levezetett környezetek problémájára a negyedik szakaszban még visszatérek.

A *NEUTRALIZÁCIÓ valószínűleg a legpontosabb megszorítás alapú megfelelője a MAF-nek. De vajon ez a megszorítás beletartozik-e a lehetséges OT-megszorítások halmazába? Állításom szerint nem. Az optimalitáselméletet eredetileg kimeneti megszorítások elméleteként fogalmazták meg. A *NEUTRALIZÁCIÓ megszorítást viszont (vagy bármilyen más megszorítást, ami ugyanezt a dolgot próbálja kifejezni), nem lehet pusztán a kimenet vizsgálata alapján kiértékelni. Amint azt az előző szakaszban láthattuk, e megszorítás kiértékeléséhez széles körű összehasonlításokra van szükség, egyrészt a kimenet és a mögöttes alakok halmaza között (hogyan állapíthatjuk meg, hogy a kimenet neutralizál-e a változást), másrészt a bemenet és a mögöttes alakok ugyanezen halmaza között (hogyan állapíthatjuk meg, hogy a kimenet morfológiailag összetett-e a környezet). A második lépést valójában elkerülhetjük, ha megengedjük, hogy a fonológia hozzáférjen a morfológiai szerkezethez (vagyis a morfológiai zárójelkezekhez). Az igazán komoly, első probléma azonban még ebben az esetben is fennáll. A *NEUTRALIZÁCIÓ megszorítás tehát nem egyszerűen egy kimeneti megszorítás, s így nem illik bele egy OT-jellegű nyelvtan felépítésébe. Valójában az történik, hogy az olyannyira kárhözvontatott levezetés visszacsempésződik a nyelvtanba. Ez azt jelenti, hogy a Kiparsky (1973a) által eredetileg azonosított kétféle „globális szabályból” az optimalitáselméletnek csak az „előretekinthető” szabályok, avagy „szabályösszeesküvések” problémáját sikerült megoldania, míg a „hátratekinthető” szabályok problémája máig megoldatlan.

Hermans és van Oostendorp (1995) megpróbálta az összehasonlítások első csoportját (a kimenet és a mögöttes alakok halmaza közti összehasonlításokat) a kimenet és a bemenet közti egyszerű összehasonlítással helyettesíteni. A következő megszorítást javasolták:

(10) *Szigorú Megegyezési Megszorítás (SzMM)*

T típusú elemeket (a jelen esetben társítóvonalakat) nem lehet hozzáadni egy olyan alakhoz, amelynek a morfológiai leírása már tartalmaz T típusú elemeket.

A magánhangzó-harmónia esetében például ez azt jelenti, hogy ha a harmonikus töveket mögöttesen lebegő jeggyel ábrázoljuk, mint a (11a)-ban, míg a diszharmonikus töveket mögöttesen társított jegyekkel, (11b) szerint, akkor a harmonikus tövek esetében a SzMM megengedi a terjedést (hiszen ezek

mögöttesen nem tartalmaznak társítóvonalakat), míg a diszharmonikus tövek esetében megtiltja azt, hiszen ezeknél a társítóvonalak már mögöttesen is jelen vannak. ((11)-ben V=magánhangzó és F=valamilyen jegy.)

(11) (a) harmonikus tö

$$\begin{array}{c} F \\ V \dots V \dots V \end{array}$$

(b) diszharmonikus tö

$$\begin{array}{c} F \\ | \\ V \dots V \end{array}$$

A gyakorlatban a SzMM tehát megtilt minden olyan hasonulást, melyet egy alacsonyabb rangú megszorítás váltana ki. Ez azt jelenti, hogy egy magasabb rendű megszorítás által kiváltott hasonulás ettől még végbemegy. Amellett, hogy ez az elemzés csak a hasonulásos esetekre szorítkozik (amely nem az egyetlen létező típus), Hermans és van Oostendorp azt jósolja, hogy a folyamatoknak két fajtája van: azok, amelyeket meggátol az SzMM, és azok, amelyeket nem, és hogy minden nyelv szabadon választhat, hogy melyik kategóriába sorolja a folyamatait. Ezen állítás első fele igaz, a második azonban hamis. Az igaz, hogy a folyamatoknak két fajtája van, de az nem véletlen, hogy egy adott folyamat melyik csoportba tartozik. És éppen ez az az általánosítás, melyet a Módosított Alternációs Feltétel kifejez, és amely ebben az elemzésben elvész, vagyis hogy az SzMM azokat és csak azokat a szabályokat gátolja, amelyek neutralizálók, és azokat és csak azokat engedi át, amelyek nem neutralizálók. Hermans és van Oostendorp megközelítésében megmagyarázatlan marad, hogy miért kell az SzMM-t mindig magasabbra sorolni a hierarchiában a neutralizáló változásokat kiváltó megszorításoknál, és alacsonyabbra a nem-neutralizáló változásokat kiváltóknál. Ez a sorrend minden nyelvben állandó, míg az ő elméletük azt jósolja, hogy lehetőségünk van a sorrend megváltoztatására. Ez a jóslat nem nyer megerősítést, úgyhogy az elmélet erősen túlgenerál. Ezenfelül, ez az elmélet még mindig az eredeti kibővítése, hiszen abban még nem volt szükség semmiféle összehasonlításra kimenet és bemenet között (és ezt az elmélet nem is engedte volna meg).

Visszatérve a (9)-beli megszorításra, a *NEUTRALIZÁCIÓ-nak van még egy kivételes tulajdonsága, mégpedig az, hogy megsérthetetlen. Általában ez arra utalna, hogy a Generátor részeként kellene felvennünk. Viszont ez a megszorítás teljesen különbözik a többi olyan megszorítástól, amelyeket a Generátorba szokás utalni, mivel azok tisztán reprezentációsak (mint például, hogy „a szótagok dominálják a morákat, és nem fordítva”). De talán meg lehetne találni a módját, hogy értelmet adjunk a *NEUTRALIZÁCIÓ alacsonyabb rangba sorolásának. Például egy ilyen rangsorolás kifejezhetné azt,

hogy egy ennél magasabb rendű „folyamat” kivétel nélküli. Ezzel a javaslattal az a probléma, hogy ezt a tényt másképp is ki lehet fejezni, mégpedig a mögöttes reprezentációba való közvetlen kódolással. Vagyis ha egyetlen szótári elem sincs a szabállyal ellentétesen meghatározva, akkor úgy néz ki, mintha a szabály levezetetlen környezetben is működött volna. Ezt a kérdést további kutatásnak kell eldöntenie.

4. Fonológiailag levezetett környezetek

Eddig csak a morfológiailag levezetett környezetek kezeléséről beszéltem. A szakirodalomban azonban található olyan javaslatok, melyek szerint ahhoz, hogy egy levezetett környezeti szabály alkalmazódhasson, elég, ha az egyébként morfológiailag levezetetlen formára egy másik fonológiai szabály már alkalmazódott (vö. az (1a–b)-beli példákkal). Ez utóbbi szabály maga azonban értelemszerűen nem lehet levezetett környezeti szabály. Tehát csak a következő három fajtából való lehet: (i) allofonikus szabály, (ii) szerkezetépítő szabály vagy (iii) prozodikus jogosítási szabály (vö. (2)).

Az első fajtából nem találtam egyetlen példát sem. A második fajtát illusztrálhatja az (1c)-beli katalán félmagánhangzósító szabály, amely hangsúlytalan szótagokban működik, tehát döntő utalást tesz a prozodikus szerkezetre. Sajnos Mascaró (1976) elemzése szerint a hangsúly már mögöttesen is jelen van a katalánban, tehát nem szabály jelöli ki, ami levezetett környezetet hozhatott volna létre. Ha azonban Cole (1995)-öt követjük és szabállyal jelöljük ki a katalán hangsúlyt, akkor (1ciii)-ban azt látjuk, hogy ez a szabály nem teszi a környezetet levezetetté a félmagánhangzósító szabály számára, hiszen az utóbbi szabály nem működhet monomorfémikus környezetben.

A (12)-beli lengyel jotáció talán egyértelműbben illusztrálja a helyzetet.

(12) *lengyel jotáció* (Rubach–Booij 1990, Rubach 1984)

- (i) t, d, s, z → tʃ, dʒ, ʃ, ʒ / ___ j
- (ii) /voz+ji+onts/ → vozonts ’szállít-gerundívum’
- (iii) /djalekt/ → *dʒalekt ’nyelvjárás’

Ennek a szabálynak a szótagkijelölés után kell működnie, hiszen a *j*-t az *i*-től csak a szótagszerkezetben elfoglalt helye különbözteti meg. De amint azt a (12iii)-beli példa mutatja, a szótagkijelölő szabály morfémán belül nem hoz létre levezetett környezetet. (Valójában a (12ii)-ben szereplő *j*-t, vagy inkább a felső nyelvvállású magánhangzós elemet szabály illeszti be, de

ez a szóban forgó érvelést nem befolyásolja. Hasonlóképpen, a *-ji-* hangsor eltűnése sem kell hogy ezen a ponton foglalkoztasson bennünket.) Ezzel a szabállyal is az a probléma azonban, hogy ma már nem igazán produktív. Akárhogy is van, egy ilyenfajta szabályra lenne szükségünk ahhoz, hogy végleg eldönthessük ezt a kérdést. Azok a szerkezetépítő szabályok tehát, melyeket találtam, nem hoznak létre levezetett környezetet azon neutralizáló szabályok számára, melyeket táplálnak. A bizonyítás azonban azokat terheli, akik szerint a fonológiai szabályok képesek egy környezetet levezetetté tenni egyéb fonológiai szabályok számára.

Úgy tűnik tehát, hogy az egyetlen fonológiai szabálytípus, amely táplálhat egy levezetett környezeti szabályt, a prozodikus jogosítási fajtaból való. Összesen három ilyen szabályt sikerült találnom, mindet Kiparsky (1973a)-ban. Az egyik a finn asszibilációs szabály, amely az /i/ előtti /t/-ket /s/-szé változtatja. Ezt a szabályt táplálja egy emelőszabály, amely a szóvégi /e/-ket /i/-vé emeli (amint az (1aii) egyik példája illusztrálja). A másik az észt magánhangzó-mélyítő szabály, amely a felső nyelvvállású magánhangzókon működik, ha ezek közvetlenül egy másik magánhangzó mellett állnak. Ez a szabály azonban csak olyan magánhangzó-sorozatokra hat, amelyek mássalhangzó-törlés eredményeképpen kerültek egymás mellé. A harmadik pedig a szanszkrit *ruki*-szabály, amely morfémán belül is képes működni, ha egy magánhangzó-törlő szabály előbb létrehozza a környezetét (mint például az (1bii)-ben).

Mind a három levezetett környezeti szabályt kiváltó szabály „törlést” alkalmaz (legalábbis ha az emelőszabályt az A-elem elvesztéseként értelmezzük, például a kormányzás-fonológia keretében). Vagy más szóval, az adott pozíció nem képes fonetikailag realizálni az adott jegyet, mert ehhez nincs megfelelő prozodikus jogosítványa. A furcsa a dologban az, hogy ezek a szabályok neutralizálóknak néznek ki, és mégis működhetnek levezetetlen környezetben. Valójában sok hasonló típusú szabály van: például a holland szóvégi zöngétlenedés, az angol *t*-gyöngülés, vagy a lengyel *jeri*-törlés és *jeri*-magánhangzósítás, hogy csak néhány példát említsünk. A felszínen ezek a szabályok neutralizálóknak tűnnek, de én amellett szeretnék érvelni, hogy valójában nem azok. Ezek a szabályok nagyon hasonlítanak a (2c)-ben illusztrált mássalhangzócsoport-egyszerűsítő szabályokra, hiszen ezek is a prozódiai szerkezet azon pozícióit érintik, amelyek nem elég erősek ahhoz, hogy bizonyos fajta megkülönböztetésekhez megfelelő jogosítványt nyújtsanak. Mivel egy monoton elmélet semmiféle törlést nem enged meg, ezek a mögöttes megkülönböztetések nem tűnnek el, csak fonetikailag nem realizálódnak. Ezt a (13)-beli példákkal illusztrálhatnánk, ahol a csúcsos zárójelbe tett jegyek azt jelölik, hogy az adott jegy fonetikailag elemzetlen marad.

(13)		mögöttes	→	felszíni
	(a)	X		X
		F		<F>
	(b)	X		X

A (13a–b)-beli mögöttes megkülönböztetés két szegmentum között, melyek közül az egyik rendelkezik az adott jeggyel, míg a másik nem, a felszínen is megmarad, még akkor is, ha ez a jegy az adott feltételek mellett egyik esetben sem realizálódik fonetikailag. Így tehát ezek a szabályok nem-neutralizálóak, vagyis működhetnek levezetetlen környezetben is; s ez így is történik.

A kérdés most már csak az, hogy ezek a szabályok maguk levezetetté tesznek-e egy környezetet vagy sem. Az egyik tényező, amitől ez a döntés függ, az az, hogy megengedjük-e az társítóvonalak törlését. Ha igen, akkor a jogosítási szabályok is kiválthatnak levezetett környezeti szabályokat. Ha azonban semmiféle törlést nem engedünk meg, akkor a (13a)-ban illusztrált „folyamat” igazából nem ábrázol ’változást’, és a jogosítási szabályok nem igazi szabályok, hanem csak statikus általánosítások, amelyek a fonetikai implementációt „vezénylik”.

Az utóbbi forgatókönyv szerint a fentebb tárgyalt „kiváltó szabályokat” már nem tekinthetjük szinkronikusan aktívnak (az említett esetekben a szakirodalomban található emellett szóló egyéb érvek; vö. Kiparsky 1973b és Skousen 1975). Ezen szabályok eredményét, az általuk kiváltott egyéb szabályok eredményével együtt tehát allomorfikus váltakozásként kell a mögöttes reprezentációban kódolni. Az észti esetében ez azt jelenti, hogy az adott alakokat a törlésen átmenő mássalhangzók nélkül, s a felső nyelvállású magánhangzók mélyített változataival vesszük fel a mögöttes ábrázolásba. Mivel váltakozásokat amúgy sem találunk, hiszen az észti ezekben ezek a szabályok csak monomorfémikus környezetben működnek, ez a megoldás ésszerűnek tűnik. A finnben a szóvégi váltakozó *e/i*-t tartalmazó alakokat ugyanazon a két külön allomorfjával fogjuk ábrázolni. A *vesi* ~ *vetenä* típusú váltakozó alakok is egy allomorfia-szabály eredményeképpen jönnek létre, mégpedig szóvégen a *vesi* alak jelenik meg, egyébként pedig a *vete*. A szanszkrit példa elemzése pontosan megfelel az előbbinek.

Valójában található egyéb bizonyíték is, amely ezen megoldás irányába mutat. Amint fentebb láthattuk, a szerkezetépítő szabályok nem teszik a környezetet levezetetté az általuk táplált szabályok számára. Ha mármost a prozodikus jogosítási szabályok viszont levezetetté tennék, akkor valamilyen módon meg kellene tudnunk különböztetni e két szabálytípust egymástól,

ami csak önkényes lehet, ha egyáltalán lehetséges. Tehát előnyösebb azt a nézőpontot választani, hogy a környezetek csak morfológiailag lehetnek levezetettek, fonológiailag viszont nem. Ebből az is következik, hogy a környezetek levezetettséget ellenőrző mechanizmusunknak vagy figyelembe kell vennie a nem-neutralizáló szabályok mögöttes alakokra való hatását, vagy pedig az 'azonosság'-keresést a megkülönböztető információk szintjére kell szűkíteni (ami nem tűnik ésszerűtlennek). Ez azt is jelenti, hogy megmaradhatunk egy szigorúan monoton elméletnél, ami fontos eredmény.

Függelék

Ebben a függelékben az optimalitáselmélet (avagy OT) alaptéziseit szeretném összefoglalni. A Prince és Smolensky 1993-as kéziratában kidolgozott optimalitáselmélet egy olyan fonológiai elmélet, amely nem szabályokon, hanem kimeneti megszorításokon alapul. A mögöttes alak transzformációja helyett az úgynevezett Generátor hozzárendeli minden bemenethez a kimenetjelöltek egy (potenciálisan végtelen) halmazát. Ezeket a jelölteket aztán egy megszorításrendszer (az úgynevezett Értékelő) értékeli ki, és választja ki azt a jelöltet kimenetként, amelyik a legjobban eleget tesz a megszorításoknak. Egy OT-nyelvtan tehát a következőképpen fest.

(14) *OT-nyelvtan*

$$\begin{aligned} \text{Generátor (bemenet}_i) &\longrightarrow \{\text{jelölt}_1, \text{jelölt}_2, \dots\} \\ \text{Értékelő} (\{\text{jelölt}_1, \text{jelölt}_2, \dots\}) &\longrightarrow \text{jelölt}_k \\ &\quad (\text{az adott bemenet}_i \text{ kimenete}) \end{aligned}$$

Az optimalitáselmélet fő javaslata az, hogy a megszorítások oly módon vannak rangsorolva, hogy az alacsonyabb rangú megszorításokat megsérthetjük annak érdekében, hogy kielégítsünk egy magasabb rangú megszorítást. Az Univerzális Grammatika tartalmazza az összes megszorítást, a rangsorolás viszont nyelvspecifikus.

A legjobb megfelelést (avagy legkisebb kihágást) Prince–Smolensky (1993) kétféleképpen definiálja. Egyrészt, ha a megszorítások ellentmondanak egymásnak, akkor az a jelölt, amelyik a legalacsonyabb rangút sérti meg, lesz a legharmonikusabb. Másrészt, ha egy több fokozatú megszorításról van szó, akkor az a jelölt lesz a nyertes, amelyik legkevésbé sérti meg az adott megszorítást. Holtverseny esetén az összes fennmaradó jelöltet rekurzívan teszteljük a megszorítás-hierachián lefelé haladva. A jelölthalmaz optimális

tagja lesz a kimenet. Amint a nyertest megtaláltuk, az alacsonyabb rangú megszorítások érdektelenné válnak.

A jelölteket a Generátor állítja elő. A Generátor elmélete három elven alapul:

- (15) (a) *Az elemzés szabadsága.* Bármilyen mennyiségű szerkezet posztulálható.
- (b) *Magában-foglaltság.* Egyetlen elemet sem lehet szó szerint eltávolítani a bemenetből. A bemenetet tehát az összes jelölt tartalmazza.
- (c) *Morfológiai egyezés.* Egy fonológiai formával rendelkező morféma határai nem változtathatók meg.

Az 'elemzés szabadsága' azt biztosítja, hogy nincs szükségünk külön szabályokra. A 'magában-foglaltság' a monotonicitás-elv egyfajta megtestesítése. A 'morfológiai egyezés' pedig a morfológia és fonológia kapcsolatáról alkotott azon hipotézis, mely szerint a Generátor nem változtathatja meg egy morféma szótári leírását.

Irodalom

- Cole, Jennifer (1995): The cycle in phonology. In: Goldsmith, John A. (szerk.): The handbook of phonological theory. Oxford: Blackwell, 70–113.
- Doke, Clement M. (1926): The phonetics of the Zulu language. Johannesburg: University of the Witwatersrand Press.
- Hermans, Ben–Marc van Oostendorp (1995): SCC & OT. A Hollandiai Nyelvésznapon, Utrechtben tartott előadás.
- Harris, John (1987): Non-structure-preserving rules in Lexical Phonology. Southeastern Bantu harmony. *Lingua* 73: 255–292.
- Iverson, Gregory K. (1993): (Post)lexical rule application. In: Hargus, Sharon–Ellen M. Kaisse (szerk.): Phonetics and phonology, Volume 4. Studies in Lexical Phonology. Academic Press, San Diego. 255–275.
- Kastelein, Bianca (1994): A phonological and grammatical sketch of DuRop. Szakdolgozat. Leiden University.
- Kiefer Ferenc szerk. (1994): Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiparsky, Paul (1973a): Abstractness, opacity and global rules. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- (1973b): Productivity in phonology. In: Kenstowicz, Michael J.–Charles W. Kisseberth (szerk.): Issues in phonological theory. Proceedings of the Urbana Conference on Phonology. The Hague: Mouton. 169–176.
- Kisseberth, Charles W. (1970): On the functional unity of phonological rules. *Linguistic Inquiry* 1: 291–306.

- Mascaró, Joan (1976): Catalan phonology and the phonological cycle. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Prince, Alan – Paul Smolensky (1993): Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar. Kézirat. Rutgers University & University of Colorado at Boulder.
- Rubach, Jerzy (1984): Cyclic and Lexical Phonology. The structure of Polish. Foris, Dordrecht.
- és Geert Booij (1990): Syllable structure assignment in Polish. *Phonology* 7: 121–158.
- Skousen, Royal (1975): Substantive evidence in phonology. The evidence from Finnish and French. The Hague: Mouton.
- Tuomi, Tuomo szerk. (1972): Reverse dictionary of Modern Standard Finnish. The Finnish Literature Society.

HIL/Leiden University
polgardi@rullet.leidenuniv.nl

A természetes fonológia és magyar alkalmazásai

E tanulmány célja az, hogy — az elmúlt két évtized fonológiai törekvéseinek jelzésszerű jellemzése után — áttekintést adjon az úgynevezett természetes fonológia ('Natural Phonology') koncepciójáról és (lehetséges) magyar alkalmazásairól.

1. Az *SPE* utáni fonológiákról általában

A generatív nyelvtan fonológiai összetevőjét kidolgozó alapmű, Chomsky és Halle *The Sound Pattern of English* című kötete (*SPE*) valójában már 1968-as megjelenése előtt, széles körű alkalmazásával egyidejűleg, megindította a kritikai elemzések sorát. A jelenkor fonológiai újításai mindazonáltal nem szorították bele magukat abba a szemléleti kényszerzubbonyba, amely az *SPE* bírálatát, megreformálását jelentette. A szakágazat autonóm fejlődésének egyik legfontosabb eleme volt annak az elvnek az elfogadása, hogy a szegmentumok mellett a szekvencia építéséhez úgy tartoznak hozzá a szupraszegmentális összetevők hangtani rekvizitumai, mint amelyek nélkül a szegmentumsor egyszerűen nem képezhető. E felfogás, amely tekintetbe veszi, hogy a szegmentális elemek sora egyszersmind egy nagyobb léptékű, nyelvileg több dimenzióban formálódó architektúra szeresen [alakításában nem függetlenítettként] illeszkedő összetevője, eltérő megközelítésekben fogalmazódott meg. Az új koncepcióban fogant, nemlineáris [non-linear] fonológiák megjelenésével pedig a szakágazat átrendeződik, nagyjából a következő tereprajz szerint.

A generatív fonológia lineáris, mert csak a szegmentumokat „írja sorba”, és nem kapcsolja össze őket teljes következetességgel a szegmentumok fölötti, így a frázis nagyságrendű fonológiai tényezőkkel és folyamatokkal. Az új kiegészítések a standard elmélethez úgy viszonyulnak, hogy (i) a fonológiai elméletbe be- vagy visszaépül a szótag ('Syllabic Phonology');

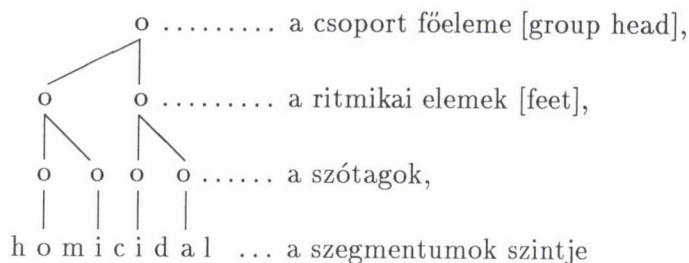
megjelennek a prominenciaviszonyok és a hangmagassági jellemzők, az utóbbiak is „előrendezett” formában, egy skaláris mintában azonosíthatóan megjelölve ('Autosegmental Phonology'); mindkettő, a szótag és a tonális vagy általában a prominenciajegyek egyformán belekerülnek a leírásba ('Metrical, CV, Dependency Phonology'). Másrészt, (ii) eddig nem vagy máshogy interpretált (állandó vagy változó) jellemzők lépnek be a szegmentumok, a szegmentumok rendszerének hangtani értelmezésébe ('Particle, Autosegmental, Dependency Phonology').

A többtényezős elemzés azonban nem merül ki annak megállapításában, hogy a fonológiai képletek nagyobb számú összetevőből alakulnak ki e nemlineáris fonológiák leíró kereteiben. Az új megvilágítás mindenekelőtt a konstituensek közötti hierarchiát igyekszik felszínre hozni, és ezen belül is különleges szerepet kapnak a hierarchia belső függőségi viszonyai. A konkrét elemzésekkel kapcsolatban maga a függőség a központi — elvi és módszertani — fogalom, és az egyik reprezentatív irányzat önelnevezésében ezt kifejezésre is juttatja. A függőségi fonológia ('Dependency Phonology') mindent igyekszik összefogni, ami egy soktényezős felszíni formációban benne lehet, illetve aminek benne kell lennie. Anderson–Durand (1986) az irányzatról adott, teljes körűnek szánt ismertetésében a nyelvi képződmények szintek összegződéséként jelennek meg, a szintek pedig egymással függőségi viszonyban [dependency relations] vannak. A függőségi viszony emellett nemcsak a szintek között, hanem a nyelvi alakulatok minden szintjén külön is megvan, és annak relevanciája egy strukturális analógiaelvnek [structural analogy assumption] felel meg. Az analógiaelv alapján azt várjuk, hogy ugyanazok a strukturális jellemzők [properties] különböző szinteken visszatérjenek, ismétlődjenek, másfelől meg azt, hogy az adott nyelvi szint csak erre a szintre jellemző tulajdonságai másutt ne térjenek vissza. Tehát az egyes kategóriák „ábécéje” nem azonos (l. Anderson–Durand 1986, 3–4). A függőségi fonológia kifejtett formában tartalmazza a szemléletnek a többi irányzatra is paradigmatikusan jellemző megújulását. A szemle jelzésszerű folytatása meg fogja világítani, hogy a váltás mit jelent a gyakorlatban.

A fonológiai leírásra nézve a fenti elvekből egyértelműen az következik ugyanis, hogy egy szó(alak) fonológiai ábrája lényegében ugyanazt a szerkezeti képet mutatja, mint egy frázis nagyságú nyelvi alakulat. Eltekintve persze a frázis szintjének sui generis meghatározóitól, mint amilyen az információs (pragmatikai) szerkezet [information (pragmatic) structure], a saját ritmikai sablon [template] vagy a tempó. Lássunk egy példát! A szó(alak)ban is van egy főelem [head] — ez az angolban a hangsúlyos szótag —, amely ugyanakkor lehet főelem az e szóalakot magában foglaló frázisban is. A szóban is van egy kiemelt hangmagasságú tag, amely a frázisban pragmatikai okokból eltolódhat, de amely a frázisban is mindig jelen van. A szó(alak)nak

is megvan a morákban, lábokban testet öltő ritmikai képlete csakúgy, mint a frázisnak. Egy szó(alak) általános formája tehát — az angol *homicidal* képzett melléknév példáján bemutatva — ez lesz:

(vö. Anderson–Durand 1986, 19). A négyszintes szerkezet legalsó sora, a szegmentumoké, tartalmazza azokat az egységeket, amelyek egyfelől hordozzák a struktúra egész építményét, másfelől elkülöníthető, még önmagukban meghatározott egész elemekként jelennek meg a beszédben. De az elmélet kiterjeszti a függőség és a dominancia elvét a szegmentumok leírására is azon az alapon, hogy „összetevőik dominanciafokozatok szerint rendezettek” [relative degrees of salience among the components of segments] (uo. 19). A fejlemények között két további, jelentős vonatkozás kíván említést. Az *SPE* utáni fonológiák jelentős mértékben folyamatokkal foglalkoznak. Ezek alkotják a természetes fonológia működésének igazi terepét, amely a dolgozat tulajdonképpeni tárgya. Másrészt, megváltozik a fonológia viszonya a nyelvhasználat tényeinek világához. E tendenciát a konkrét fonológia a következőképpen illusztrálja.

A transzformációs generatív nyelvtan és ezen belül a generatív fonológia elemzési eljárásaival szemben fellépve, a konkrét fonológia ('Concrete Phonology') a felszíni struktúrák (a megvalósuló ejtési formák) elsődleges voltát hangsúlyozza, amelyet az elemzések szükségszerű kiindulásának tekint. Ez a kifejezőmódja a kikövetkeztetett mögöttes szegmentumok [underlying segment] elvetésének, amelyeket ez az irányzat sem tart valónak a közlő kompetenciájának tekintetében, ennél fogva pedig hasznavehetőnek a fonológus számára. Az érvelés két, ebben a vonatkozásban lényeges pontja így foglalható össze. (i) A nyelvi leírásban — az elsajátíthatóság [learnability] ismérvét (is) tekintetbe véve — csak olyan alapalakbeli szegmentumok engedhetők meg, amelyeknek képviselőjük van a felszíni alakulatokban (szó szerint: „a felszíni struktúra szintjén”, l. Goyvaerts 1981, 120). (ii) A fonológiai szabályok bemenetei [input to phonological rules] a már teljesen specifikált mátrixok. Magyarul: a fonológiai szabályok mindenkor csak a valamennyi részletében meghatározott, vagyis minden azonosító jegyet tartalmazó szegmentumokat veszik tűz alá (uo. 120).

E tendenciák azonban korántsem jelentik azt, hogy a modern irányzatok elszakítanák a hangtani összetevők és a nyelvtan „magasabb” szintjei közötti szoros kapcsolatot, amelyet a generatív fonológia is oly fontosnak tartott. Kézenfekvő példa erre az alternációk általános megítélése.

A *post-SPE* fonológiák értelmezésében az alternációk fonológiai problémájának kezelése két vonatkozásban halad jó csapáson: (i) a csonka specifikációjú (archi)szegmentumok eltűnése az alternáló helyekről a leírási hipotézisekben; és ezzel összhangban, (ii) az alternáló szóalakok, illetve a váltakozást magukban foglaló szabályok ábrázolásában a teljes specifikáció elvének érvényesítése az érintett egységek minden egyes szegmentumára nézve. A magam — szorosabban hangtani indíttatású — felfogásában ezek a tézisek a következőkkel egészülnek ki. (iii) Az alternánsokat olyan szabályok kapcsolják össze, amelyek általában a történeti elsőbbségű alternáns felől mutatnak a későbbiek felé (például latin *reg(is)* → *rek(s)*, török *göğ(V)* → *gök(-)*, német *Bun[d]*_#({V;#C[+zöng]}) → *Bun[t]*, magyar *hiv-* → *hi[j:](-)* stb.) (iv) a szabályok folyamatszabályok: a láncolat a szegmentumsor mint egész hangtani–közlési természetességének (ejthetőség és megkülönböztetethetőség) dimenziójában választják meg az alternáció alakulásának irányát, éspedig — az erősségi hierarchia terminusaiban — (iv/a) erős → gyenge irányban, ha az ejtéskönnyítés dominál, és (iv/b) gyenge → erős irányban, ha a megkülönböztetés dominál. Megfigyelhető, hogy a morféma elemszámának a növekedésével az (a) tendencia nyomatékosabban érvényesül, fordított helyzetben pedig a (b) tendencia jut inkább szerephez. (v) Az alternációk a láncolat lazább programozású helyei abban az értelemben, hogy a szóhatárjegyekkel szomszédos egységeket kevésbé érintik, mint a szóalak belső morfémahatárjegyeihez kapcsolódókat; így a magyarban a tőalak első fonémája nem váltakozik, a tőalak záró, illetőleg a toldalék csatlakozó fonémája inkább.

2. A természetes fonológia

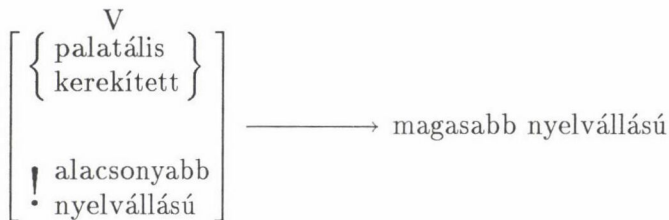
Nemcsak a fentiek (pl. az alternációk) tekintetében, hanem kiindulásában is bizonyos a legradikálisabb *post-SPE* irányzat a természetes fonológia. A *post-SPE* megjelölés csaknem anakronisztikus. Stampe alapeszméje szinte egyidős Chomsky (1964) jelentős vázlatával és magával az *SPE*-vel: Stampe-nek a fonológiai készségek anyanyelvi elsajátításáról írt tanulmánya, a „Yes, Virginia...” 1969-ben látott napvilágot, és a „How I Spent my Summer Vacation”, vagyis az „A Dissertation on Natural Phonology”, az irányzat alapokat megvető munkájának közvetlen előzménye, 1972-ben már forgalomban volt (vö. Stampe 1973/1979, vii; Darden 1974; Dressler 1984, 29).

A természetes fonológia ('Natural Phonology'), amelynek bizonyosan egyik korai, de mindenképpen a legerősebben ható előzménye Jakobson (1941) „Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze” című, a hangrendszer (kialakulásának) egyetemes implikációs törvényszerűségeit leíró munkája és — tulajdonképpen jórészt bevallatlanul — Martinet (1955) „Économie des changements phonétiques”-je, bár szintén ihletet merített a generatív fonológia bírálatából, mind heurisztikus alapélményében, mind tematikai kiindulásában radikálisan újszerű, valamennyi között a legfüggetlenebb elmélet a *post-SPE* irányzatok körében. Stampe (vö. 1969, 443) 1965-ben — gyakorlatilag tehát a generatív fonológia koncepciójának kialakulásával egy időben — formálta meg azt a feltételezést [assumption], hogy a nyelv fonológiai rendszere nagyrészt fonológiai folyamatok velünk született rendszerének maradványa, amelyet az egyes nyelvekben az egyedi nyelv hangtani konvenciói módosítanak: „nyelvileg érintetlen, ártatlan [innocent] állapotában a fonológiai folyamatok velünk született rendszere kifejezésre juttatja a beszédre/beszélésre [érvényes] megszorítások teljes rendszerét” (Stampe 1973/1979, ix). Fonológiai folyamaton olyan gondolkodási műveleteket [mental operation] kell érteni, amelyek révén a közlő a beszédképességéhez mérten nehézségeket okozó hangok és szekvenciák csoportjait az ilyen nehézségeket már nem tartalmazó, egyébként azonos alternatív elemekkel, csoportokkal helyettesíti (vö. Stampe 1973/1979, 1). Tehát a szerző fiának gyermeknyelvi produkciója, amikor a *kitty* szót [ki:] -nek ejti, természetes fonológiai folyamat eredménye. „A legszélsőségesebb folyamatok csak a [kora]gyermekkorban figyelhetők meg”, így a hangsúlytalan szótagok elhagyása [deletion], a hangkapcsolatok és a koartikuláció egyszerűsítése, az obsztruensek zöngés zárhangokká [lax stops] alakítása, a lingválisok koronális ejtésűvé változtatása és a magánhangzók [a]-vá való egyneműsítése. Ezek a természetes folyamatok tiszta formájukban azonos, hangsúlyos szótagok szekvenciáit eredményezik, amelyek zöngés zárhang (vagy nazális) és alsó nyelvállású magánhangzó kapcsolatából állnak, például [dadada] vagy [mamama] (l. uo. x). A beszédszervek „természetes” működése — a *natural* angol melléknév 'természet szerinti, természetű' jelentéssel bír — a nyelvelsajátítás folyamán megváltozik, nyelvspecifikussá válik a természetes fonológiai folyamatok tércsökkenésével. Meghatározott formákban és bizonyos mértékig az eredeti állapotok azonban fennmaradnak. Sőt, a folyamatoknak irányító szerepük van az egyes nyelvek fonéma-rendszerének (ki)alakulásában. Miller (1972) elemzése szerint az a tény, hogy a kromatikus [= palatális vagy kerekített], középső nyelvállású magánhangzó(k) megléte feltételezi felső nyelvállású(ak)ét a magánhangzó-rendszerekben, annak az általánosan érvényesülő folyamatnak felel meg, hogy a kromatikus

magánhangzók nyelvválásfoka mind a gyermeknyelvben, mind a nyelvtörténeti változásokban emelkedik; általános megfogalmazásban:

A 'természetesség' a hangváltozások egyetemes elve, amely még — az átvételek kapcsán megjelenő — nem természetes változásokra is befolyással van. (Természetes egy változás akkor, ha az adott nyelvben igazolható artikulációs magyarázata van, l. Bailey 1974, 15kk.) Ebből roppant kézenfekvően következne azonban egy vegytiszta szillogizmusban, hogy voltaképpen az összes nyelv magánhangzó-rendszerének egyformának kell lennie, illetve legalább azonosan egynemű állapothoz kellene konvergálnia. Ez nem így van, illetőleg nem így történik. A magyarázat szerint a fonológiai rendszerekben föllelhető (látszólagos) egyenlenségek és „aberrációk” mögött több, konfliktusba kerülő, a nem természet szerinti állapotok eltüntetéséért egymással versengő, választható folyamat áll, amelyeknek alkalmazása eltérő eredményeket adhat. Ez a helyzet pedig annak a következménye, hogy a beszédképesség adottságai, amelyek filogenetikailag csak másodlagosan szolgálgják a nyelvi közlés célját, maguk is versengenek egymással. „A beszélő állat tökéletlenül alkalmazkodott a beszédhez” (Stampe 1973/1979, 39).

Mint a folyamatfonológiáké általában, a természetes fonológia kiindulása sem a (fonológiai) egység. A többivel szemben e felfogás újdonságértéke mindenekelőtt abban van, hogy a kezdőpontban egy emberi fajspecifikus, antropológiailag meghatározott működési folyamatot tesz föl, amely utóbbiban egy összetevő, például egy szegmentum, bizonyos természeti törvényszerűségek által determinált módon adódik a folyamat egy-egy szakaszán. Sőt mint fonotípus egy rendszer összetevőjeként jelenik meg. Ennek a megközelítésnek elméletileg messzehordó következményei vannak, különösen a generatív fonológia elméletével szembeállítva. Az ellentét két lényeges területen mutatkozik meg.

(i) A természetes fonológia hívei tévedésnek tartják a standard elmélet ama tételét, hogy a fonológiai reprezentációk morfémastruktúra-szabályok [MS-rules] alkalmazása után és — alternációkat irányító — „igazi fonológiai szabályok” [P-rules] alkalmazása előtt jönnének létre. Állításuk szerint ezzel szemben a helyzet az, hogy a fonológiai reprezentációk alakulását irányító folyamatokat megtaláljuk a fonetikai formációkat alakító szabályok között,

és viszont (vö. Donegan–Stampe 1979, 161). Mármost, ha a szóban forgó folyamatok közösek, azaz egyaránt érvényesülnek a fonológiai alapelakok és a realizációk körében, akkor — következésképpen — „[a]z alapelak szegmentumai [underlying segments] ontológiailag azonos státusúak a felszíni forma szegmentumaival; [ezek] olyan hangok [sounds] agyi [mental] reprezentációi, amelyek — legalábbis elvben — ejthetők” (Stampe 1973/1979, 35). Mindezekből következőleg, semmilyen néven nevezendő archiszegmentumnak nincs helye a fonológiai rendszerben, és éppenséggel semmi egy szekvenciában, amint egyebek között a természetes generatív fonológia Hooper-féle (1976) felfogása vallotta. Más szóval, a fonológiai alapelakban csak azonos státusú egységek fordulnak elő. Az archiszegmentum mellett, mint amilyen például a német *Weg* szó zárhangja, amely szó végi helyzetben [k], zöngés elem előtt (pl. a *Wege* alakban) [g], és ezért /G/ archifonéma volna, egyetlen érv, a bizonytalanság nem elégséges meglétének a feltételezéséhez. A fonológusnak el kell döntenie, mégpedig ugyanúgy, ahogy ezt a hallgató mindig meg is teszi, hogy az archiszegmentumban bennfoglalt két vagy több elem közül melyik az az egy, amelyet a szóalak kritikus helyén a tényleges fonémának lehet tekinteni. Ez a gondolatmenet egyenes úton visszavezet a prágai felfogáshoz: a *Weg* $\longleftrightarrow$ /ve:g/, és amikor nem ennek közvetlen megfelelője, hanem [ve:k] formában realizálódik, akkor nincs egyébről szó, mint a szó végi helyzet „természetes” neutralizáló hatásáról. Az érvelés ultima rációja pedig: a közlő végső soron /g#/-t akart reprodukálni az alapelakból az ejtésben — aminthogy a litvániai jiddisben csakugyan [g] is hangzik — csak éppen anyanyelvének struktúrája nem kényszerítette a természetes beszédképzésbeli késztetés elfojtására, arra, hogy a közlésegség végén zöngétlenítést hajtson végre. (A „természetes késztetések elvesztése” nem egyéb, mint a hangképzés elementárisan ősi működés módjának nyelvspecifikus alapon történő visszaszorítása; ennek fő változatait l. lejjebb.) Amit a példa illusztrált, teoretikus megfogalmazásban így hangzik: a természetes fonológia — szemben a természetes generatív fonológiával is — abszolút elvnek tartja a fonológiai alakzatok értelmezésében, hogy azonos nembeliségű dolgok aggregátumai nem tartalmazhatnak olyan elemet, amelynek egzisztenciális státusa eltér a többiekétől.

(ii) A másik — a fonológiai alapelak leírása szempontjából nem kevésbé súlyos — különbség a standard elmélettel szemben, hogy a természetes fonológia a szegmentális fonológiai alakzatokat, bármely szót alkotó absztrakt elemi egységek fülkét a közlő hangszándéka [phonological intention, prágai szóhasználatban: 'Lautabsicht'] szerinti összetevőkkel tölti ki. Ezt a felfogását az irányzat régi koncepciókból eredezteti: Dressler (1984) forrásként Baudouin de Courtenayt (1895), Donegan és Stampe (1979) pedig Edward Sapirt (1933) nevezi meg.

Donegan és Stampe (1979, 164–165) emellett fontosnak tart még egy, már a hagyományos fonológiában is alapvető elkülönítést megtenni, mégpedig a variánsok [allophones] leválasztásával. Stampe ezeket már disszertációjában (1973/1979, 27) az alapalakokban meg nem jelenő hangoknak nevezi, amelyeket a rendszer létrehozásának általánosabb, előbb érvényesülő folyamatai kiiktattak, de amelyeket úgynevezett allofónokat teremtő (természetes) folyamatok létrehoznak. Belőlük vagy mögöttük fejthető ki a fonemikus megfelelés, amely „mélyebben” fekszik, mint a közvetlen felszíni, fonetikai reprezentáció által képviseltek esetében. A reprezentációk mélysége [= absztrakt voltának fokozata] ugyan esetről esetre változik, de az egységek közül mindenkor csak az tekintendő fonémának, amelyik ’feszítés’ [fortition] után is megmarad a realizációban; a többi allofón.

A természetes fonológia tanítása szerint, mint láttuk, az ember életlenül determinált képességei a beszéd tekintetében velünk született [innate] fonológiai folyamatokat jelentenek. Ezeket a gyerek anyanyelvének elsajátításakor, a nyelvi fejlődés kezdetén, kivétel nélkül alkalmazza. Később azonban, a fejlődés folyamán lépésről lépésre előrehaladva, a természetes folyamatokat nyelvileg determinált korlátozásoknak veti alá. A korlátozásnak négy egyetemesen tapasztalható módja van. (i) Egyes folyamatokat a közlő elfojt [suppress], így azt, hogy minden mássalhangzót „zárjon”, ami csak zárhangok és nazálisok megjelenését tenné lehetővé. (ii) Más folyamatokat korlátoz [limit], mégpedig abban az értelemben, hogy csak bizonyos helyzetekben vagy esetekben enged teret nekik. Például az elöl képzett magánhangzók előtti mássalhangzók palatalizációja — mondjuk a [k]+[i] hangkapcsolatban a [k] → [kʲ] → [ç] → [tʃ] lehetséges fokozatai — egyes nyelvekben mindegyik ilyen magánhangzó előtt felléphet, másokban csak /i/ előtt, némelyekben sehol. (iii) Korlátozza a folyamatok érvényesülését továbbá abban is, hogy egy *x* elemnek kódolt egységet *y*-nal helyettesítve az *y* egységben nem hajt végre további egyszerűsítést [ordering constraints]. Ugyanis, ha a gyermek felismeri, hogy anyanyelvében, az amerikai angolban az általa hallott glottális zár nem más, mint a /t/ képviselete, felhagy azzal a gyakorlattal, hogy a glottális zárhangot elhagyja. Ezért a *button* → [bʌʔŋ] helyett nem fog többé [bʌŋ] alakot ejteni. Végül, (iv) kiiktatja a természetes folyamatokat azzal, hogy az elsajátított szabályokat [learned rules] alkalmazza. Az elsajátított szabályok jobbra nem felelnek meg természetes folyamatoknak. Például nem zöngésítik az intervokális helyzetű zöngétlen mássalhangzókat. Ez utóbbiak igen erős kényszerek, allegróban is megmaradnak.

A természetes folyamatok elvének alkalmazásával az elmélet új alapokra helyezi a morfofonológiai tények magyarázatát is, ami figyelemre méltó következményekkel jár az alapalak földerítése szempontjából oly jelentős

szerepű (tő)alternációk értelmezésére vonatkozólag. Wolfgang Dressler, aki egyszerre követője és kritikusa a természetes fonológiának — Reformatskij (1979, 47) feldolgozására hivatkozva — egyenesen tételben mondja ki, hogy a morfofonológia [morphonology] a nyelvi rendszernek nem önálló összetevője, hanem a fonológia és a morfológia közötti „átmeneti tartomány” (Dressler 1981, 113 és 1985, 4: „Morphonology belongs neither to morphology nor to phonology; it mediates between both components without being itself a basic component like morphology or phonology”). Az átmeneti jelleg szó szerint értendő, az alábbi jelenségmagyarázatnak megfelelően. Vannak egyetemes folyamattípusok [universal process types], amilyen például a [k g x] palatalizációja [j i e] előtt. Ami egy nyelv morfológiájában történik, mint például a lengyel [p'ek] → [p'etʃoni] képzés folyamán, az egy vagy több ilyen egyetemes folyamattípussal írható le. Adott esetben az egyetemes folyamattípus lépései: (i) [k] → [k'] (palatalizáció); (ii) [k'] → [c], tehát palatális mássalhangzóvá válás, végül (iii) [c] → [tʃ], azaz palatális mássalhangzó → affrikáta változás. Minél több egyetemes folyamattípus kell egy jelenség ábrázolásához (voltaképpen: levezetéséhez), annál inkább morfológiai szabály az, amit leírunk. Velük szemben a fonológiai szabályok — ilyen volna [k] palatalizációja az elöl képzett magánhangzók előtt — mindig egyetlen egyetemes fonológiai folyamat megjelenésében merülnek ki (uo. 114). A konkrét elemzés minden egyes esetben vagy a fonológia, vagy a morfológia irányába tekint közelebből, s minden, az elemzés tárgyát képező jelenség csak e két komponenshez — esetleg csak valamelyikükhöz — tartozhat, a morfofonológiához mint olyanhoz azonban úgy nem, hogy csakis ahhoz tartozna. Ez tehát a magyarázata a fent közölt mondatnak, amely szerint „a morfofonológia csak közvetít a két komponens között anélkül, hogy maga ... alapösszetevő volna” (Dressler 1985, 4; konklúzióként: 150). A dolgok ilyen állása logikusan megköveteli, hogy a fonológiától a morfológiáig terjedő tartományban minden történést egymáshoz szervesen illeszkedő szabályok típusaival adjunk vissza. Mégpedig háromféleképpen: fonológiai [phonological], morfofonológiai [morphonological] és allomorfikus morfológiai [allomorphic morphological] szabállyal. Ki kell tehát iktatni az alternációt mint fogalmat, amely — így különválasztva — nem fejezi ki egyértelműen a leírandó jelenségnek a fonológiai–morfológiai skálán való közelebbi elhelyezkedését. Az alternáció ugyanis egybefog olyasmiket, amik a fonológiához (például a morfémavégi neutralizáció a németben), illetve a morfológiához (például a *foot/feet* egyes/többes szám viszonya az angolban) állnak közel. Az újítás gyakorlati eredményét az angol főnévi többes eltérő formáin illusztrálhatjuk:

- (i) *cat-s, kiss-es* ← fonológiai szabály(ok) — /kæt+z/, /kis+z/
 (ii) *wive-s* (vö. *wife*) ← morfofonológiai szabály — /waif+z/
 (iii) *ox-en* (vö. *ox*) ← allomorfikus morfológiai szabály — /ɔks+z/
 (l. Dressler 1985, 11kk, 57).

Egy fonológiai reprezentáció annál absztraktabb, minél több szabállyal érjük el belőle a fonetikai reprezentációt (vö. Schane 1974). Hasonlóképpen, az egyes jelenségeknek a fonológia–morfológia vonalán a két szélső pont közötti helye azzal határozható meg, hogy a leíráshoz szükséges szabályok, a bennük tükrözött egyetemes folyamatípusok számát meghatározzuk [process matching]. Minél nagyobb ez a szám az elsőtől az *n*-edik fókig, annál távolabb esik a jelenség a fonológiai összetevőtől, illetőleg annál közelebb van a morfológiához (vö. Dressler 1985, 59kk). Így a morféma-egység neutralizáció a németben egyfokozatos (következésképpen „fonológiailag a leginkább természetes” [the best score (=value) of phonological naturalness], míg a spanyol *o/we* alternációra vonatkozatható szabály kétfokozatos, hiszen abban (i) *o* → *wo* diftongizálódást és (ii) *wo* → *we* elhasonulást [dissimilation] fedezünk föl. Ez a szám — és ezzel a fonológiai jellegtől (fonológiai természetességtől) való távolság — lehet egészen magas: a magyarban az egyes szám második személy az igei paradigmában *-sz* (*vársz, látsz* stb.), de réshangok után általában *-l* (*főzöl, keresel* stb.; az /s/ és az /l/ a paradigmában nyilvánvalóan diszjunktíve összetartozik, ám nincs olyan disszimilációs folyamat, amellyel /s/ → /l/ magyarázható lenne. Nem is szólva a magánhangzó-betoldásról (*keres-e-l*), amely szintén a jelenséghez tartozik (l. Dressler 1985, 59–62). Ennélfogva az /s/ – /l/ alternáció a határozatlan tárgyú igeragozási osztályban kétségtelenül morfológiai természetű jelenség, sőt kifejezetten allomorfikus morfológiai szabály szerint alakul. A szerző által adott további ismérvek, így az egyetemesség, az érintett elemek közötti fonetikai távolság, a szabályosság — azaz: milyen számú elemre vonatkozatható egy szabály valamely nyelv elemeinek egy természetes osztályán belül —, a fonetikai plauzibilitás, az ejthetőség ismérve, egészen a nem fonetikai faktorokig, de azokat már nem ideértve, majd ismét az úgynevezett externális ismérvekig (l. uo. 58kk), mind az egyetemes folyamatípusok fogalma körül rendeződnek el.

Az elmosódó határú morfofonológiát ebben a koncepcióban egyetemes folyamatípusok, szabályok, ezek hierarchiája, korlátozott, illetve egyetemes volta, sorrendje teszi ki. Annak ellenére azonban, hogy az, amire a szabály vonatkozik, (akárcsak a szabály végrehajtásának eredménye) szegmentum vagy szegmentumok (természetes) osztálya, amely(ek) fonémával/fonémákkal korrelál(nak), a fonémáról, mint kiindulási egységről, annak belső szerkezetéről a szerző kevés szót ejt. Pedig a szabályok kiindulási

egysége [input] és lehetséges végpontja(i) [output], nemkevésbé a szabályok tartalma (értékkészlete és értelmezési tartománya), a szabályalkalmazás lefutása semmiképp nem független azoknak az egységeknek a konstitúciójától, amelyekre a szabály vonatkoztatva van. Leírásuk — nyersen fogalmazva — kimerül egy grafikai jelben és néhány általánosan ismertnek feltételezett adottság asszociációjában. Holott a folyamatípusok száma — mint láttuk — éppen az $x \rightarrow y$ szabály vagy az $x \leftrightarrow y$ alakú megfelelés két oldalán álló egységek összetételének egybevetéséből adódik. Abban a pillanatban azonban, amikor — a részleteket mellőzve — egyszerűen meghatározottnak tekintjük az x -ek és az y -ok halmazának elemeit, már tiszta kép tárul elénk az alapalak és a realizált forma elemeinek viszonyáról. (i) A fonológiai szabályok mindig megtartják/megteremtik az $/x/$ és az $[x]$ egységek egyegyértelmű megfelelésének [biuniqueness] viszonyát. Például az angol $/t/ \leftrightarrow [t]$ között, ahol $/t/ \rightarrow [t^h]$ első fokú, tehát egylépcsős levezetéssel, azaz egyetlen folyamatípusal jön létre (szókezdő helyzetben aspirációval). (ii) De minden egyéb (morfofonológiai) szabállyal az egyegyértelmű megfelelés, egymásba való leképezés helyébe az $x_i \rightarrow Y = \{y_1; y_2 \dots x_n\}$ viszony lép. Így Dressler (1985, 135) szerint a fonológiai szabályok — Kiparsky (1974) terminusával — mindig áttetszőek [transparent], a többi pedig mindig homályos [opaque]. Mivel pedig a szabályban helyet kapó folyamatípusok számának növekedése követi a szabályok hierarchikus rendjét, a fonológiai – morfofonológiai – allomorfikus morfológiai szabályok sorrendjében a megfelelések homályossága [opacity] egyre nagyobb.

A fonémák azonosíthatóságának tekintetében a fentiekből az következik, hogy „a természetes és ennél fogva igen gyakori jelenségektől (az egyegyértelmű megfeleléstől [biuniqueness]) a kevésbé természetes, ezért inkább ritkább jelenségeken át (a részleges megfelelésen [uniqueness] keresztül, amelyben a következtetés bizonyos feltételek mellett lehetséges) a szélsőségesen nem természetes jelenségekig (a megfelelés hiányáig [non-uniqueness]) ... fokozatos átmenet van” (Dressler 1985, 136). A szóalak többértékűségének [ambiguity] megszüntetése, vagyis az olyan esetek egyértelműsítése, amelyekben a kimenetből, tehát a felszíni formából az alapalaknak nem minden egysége adódik természetes egyértelműséggel, több módon történik: (i) járulékos információkkal (például a kontextus alapján); (ii) az 'alapértelmezési érték' [default value] elvének alkalmazásával, amellyel egy a felszínen $[x]$ -nek megjelenő egységet $/y/$ -nak azonosítunk akkor, ha párhuzamos alakok, így ugyanannak a tőnek a másik szóalakbeli formája (l. *electri[s]ity*, de *electri[k]*) a módosítást megkívánja a rendelkezésre álló morfológiai információ alapján; (iii) a jelek eloszlási viszonyainak figyelembevételével; (iv) a 'fonológiai ikonicitás' [phonological iconicity], azaz körülbelül a megfelelés két oldalán álló elemek közötti, a realizációjukban tapasztalható hasonlóság

érvényre juttatásával (például [ə]-vé redukált elem kézenfekvőbben felel meg /ɛ/-nek, mint /a/-nak); valamint (v) a realizációs formák produktivitásának beszámításával. (Ez utóbbi azt fejezi ki, hogy mennyire élő a nyelvben általában egy fonemikus egység valamilyen realizációjának egy bizonyos módja.)

Egységek és szintek kapcsolatrendszerét Dressler Peirce (1932) szemiotikai elméletére építi föl, ami alapjaiban határozza meg a fonémára vonatkozó felfogását. Elsősorban abban, hogy a fonéma *signans* oldalának vizsgálatát arra korlátozza, milyen — jelek közötti — kapcsolatok eleme a fonéma. Dressler *signans*-fogalma gyökeresen eltér a saussure-i értelmezéstől: *signans* mindaz, ami előhív, felidéz egy fonémát, azaz egy a közlő szándékát képviselő bemeneti egységet [input phoneme], a báziselmélet (l. Donegan–Stampe 1979) értelmében. „A fonéma mint *signatum* jelezése [is signaled]” Dressler (1985, 282) szerint négy lehetséges módon történik tehát: (i) egy bizonyos fonémát jelezhet egy variáns — például az angolban /t/ ↔ [t^h] a *ten* szóban; (ii) neutralizációban vagy bizonyos morfofonológiai alternációkkal módosított helyeken egy egészen más fonémának megfelelő *signans*, amely maga is fonémarealizáció, l. angol /k/ → /s/ (*electri[s]ity*); (iii) egy közbelső szegmentum [intermediate segment], amely 'sanda vargabetűként' [false step] jelenik meg egy levezetésben, így /g/ → /dʒ/ a lengyelben, amennyiben ott kötelező /dʒ/ → /ʒ/ részhangúsítás érvényesül; és (iv) „nulla szegmentummal” [zero segment], ha egy szabály az eredeti fonéma eredeti *signans*-át törölte. A fonémákból összeálló jelek [signs composed of phonemes] maguk is jelezői, *signans*-ai a formatívumoknak, azaz a morfoknak és az exponenseknek (l. uo. 283).

Mint látható, Dressler nézete — célja szerint — jelek alá/fölérendelt elvontsági hierarchiájába állítja, illetőleg ennek keretében értelmezi a fonémát, amelynek elemi összetevőként való feltételezését mindenesetre szükségesnek tartja. Nem a legégetőbb vitapont, mégis megjegyzésre érdemes, hogy az absztrakció fokozatainak egymásra épülő rendje nem mindenben követi a szerző által vallott, tökéletes illesztésű — mert az előző szintet mindenkor közvetlenül feltételező — sorrendet. Akár addíciós (elemtoldásos), akár egyszerű alternációt tartalmazó változatoknak tekintjük is például a *nagyol* vs. *nagyoll* eltérését a magyarban, jeltárgyaik (Dresslernél „a jelek jelei”), ezek az igei tömorfémák nem azonos absztrakciós szintű elemek. A *nagyol* első absztrakciós fokozatú jeltárgy (Dresslernél: „a jelek jelei által jelzett jel”) a *nagyoll* második absztrakciós szintű, annak ellenére, hogy *signans*-aik, tehát mind a *nagyol*, mind a *nagyoll* fonémái, kétségtelenül azonos hierarchikus rendű összetevők. A magyarban az eltérő absztrakciós fokozatú, azonos alakú és morfológiai státusú elemek elkülönítését hangrendi és/vagy alternációs szabályok hatálytalanítása is tükröztetheti, l. *cél/célok* vs. *cél/célek* (elliptikus mondatban, metanyelvi jelként), vagy *bokor/bokrot*

vs. *Bokor/Bokort* (tetszőleges konstrukciójú mondatban, vezetőknévként), vö. Szende (1976a). Ez az észrevétel azonban nem több, mint utalás lehetséges kritikai megjegyzésekre. A fontosabbak a következők.

(i) A természetes fonológia a fonológiai alapalakot, egy szóalak teljes specifikációjú képletét egyszer abszolút kiindulásnak tekinti, amelyen a fonológiai folyamatokat végrehajtjuk (l. Stampe 1973/1979, 1), másrészt azonban — történeti aspektusban — következménynek is, nevezetesen olyan műveletek következményének, amelyek az alapalakot az ember beszéd-képességeinek megfelelően optimalizálják (vö. különösen Donegan–Stampe 1979, 161). A gondolatvezetésnek ez a látszólag önmagába visszatérő körvonala mégsem önellentmondást takar, hanem dialektikus folyamatot. A folyamat (egykori) kezdőpontja (mai) adottságként ismételt tárgya ugyanolyan, legalábbis igen hasonló indítékú eljárásoknak, mint amelyek létrehozták. A problémák ezzel kapcsolatban más pontokon merülnek fel. (i/a) Mindenekelőtt ott, hogy az ember élettani adottságai általában kevés közvetlen nyomot hagynak a nyelvi jelen. Igaz, Saussure (1916/1968, 100–102) *arbitraire du signe* elvével szemben a nyelvi jelek egy hányadában kimutatható motiváció (ennek a hangállományban föllelhető nyomaira több helyen is rámutatott Fónagy [1956a,b; 1965]), de a fonémák szekvenciái csak elvéve tükröznek fiziológiainak felfogható determinációt (néha azonban igen, l. például a *mama* és a *papa* szó eredetmagyarázatát Jakobson [1960] univerzálékutatásainak egyik mellékágán). E tény csak nagyon távolról kapcsolódik az érveléshez. Ám ha az ellenkezője volna a helyzet, akkor az igen közéről érintené — megerősítőleg — a természetes fonológia felfogásának ezt az érzékeny pontját. (i/b) Számításba kell venni továbbá a prelexikális és a posztlexikális szabályok nagy távolságát, méginkább a természetes folyamatok és az úgynevezett tanult, tehát a beszédképzés fiziológiai értelemben igazolható természetes voltával nem megegyező fonológiai szabályok nagymértékű különbségét. A tanult szabályok eltérnek abban, hogy soha nem korlátozzák a lexikai reprezentáció alakját, míg a természetes folyamatok között vannak ilyen szerepűek. (Például az [r] nyújtó hatása a megelőző magánhangzóra azzal jár, hogy a *kor/kór* lexikai reprezentációinak eltérését felszámolhatja vagy elhomályosíthatja egy természetes folyamat, míg egy tanult szabály, mint a hangrendi illeszkedés, nem korlátozza a tömorféma lexikonban rögzített, lehetséges alapalakjait.) A tanult szabályok ellen véthetünk nyelvbottalással (például azon a módon, hogy az adott nyelvben nem létező, de nem kizárt mássalhangzó-kapcsolatokat hozunk létre); természetes folyamatoknak ellentmondó képződmények azonban nyelvbottaláskor nem keletkeznek. A tanult szabályok „elnyomhatók”, így az angol *electri[k]ity* formációt, amely ellentmond a megfelelő palatalizációs tanult szabálynak [Velar Softening], „egyáltalán nem nehéz kiejteni”, vagyis a [k]-s ejtésmóddal könnyűszerrel

fölcserélhetjük a szabályos [s]-es alakot. A tanult szabályok érvényességének mindenkor valamilyen, a nyelvrendszer kategóriáiban meghatározott feltételei vannak, míg a természetes folyamatok ilyen tekintetben mintegy automatikusak, kivétel nélküliek, sőt jórészt még a kontextustól is függetlenek. (Ezeket és a szembeállítás további tételeit eltérő számban szokás megadni, így Donegan és Stampe [1979, 143–145] hét, Sommerstein [1977, 253–256] tíz pontban foglalja össze.) A probléma éppen itt mutatkozik. Úgy látszik, túlságosan is nagy játéktere van a természetessel nem összeegyeztethető vagy a természetesség elvét nem követő mozzanatoknak a szegmentumsorok alakításában. Ez nem szolgál a hipotézis meggyőző erejének javára. A kritikai értékelés azonban nem merülhet ki nehezen vagy egyáltalán nem igazolható fenntartásokban. A továbbiakban tehát az egy szóalak ábrázolását közelebbről érintő, jobban dokumentálható észrevételek következnek.

(ii) Kétségtelen, hogy a morfológiai változatok széles köre kapcsolható össze természetes [értsd: fonetikai értelemben szabályos láncolatot alkotó] módon. Ez a felfogás azonban nem mindig képes számot adni a kivételesnek minősülő morfofonológiai változatokról, s még kevésbé a szuppleciós, kiegészítési morfénaviszonyokról (például *jön/gyere, denken/dachte*). Abban az esetben sem, ha a két elem történeti összefüggése nyilvánvaló. (Ilyen a *denken/dachte* a németben, a *hisz(-)/higgy(-)/hiv-/hi-* stb. a magyarban.)

Ezzel kizárólag a morfológiai elemzés hatáskörébe tartozónak tűnnek föl olyan alakváltozatok, amelyek között — egy (hang)történeti interpretáció fényében — kisebb a távolság: a *hiv-* és a *higgy-* egybekapcsolása a szinkroniában mozgó levezetés útján csak lehetetlenül sok lépést föltételező derivációval történhet, holott történeti alapon a szoros és közvetlen összetartozás kimutatható (vö. újabban Zelliger 1991, különösen 192). A folyamat típusok számlálása [process matching] tehát nem mindig a hiteles összefüggéseket hozza felszínre. (Ez az észrevétel távolról sem azt akarja állítani, hogy a közlő tudatában a tőalternánsokat történeti folyamatok ismerete fűzi össze. Az állítás tényleges tartalma az, hogy egy olyan irányzat, amely a természetesség elvét vallja, amennyiben bizonyos alternációk ábrázolásában más képet ad, mint amelyet a történeti összefüggés — a par excellence természet szerinti — tükröz, nem tekinthető ellentmondásmentesnek.)

(iii) Szükségszerűen inkonzisztenciához vezet, ha azonos sorba kényszerülnek eltérő szinthez tartozó tényezők. Dressler (1985, 12) az *ox* főnév *oxen* [ɔksən] többesét egy /ɔks+z/ alapelakból vezeti le a megfelelő allomorfikus morfológiai szabállyal. A következetlenség itt sem nem abban áll, hogy egy történetileg elsődleges/koraibb formációt egy későbbiből származtat a szinkroniában, sem abban, hogy egy sporadikusan ugyan megjelenőt, ám paradigmátikusan nem létezőt tesz föl kiindulási alaknak, hanem hogy a kettő között olyan viszonyt tételez föl, amely történetileg nem igazolható.

(iv) Kifogásként vetődik fel a természetes fonológia fonémaértelmezésével szemben két lényeges körülmény. (iv/a) Ismét Dresslert (1985, 282) idézve, egy $[x]_i$ ejtésképlet mint fonotípus, hasonlóképpen egy „nulla szegmentum”, felelhet meg [az eredeti szóhasználatban: lehet jelezője] egy $/y_i$ fonémának, meghatározott szabályokban. Lehet, hogy csak terminológia és kifejezőmód kérdése, bizonyos azonban, hogy egy fonéma felidézésére, illetőleg — hallgatóként — azonosítására nem $[x]_i$ mint akusztikai (+vizuális) információ, hanem $[x]_i$ és a kontextus, valamint a kontextusban érvényes (neutralizáló, törlő stb.) szabály mint folyamatszabályozási információ alapján együttesen vagyunk képesek. (iv/b) A természetes fonológia éles bírálatban részesíti a természetes generatív fonológiát olyan egység, az archiszegmentum föltételezése miatt, amely más egzisztenciális státusú, mint a szegmentumsor egyéb elemei. Hasonló összetevő meglétével azonban maga is számol, amikor a szóalak fonológiai képletéből egy bizonyos tényleges ejtési formát levezet. A levezetés módja az, hogy az ejtésképlethez elvezető folyamatokat egymást követő állomásoknak tünteti fel. Más szóval, valósnak állít olyan képződményeket, sőt olyan fonológiai entitásokat is, amelyeknek a megléte e tényleges ejtési képletekből, másfelől az adott nyelv fonológiai rendszeréből nem igazolható. Az egyes folyamatok ebben az értelmezési keretben ugyanis csak akkor érvényesülhetnek, ha a kiindulási [input] alakot egy már addig végbement folyamat módosította (az ilyen viszonyban álló folyamatok a *feeding order* 'aládolgozó elrendezés' viszonyában vannak). Például a *divinity* szó közönséges ejtésének kialakulásában a 12. lépés eredményéből ([də.ví.i], amely a perdített [t] kiesése nyomán keletkezik), a 13. lépésben a szótag átrendezésének kell következnie, ami egy [də.víi] alakulatot eredményez (l. Stampe 1973/1979, 59). Ez azonban nem ejthető, mert — egy szótagon belül — a nazalitásnak ki kell terjednie az [i] összetevőre is (vö. Lee-Howard 1974, 221kk). Másrészt, a természetes fonológiai elemzés bizonyos helyeken indokoltnak tartja olyan posztulált elemek felvételét a levezetési sorba, amelyek az egész levezetést egyforma léptékű és egymásra épülő fokozatok sorának tüntetik fel. A műveleteknek azonban az ára, hogy a derivációba — úgynevezett *false step* 'sanda vargabetű' közbeiktatásával — olyan $/y_i$ egység is beépül, amelynek az adott nyelvben nyoma sincs, és esetleg történelme folyamán sem volt nyoma. Például így járunk el, ha a mai magyarban $*/i/-t$ teszünk föl, arra való tekintettel, hogy

a *híd* szó (←← hid $\left[\begin{array}{c} \text{rövid} \\ \text{veláris} \end{array} \right]$ -) hangrendi viselkedése így könnyebben

magyarázható. A fenti eljárás valójában — mint közismert — nem a természetes fonológia találmánya. Az SPE (1968) régi gyakorlatáról van szó, amelyet mind a magyarra, annak magánhangzó-rendszerére vonatkozó fonológiai leírások, vö. Szépe (1969, 393 és *passim*), Vago (1980, 3, 25–26),

Jensen–Stong–Jensen (1988) stb., mind pedig egyes igazodási jelenségek ábrázolására, mint a lengyel /g/ → (/dʒ/ →) /ʒ/, vö. Dressler (1985, 184–185 és 282) — itt a szorosabb értelemben vett 'sanda vargabetű' formájában — gyakran használnak.)

(v) A természetes fonológia az alapalakot alkotó szegmentumokat a közlő úgynevezett hangszándékával azonosítja (l. Donegan–Stampe 1979, 163; Dressler 1984, 32–33, ugyanitt további irodalom is), mint jeleztem, igen korai tudományos előzményekhez visszanyúlva. Ez az álláspont nem tartható. (v/a) Amennyiben elfogadjuk, hogy egy szó(alak) leírásában nem nélkülözhető fonémák bennfoglaltságának állítása, továbbá a szavak/szóalakok halmazát a közlőtől mint egyéntől függetlennek tételezzük, akkor ebből az következik, hogy a szó(alak)ban előforduló fonéma adott mivolta sem a közlő szándékából vezetődik le, hanem annak interszjektív kötelező, rögzített, 'állandó' jellegéből. (Az én megfogalmazásomban [l. Szende 1980, 64] a fonéma az interszjektivitás értelmében objektív. Helyénvaló ezzel kapcsolatosan megemlíteni, hogy a hangszándék fogalmával szembeni érvelés lényegében azonos motívumot már a fonológia prágai tavaszának idején is használt, l. Tamás 1939.) A közlő szándékára már csak azért sem tudunk felépíteni minden összetevőjében egyértelműen definiált alapalakot, mert a (nem iskolázott) közlő alkalmasint nem is tudja, mi volna a hangszándéka egy-egy szó(alak) kritikus helyén. Más kifejezést használva, még csak tudat-előttés szinten, tehát tudatosan nem képviselt, de felidézhető formában sincs tisztában vele, hogy mit 'akart' volna ejteni. Például nem tudhatja, hogy a [kã·m̩(·/f)or] az /x/₃ fonemikus helyen /m/-et vagy /n/-t tartalmaz-e, hiszen [m̩], [m̩·], [m̩f] stb. egyformán megfelelhet /mf/-nek és /nf/-nek is, [m̩]-re nézve az

(a) n → m̩(·) / ___ f és a

(b) m → m̩(·) / ___ f

tehát a kettőt egyesítő és az /nv/-re (mint a *honvéd* szóban) kiterjesztett általános formában:

(c)
$$\begin{bmatrix} -\text{mgh} \\ +\text{elöl} \\ +\text{naz} \end{bmatrix} \rightarrow \text{m̩}(\cdot) / \text{V} \text{ — } \begin{bmatrix} -\text{mgh} \\ +\text{elöl} \\ -\text{kor} \\ +\text{foly} \end{bmatrix}$$

szabály alapján (vö. Szende 1988, 178).

(v/b) Az irányzat feltételezi, hogy — amint Sommerstein (1977, 236) kritikai áttekintésében csöppet sem ironikusan szóvá teszi — a lexikonban helyet kapó szegmentumokat is a természetes folyamatok egy úgynevezett

'paradigmatikus' vagy 'domináns' részhalmaza határozza meg. Egy ilyen hipotézisből mindenképpen az következne, hogy egy nyelv lexikona csak „természetes alakulatok” lajstromából álljon. A nyelv fonotaktikai szűrője ezzel szemben jelentős számban átenged „nem természetes” mintákat is. Így például a magyarban a *teremt* tönek az /m/ helyén /n/-t kellene tartalmaznia, mert /m/ megjelenése /t/ előtt nem tükrözteti a dentális mássalhangzó képzéshelye szerinti igazodás „természetes” szabályát, mint egyébként más, hasonló felépítésű igék, így *ment*, *ront*, *bánt* stb. (Egy ilyen igazodási tendencia meglétére egyébként a *teremt* szórványosan előforduló *n*-es alakja is utal, vö. TESz III, 897.)

(vi) Nem kellően áttetsző az érvelés abban a kérdésben, hogy mit jelent a (természetes) fonológiai folyamatok szerepe a beszédkézségek szempontjából nehézséget okozó szegmentumok vagy sorozataik helyettesítésében. Mint fentebb említettem, a természetes folyamatok jelentős, sőt nagyobbik hányadát kitevő, a köznapi ejtésben előforduló változataiban az ezzel a — megszorítás nélkül kimondott — tézissel ellentétes jelenségek garmadájával találkozunk. Így például a *The difficulty is that I'm not sure about it* angol mondat alanyának, a *the difficulty* szakasznak lento ejtésű [ðəˈdɪfɪkəlɪtɪ] változata helyén „gyors, hanyag” ejtésben [dːɪfɪkəlɪ] hangzik. Pedig az angol fonológiája nem tart nyilván hosszú mássalhangzót, szókezdőként azonos elemet ismétlő mássalhangzó-kapcsolatot nem enged meg, és benne a részhang nem lehet szótagalkotó (vö. Lass 1984, 295–296).

3. Torzítási folyamatok: 'feszítés' és 'lazítás'

A természetes fonológia magyarázóelveinek igazi alkalmazási területe — az elemrendszer, a történeti vonatkozások, az anyanyelv-elsajátítás mechanizmusa és a morfo(no)lógia határain túl — a köznapi beszéd [casual speech].

A mai magyar beszédben végbemenő torzítási folyamatok elemzése arra a viszonyra épül, amely egy minta (*A*) és egy realizált forma (*B*) között fennáll (vö. Szende 1992, 9–10, 87kk). A tényező a szó szintű rendszeres, holisztikus jellegű fonológiai alapalak. A torzítási jelenségek ugyanis az alapalakon mint egységen mennek végbe, amely — a torzítási jelenségek nyomán — mindaddig megtartja fonológiai–morfológiai architektúráját, amíg önálló lexikai státusa fennáll; azaz (i) szóhatárjegyei aktívak maradnak (nem vonódik össze szomszédos lexikai egységgel egy magasabb szintű egységen belül), és (ii) nem alakul át új lexikalizált formává. (E tézist az anyanyelv-elsajátítás folyamatainak, a parafázia jelenségeinek, valamint a nyelvbtlások mechanizmusának szabályszerűségei is igazolják, l. Szende 1992, különösen 2. fe-

jezet, L(vi) és L(vii) lemma.) A rendszeres fonológiai alapalak teljes specifikációjú objektum (vö. Szépe 1969, 368–369), és csak mint ilyen tárgya a torzítási folyamatoknak. Specifikálatlan helyek ugyanis nem indukálhatnak torzítást, csupán olyanok, amelyek előzetesen ki vannak töltve az azonosító összetevők fonetikai korrelátumaival. Másfelől, az alapalak a beszéd globális programozású egysége (l. Szende 1992, 168–181), a torzítási folyamatok a beszédre nézve csak ebben az értelmezési keretben ragadhatók meg. A szóalak fonológiai képletének legáltalánosabb formája olyan mátrix, amelynek oszlopai — a két határjeggyel — az f_{1-n} fonémáknak, sorai pedig A_{1-n} összetevőknek felelnek meg (részletesen l. Szende 1991, 7; 1992, 153–162). Az így ábrázolt szóalakok realizációs *gestalt*jaiba beleértődnek az igazodás szabályos esetei.

A realizációhoz alapul szolgáló (szó szintű) fonológiai képlethez viszonyítva a beszéd két irányban mutathat eltérést. A 'lazítás' [lenition, backgrounding] — a feszítéssel [fortition, foregrounding] szemben — a realizáció egy poláris ellenpont felé tartó tendenciája, amely a nyelvi jelek elkülönítésének vesztesége árán szűkíti az artikulációs mozgások egy elemre vetített kitéréseit (l. Donegan–Stampe 1979, különösen 153kk; Dressler 1984, 30, 38). Tétéles megfogalmazásban:

A lazítási folyamat távolítja az alapalak fonemikus síkját és a realizációs komponensek síkját az alapalak f és A összetevői közötti szimmetriatengely mentén. Ezt a tengelyt egy leképezési reláció műveleti jeleként értelmezve, a lazítás a leképezés egyértelműségét bontja meg a műveleti jel jobb oldalán; formalizálva: $f_{1-n} \longleftrightarrow A_{1-n}$.

(i) A torzítás két fajtája, a feszítés és a lazítás — mint a fentiekben jeleztem — ellentett műveletekként egymás viszonylatában nyerik el adott minősítő értéküket a köznapi, spontán beszéd műfajában. Ugyanaz, a normatíva sávjába tartozó realizáció környezetének uralkodó feszességi programjától függően kaphatja meg egyaránt a 'lazított', a 'feszített' vagy az 'értéksemleges' minősítés megfelelő indexét. Adottnak vesszük, hogy a beszédközlés szövegtípusa nem enged szabad teret a torzítások tetszőleges alkalmazásának. (Például felolvasás a nyilvános közlés közegében, így egy rendelet ismertetése a hangos tömegkommunikáció eszközeinek csatornáján, minimálisra csökkenti vagy kizárja lazítási folyamatok alkalmazását; másfelől, a szokványos társalgás kommunikációs műfajában legfeljebb szórványosan fordulnak elő a feszítés különböző változatai, amelyek halmozott fellépése természetellenessé [műfajidegenné] teszi a közlést.) A műfajtól való függőség alatt azonban a lazítás és a feszítés fellépésének feltételei élesen különválnak, az alábbiak szerint.

(ii) Mivel feszítés alkalmazásának a kommunikációs célja mindig a közlemény(rész) áttetszőségének, elsődlegesen fonológiai transzparenciájának a

növelése természetükben „elkülönítő, kiemelő [foregrounding], tisztázó” folyamatok útján (Dressler 1984, 30), fellépésük a közlemény kitüntetett pontjaihoz kötődik. Kitüntetett pont lehet a pragmatikai–jelentéstani szempontból vagy fonológiai szabállyal meghatározott hely: erősen nyomatékos felszólitó (tag)mondat, kontrasztív hangsúly alatt álló szó(tag) egyfelől, másrészt a fonológiai szerkezet természetes prominenciahelye, például hangsúlyos szótag általában vagy a frázison belül a főelem [head] stabil tartománya [strong domain], amelyet semmilyen prozodikus transzformáció nem módosíthat (ez utóbbira l. Kager–Visch 1988, különösen 42). A szekvencia egyéb helyein feszítés csak akkor megy végbe, ha a kiemelt helyeken szintén végbement feszítés. A feszítésnek ezenkívül más korlátozása nincs. Köznapi, kötetlen beszéd [casual speech] (rész)szekvenciáiban lazítási folyamatok fellépését indukálja (i) maga a közlés műfaja; (ii) valamely adott egység alárendelt vagy semlegesített pragmatikai szerepe; (iii) viszonylag alacsony (kevésbé specifikus) szemantikai értéke; (iv) alárendelt helyzete a szintaktikai szerkezeten belül; (v) a beszédsebesség növekedése (az idő függvényében közvetített fonológiai egységekben mérve); (vi) az egységek kevesebb szabállyal kötött fonotaktikai pozíciója; (vii) az *A* összetevők fonetikai konstitúciója.

3.1. A feszítés eszközei

A feszítés folyamatai közelítik az alapalak fonemikus síkját és a realizációs komponensek síkját az alapalak *f* és *A* összetevői közötti szimmetriatengely mentén egy olyan leképzési relációban, amelynek két oldala között az egyegyértelműség maximálisan fennáll; formalizálva: $f_{1-n} \longleftrightarrow A1-N_{1-n}$ úgy, hogy (i) *A1-N* teljes specifikációjú; (ii) *A1*, *A2*, ..., *AN* kibővíülhet redundáns összetevőkkel; (iii) *A1*_{1-n}, *A2*_{1-n}, ..., *AN*_{1-n} kibővíülhet redundáns összetevőkkel; és (iv) *A0* és *AN+1* lehet a realizációban teljesen kitöltve.

E tétel egy ponton látszólagos ellentmondást tükröz. A feszítés fő tendenciája a fonológiai képlet és a realizáció teljes összhangjának megteremtése. Ez mindazonáltal néha azon a módon történik, hogy a felszíni formán „távolítás” következik be, l. például *szín[e]művészet* (*e*-epenthesis), vagy a kötőszó *hoggy[ə]* realizációját. Ezekben az esetekben a közelítés tartalma olyan feszítés, amelyben az elemek — a fonemikus szintű szegmentumok — megnevezésével „fonemikus idézetekkel” találkozunk: a közlő az alapalak áttetszőségét, transzparenciáját az adott helyen az elemekre bontással fokozza a végsőig. A feszítés hangszközei ezenkívül azonban csak a 'betoldás' [intrusion, epenthesis] eseteiben térnek el az $f_i \longleftrightarrow A1_{1-n}$ megfelelés tiszta változataitól. Felsorolásukat a már a lazítással kapcsolatban említett műfaji meghatározottság hatásával kezdem. (i) Köznapi, kötetlen közlésben az ejtésnek a normatív/lento felé való közelítése önmagá-

ban is hiperkorrekció, feszítés. A szorosabb értelemben vett hangeszközök szélsőséges esete (ii) a 'betoldás' [intrusion, epenthesis], magánhangzók között *j*, *h* vagy ritkábban *v* elemmel, mássalhangzók között vagy szóhatáron svával. (iii) Nyújtás [lengthening]: az idősik kiterjesztése egy szegmentumra vagy egy (rész)szekvenciára nézve. (iv) Intenzitásnövelés [intensification]: az akusztikai összetevők intenzitásának növelése, (járulékosan) az alapfrekvencia emelése (különösen a prominenciahelyeken). (v) Junktúra-jelzés [juncture fortification]: morfémahatárok saját hangeszközökkel való jelezése. (vi) Tagolás [fission]: szótagolás vagy elemekre bontás. (vii) Szünet beiktatása [pause insertion] (csak morfémahatáron). (viii) Az akkomodációs szabályok érvénytelenítése [omitting assimilation rules] (csak morfémahatáron).

3.2. A lazítási folyamatok típusai

A lazítási folyamatokat az allegróban végbemenő, a konkrét–egyedi kategóriájába tartozó artikulációs események fölött tekintjük. A lazítási folyamatok halmazának minden egyes elemére az alaplakmátrix fogalomszerkezetét ismérvként vetítve, a lazításnak egy azonosító és egy elkülönítő attribútumát találjuk meg, az alapalak síkjainak távolítására kimondott segédtelet alatt (l. feljebb). (i) Az $(f_j \longleftrightarrow) AJ_{1-n}$ összetevők kisebb identitásfokának megfelelően az f_j -hez kölcsönös leképezési relációban hozzárendelt AJ_{1-n} komponensek mátrixoszlopai felbomlanak. A felbomlás két módon történik. (i/a) Az időfülsze határainak áttörésével, vagyis bizonyos összetevők (például a nazalitás) átterjednek a szomszédos oszlopokra (így a nazális összetevő a megelőző magánhangzónak megfelelő oszlopra). Másrészt, (i/b) az AJ összetevők $1-n$. sorának szűkítésével úgy, hogy $AJ_{1-n} \longleftrightarrow AJ_{1-k}$ (ahol $k < n$); azaz egyes összetevők (így például a zár gesztúrája) kimaradnak az oszlopon belül egymás alatt sorakozó komponensek közül (itt az A összetevők indexei ezeknek az egy oszlopon belüli komponenseknek a sorszámai). Másodszor, (ii) a lazítás változataiból láncolatot alkotó sorozat jön létre a szekvencián, azaz azonos torzító műveletek mennek/mehetnek végbe a szekvencia eltérő helyein szereplő, azonos vagy részlegesen azonos fonemikus hátterű összetevőkön, a globális program elve értelmében. (i/a)-ra példaként hozhatjuk a lazítás úgyszólván mindegyik esetét; (i/b)-re pedig a kötetlen beszéd egy olyan helyét, ahol a *hogy úgy mondjam gy*-i egyöntetűen dezaffrikálódnak, a turbulenzia-öreg-képzés kiiktatásával. Az említettek a következő konzekvenciához vezetnek.

Az alaplakmátrix megjelenítésére mint artikulációs egységekre nézve a lazítást általános formában — tipológiai osztályaik közös alapjaként — a realizáció instabilitása határozza meg. E tétel alapjául a következő tények

szolgálnak. A torzítatlan alakulatokat a viszonylagos stabilitás jellemzi, gyakorlatilag az artikuláció három szervezési aspektusában: térben, időben és összehangolásban [scaling]. Térben az érintett izmok működésének koherenciájával, időben az artikulációs események rögzített sorba vagy fázissorrendbe állításával, az összehangolásban pedig abban az értelemben, hogy mindegyik elem egy küszöbérték fölött aktivizálódik (vö. Löfqvist 1986, meghatározásszerűen: 139). Ezeknek a sajátosságoknak a megléte a kategorikus percepció számára az egyértelmű azonosíthatóság lehetőségét teremti meg (l. Fox 1985, különösen 216). Az instabilitás, kézenfekvően, a felsorolt adottságoknak az alacsonyabb fokaként vagy hiányként jellemzi a köznapi beszédet, illetve valósítja meg a lazítás generális ejtési alapját. Végső soron tehát az alapalmátrix *A* összetevős oldalának destabilizációja az, ami — a megfelelő torzítatlan alakulatokkal szemben — a lazított kimeneti formák új *gestalt*jait eredményezi. Ebből a háttérből bontakoznak ki majd a lazítási folyamatok típusainak azonosító jegyei mint az osztályozás gyakorlati eszközei.

A tárgyalt irányzat fonológiának nevezi magát. Ennélfogva — érthető módon — a lenizációs folyamatok tipológiájának összeállításában elsősorban prelexikális és történeti folyamatokra figyel. Donegan és Stampe (1979, 142–143) a következő folyamat típusokat sorolja fel: (i) asszimiláció [assimilation], (ii) monoftongizálás [monophthongization], (iii) szótagvesztés [desyllabification], (iv) redukció [reduction], (v) kihagyás, törlés [deletion]. E tipológiai egységek olyan fonológiai eseményeket jelölnek meg, amelyek egyszerre adathozható történeti tényekben és a kötetlen beszédben. Így (i) tágabb értelemben asszimiláció megy végbe akkor, amikor egy magánhangzó elhagyja hátulképzettségi jegyét a szó magas felszíni képviselő magánhangzó hatására — s ez egyben értelmezhető történeti változásnak is: *férfinak* → *férfinék*. (ii) A magyarban nincsenek diftongusok, de a mai magyarban zajló rövidülési tendencia ebbe a kategóriába sorolható — történetileg a szó végi *-ó/-ő* kialakulása egyértelműen ugyanide tartozik. (iii) A szótagkivetés a mai magyar spontán beszéd dokumentált, erős tendenciája (l. például Szende 1976b, 158) — szótagkivetéssel jöttek létre a történetiségben a Horger-törvény értelmében az úgynevezett hangugrató tövek (*bokor* → *bokrot*); ez utóbbival kapcsolatban azonnal meg kell jegyezni, hogy a mai és a történeti nem tekinthető azonos feltételek szerint zajló folyamatnak, az előbbire vonatkozó eltérő magyarázatok (vö. Kálmán 1990, 44–45; Szende 1990, 258–260; Siptár 1991, 42–43) egyike szerint sem. (iv) A mai magyarban a rövid/hosszú magánhangzó-szembenállás helyét egyre nagyobb mértékben veszi át a laza/feszés oppozíció; a kialakuló új viszonyokat redukációs jelenségek teremtik meg — az ómagyar korban a nyíltabbá válás tendenciája végső soron az érintett magánhangzóknak a zártsági összetevő

elvesztésének tulajdonítható. Végül, (v) egy vagy több fonemikus elem törlése a mássalhangzó-torlódásban standard allegro szabálya a spontán beszédnek (szóhatárjegyek fölött, mint *azt mind* → [ɔsmind] és morfémán belül, mint *röntgen* → [rönngen]) — ugyanennek történeti lenyomatai a jövevényszavak sokaságában tapasztalhatók (vö. *puli* ← *Pudel*, *Balla* ← *Bartholomeus*, *lajstrom* ← *regestrum*). A történeti vonatkozások oldaláról ilyen párhuzam egészen természetes, hiszen érvényesül a *Nihil est in historia quod prius non fuerit in praxi* elve. A beszéd oldaláról nézve azonban sokkal nagyobb számosságú típusalmazzal van dolgunk. A beszédanyagból kiinduló elemzés ráadásul a fentiekhez képest finomabb elkülönítéseket tesz indokolttá: a nyelvhasználati változatok halmazának történeti lenyomataik szükségszerűen csak egy részalmazát képezik.

Dressler (1984; 1985, 3. és 4. fejezet; Dressler–Siptár 1989, 33) a folyamatípusok két nagy osztályát működésük prozodikus háttérében helyezi el: a szövegnek vannak nyomatékos helyei (például a szó- és a szótagkezdő pozíció), amelyek az itt megjelenő komponenseket mintegy megerősítve képviseltetik; a nem nyomatékos helyek (így a szó belseji pozíció) ezzel szemben háttérbe szorítják. A kiemelt és a háttérpozíció a nekik megfelelő hatású folyamatokat vonzzák, a 'kiemelő' [foregrounding] és az 'elegyengető' [backgrounding] típusokat. A folyamatok típusai és eszköztáruk azután megegyezik a fentiekkel.

Spontán beszéd lazítási folyamatainak elsősorban akusztikai jellemzőkre támaszkodó vizsgálata (vö. Szende 1990; 1992) mindenekelőtt azt az alapvető elkülönítést viszi be a rendszerezésbe, hogy a lazítási folyamatok csak szóalakegészeken vagy a szóalakot érintő, de egyes szegmentumokon dokumentálható torzításokat eredményeznek. Az alábbi tipológiában az (i–iii) egység esik ebbe az utóbbi kategóriába, a (iv–vi) tétel pedig olyan, hogy csak határjegy-től határjegyig terjedő sorozat függvényében írható le. Rendszerbe foglalásuk — heterogenerikus — ismérvei ezentúl azonban közösek: (i) az infra- vagy szubszegmentális (az egyes, fonémáknak megfelelő szegmentumok szerkezetét alkotó) összetevők, megkülönböztető jegyek kiiktatása, áthelyeződése a lazított formában; (ii) a szuperszegmentális átrendeződés kritériuma, azaz a lazított forma szótagszáma és szótagszerkezete.

A lazítási folyamatok típusai az alábbiak:

(i) Redukcióban a szóalak érintett szegmentumából egy vagy több artikulációs és az ennek megfelelő akusztikai összetevő kiiktatódik, de megmarad legalább egy elsődleges és egy vagy több másodlagos azonosító jegy. A szóalak szótagszáma és szótagszerkezete a teljes formával azonos marad. (Ilyen jelenség a labiális magánhangzók delabializálódása vagy a réshangok zörejképzésének intenzitáscsökkenése.) A leggyakoribb, a realizációt az alapalaktól a legkisebb mértékben távolító lazítási típus.

(ii) Törlés: egy szóalak összetételének (...)f_i, f_j, f_k(...) → (...)f_i, f_k(...) mechanizmus szerinti átalakítása, az f_j szegmentum valamennyi összetevőjének elhagyásával. A művelet azonban úgy zajlik le, hogy a szekvencia más helyein 'fonetikai nyomok' [phonetic traces] maradnak vissza, amelyek a hiányhely szomszédos szakaszain a megmaradt szegmentumok feszítésében valósulnak meg. A szótagok száma azonos marad vagy megváltozik. (ii/a) Megváltozik, ha a törlés egy mássalhangzó előtti magánhangzót érintett. (ii/b) Megegyezik a kiindulási formával, ha a törlés tárgya intervokális mássalhangzó volt, és helyén nemfonologikus fonetikai jelzés választja szét a megelőző és a követő magánhangzót a képzésben. (ii/c) A szótagszám és a szótagszerkezet ambivalens lesz, amennyiben V₁ és V₂ átmenete nem (ii/b) állapotnak felel meg, és a két szegmentum nem fuzionál. Egyéb esetekben a szótagszám megmarad, a szótagszerkezet megváltozik.

(iii) Kihagyás és csonkítás: egy szóalak összetételének (...)f_i, f_j, f_k(...) → (...)f_i, f_k(...) mechanizmus szerinti átalakítása, az f_j szegmentum valamennyi összetevőjének elhagyásával, fonetikai nyomok hátrahagyása nélkül. (A szegmentum teljes eltűnése a szekvenciából további lazítási *gestalt*-szabályok kizárásával jár a szekvencia adott helyén.) Az eredeti szótagstruktúra szükségszerűen megváltozik.

(iv) Szekvenciaredukció: a redukció valamely altípusának halmozott jelentkezése egy szekvencia valamely szempontból azonos jellegű összetevőinek sorában. A szekvenciaredukció nem érinti az eredeti szótagszerkezetet.

(v) Szekvenciászugorítás: grammatikai és/vagy jelentéstani és/vagy pragmatikai értelemben zárt [= körülhatárolt] szekvencia több, egységként azonosítható összetevőjén végbemenő csonkítás, esetenként a fonemikus alapalakban nem szereplő szegmentummal kiegészítve. Az akusztikai végeredmény szükségszerűen rövidebb, mint a fonológiai alapalak szerinti kiindulás. A szótagképlet átstrukturálódik, a szótagszám csökken.

(vi) Egybeolvadás, fúzió: a szekvenciában szomszédos szegmentumok artikulációs/akusztikai vonatkozásban egységes szakaszt alkotnak, amely eltér az eredeti szegmentumok realizációjától (= 'teljes passzív hasonulás', vö. Vértes O. 1958). A lazítási folyamat nyomán a szótagképlet átalakul, a (ii/a-c) feltételeknek megfelelően.

(A lazítási folyamat típusok részletesebb bemutatásával itt nem foglalkozhatom. Hely hiányában ugyancsak mellőznöm kell annak a kérdésnek a tárgyalását is, hogy a fenti tipológia egésze és annak egységei milyen viszonyban vannak a fonológiai folyamatoknak a szakterület által leírt kategóriáival és sémájával. Ezekre a témákra l. Szende 1992, 184–218.)

4. Magyar alkalmazások

Ellentétben népszerűbb *post-SPE* fonológiákkal, mint amilyen a 'prodikus' vagy az 'autoszegmentális fonológia', a természetes fonológia magyarra való alkalmazása eddig csak elvétve kapott teret — leszámítva a fent hivatkozott leírást, amely nagyban merített a koncepcióból. Ez a pont tehát rövid lesz. A helyzetre legföljebb részben ad magyarázatot az irányzat néhány szembeszökő sajátja. (i) Nem teremtett magának olyan látványosan saját formanyelvet, mint a kevésbé eredeti függőségi vagy az autoszegmentális fonológia. (ii) Archetipikusan ragaszkodik történeti és okmagyarázó leírási elvekhez. (iii) Jelenségábrázolásai inkább tényállásleíró, mint prediktáló természetűek. Ennek ellenére bizonyos, főként az elízió esetére kidolgozott kategóriáit felhasználták magyar posztlexikális folyamatok elemzésében (vö. például Kerek 1977, Siptár 1991). Kivételnek számít viszont Dressler–Siptár (1989). [Átdolgozott magyar nyelvű változatát l. kötetünkben — a szerk.]

A szerzők számára általában a 'természetesség' elvének alkalmazása két fő területen tesz lehetővé a magyarra vonatkozólag lényeges elemzéseket és következtetéseket, egymással összefüggésben. A szegmentumok állományának és viselkedésének terén, valamint a nyelvi szintek elhatárolásában és konzisztens leírásában.

Az az érvelés, hogy a magyarban a szuffixumok kezelése a morfofonológia illetékességébe tartozik, a kézenfekvő jelentéstani ismérveken kívül azon az alapon is igazolható, hogy a toldalékok használatában nincsenek korlátozások az ejthetőség/érthetőség tekintetében. Hasonló a helyzet a köthangokkal és a töhangzónyújtással is (vö. *nyár/nyarat, hév/heves* stb., l. Dressler–Siptár 1989, 30–31). Az irányzatnak mint igazi folyamatfonológiának azonban nem ezen a téren vannak esélyei, hanem a realizációk és váltakozásaik szabályosságainak feltárásában. Például a hosszú mássalhangzók (a szerzők notórius szakszóhasználata szerint: a *gemináták*) rövidülésének s feltételeinek leírásában. Eszerint, (i) kötelezően rövidülnek egy C_1C_2 szekvenciában, ha mindkét C obsztruens, így *sakktól* → [ʃɔktol] (kivéve a metanyelvi használatot); (ii) köznapi kötetlen beszédben kötelező a rövidítés, ha C_1C_2 első mássalhangzója obsztruens, a második szonoráns (*sakkra*) — formális beszédstílusban eseti, mégpedig a formális jelleg és a 'határjegy erőssége' [boundary strength], azaz aszerint, hogy milyen mélységű szintaktikai tagolást hordoz a határjegy; (iii) ha mindkét elem szonoráns, a rövidülés bekövetkezése csakis a tagolás mélységi mutatójának függvényében alakul, vö. *mennybe, menj be!* (klitikai határjeggyel), *menj balra!* (szóhatárjeggyel), *menj, Béla!* (frázishatárral), *menj, bár* (tagmondathatárral) és *Menj! Balfelől* (mondathatárral), l. Dressler–Siptár (1989, 33–34). Még ér-

dekesebb, mert még több változótól függ, a magánhangzók rövidülése. Itt a fonotaktikai helyzet, a szótagszerkezet és a morfofonológiai pozíció, illetve szerep befolyásolja az időtartamok alakulását. Részleteiben (l. Dressler–Siptár 1989, 35–36): (i) zárt szótagban a rövidülés tendenciája erősebb, mint nyílt szótagban, de az alsó és a középső nyelvallásúak csak zárt szótagban rövidülnek (ezt a megfigyelést mérési adatok nem igazolják, l. Kassai 1979, 38–39); (ii) mivel C : „könnyebb” [lighter], mint $C_1 C_2$ a szótagstruktúrában, az utóbbi előtt a rövidülés tendenciája erősebb; (iii) a szó végi helyzetű magánhangzók kisebb mértékben rövidülnek, mint a szóközépiek, ezzel szemben nincs különbség a hangsúlyos és a hangsúlytalan helyzet között az időtartam-tendencia tekintetében (de l. Kassai 1979, 38–40); (iv) a magas nyelvallású hosszúak nagyobb mértékben rövidülnek, mert ezek kisebb hangzóságúak, mint az alsó és a középső nyelvallásúak; az alternáló magánhangzók (l. *út/utat*) hajlamosabbak a rövidülésre, mint a nem alternálók (ami paradigmatisus elkülönítéshez vezethet); végül, (v) suffixumokban a hosszú magánhangzók nagyobb mértékben rövidülnek, mint a tömorfémbeliek.

A szegmentumkapcsolatokban az igazodás (asszimiláció) esetei kapnak új megvilágítást. A feltárt összefüggések a következők. (i) A hasonlók (több azonos összetevőt tartalmazó mássalhangzók) inkább igazodnak. (ii) Eltérő az igazodási képesség az egységek infraszegmentális felépítése szerint (n igazodik a követő m -hez, m a rákövetkező n -hez soha). (iii) Könnyebben végbemegegy igazodás a szótag kezdő helyén, ha ezzel az emelkedő szonoritási tendenciát segíti elő és — hasonlóképpen — a szótagzáró pozícióban, ha az igazodás révén a szótagon belül a szonoritás csökken (például *azt* → $a[s]t$). (iv) A nazális mássalhangzók asszimilációja nagymértékben függ a határjegy tagoló erejétől. (v) Az igazodás „aládolgozik” a rövidülésnek [feeding order], azaz az asszimiláció nyomán létrejött szerkezet ugyanúgy rövidül, mintha nem igazodással jött volna létre: *törzsszám*-ban $/r_3\#s/$ → $[r]s$ → $[rs:]$ → $[rs]$.

Igazi felfedezés a nagyobb egységek szerkesztési szabályszerűségének leírása (Dressler–Siptár 1989, 38–40). Eszerint, ha egy szekvenciát határjegy tagoló, az asszimiláció bekövetkeztét legnagyobb mértékben a szótagszerkezet alakulása befolyásolja. Folyamatos beszédben szótaghatáron kialakuló olyan hangkapcsolatok, amelyek nem fordulhatnak elő szótagkezdő helyzetben, a kritikus helyen átszerkesztődnek, például *most pedig* → $[f]p$. Ez a szabály megmagyarázza, miért következik be t -kihagyás a *kertből* szóban, és miért nem a *kertről* alakban (tb - szótagkezdő ugyanis nem lehetséges, tr - azonban van). Hasonló szellemben kívánják magyarázni a szerzők a már szóba hozott hangugrató tövek alakulását is. Úgy látják, a fonológiailag elsődleges formák a fonotaktikai szempontból nemkívánatos *pokl*, *söpr*, *bátr*

lennének, s e tövek — minthogy a szonoritás tekintetében disszonáns szótagszerkezetet mutatnak — mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt a tövet szótagbővítéssel harmonikussá tevő magánhangzós kiegészítést kapnak (l. Dressler–Siptár 1989, 42). A magyarázatot az teszi problematikussá, hogy egyrészt meglehetősen nagyszámú kivétel akad — vö. *lélek/lelk-*, de *halk* —, másfelől, hogy történetileg éppen a fordítottja igazolható: kiindulásul mindig a teljesebb tőalak szolgál, l. *bátor*, *motor* stb.

Ennek a sok tekintetben iránymutató tanulmánynak az ismertetésében csak a leglényegesebb mozzanatokat emelhettem ki. A kritikai megfontolások közül is csak kettő kapott említést. Ezek azonban a természetes fonológia jövőbeni alkalmazása szempontjából szintén lényegesnek látszanak: (i) a magyarázatok és a dokumentált fonetikai tények jobb összehangolása és (ii) az az igény, hogy a magyarázatok és a levezetések összhangban legyenek a (hang)történeti tényekkel.

Irodalom

- Anderson, John M. – Jacques Durand (1986): Dependency phonology. In: Durand, Jacques (szerk.): *Dependency and non-linear phonology*. London: Croom Helm. 1–54. [Magyarul in: Siptár Péter (szerk.): *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II*. Szeged: JATE Press, 1993. 256–299.]
- Bailey, Charles-James N. (1974): Naturalness in historical reconstruction and changes that are not natural. In: Bruck *et al.* (1974, 13–20).
- Baudouin de Courtenay, Jan (1895): *Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen*. Strassburg: Trübner.
- Bruck, Anthony – Robert A. Fox – Michael W. La Galy szerk. (1974): *Papers from the parasession on natural phonology*. Chicago, Illinois: CLS.
- Chomsky, Noam (1964): Current issues in linguistic theory. The Hague: Mouton. [Ugyancsak megjelent in: Fodor, Jerry A. – Jerrold J. Katz (szerk.): *The structure of language. Readings in the philosophy of language*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall. 1964, 50–118.]
- és Morris Halle (1968): *The sound pattern of English*. New York: Harper and Row.
- Darden, Bill (1974): Introduction. In: Bruck *et al.* (1974, 1–12).
- Donegan, Patricia – David Stampe (1979): The study of Natural Phonology. In: Dinnsen, Daniel (szerk.): *Current approaches to phonological theory*. Bloomington: Indiana University Press. 126–173. [Magyarul in: Siptár Péter (szerk.): *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II*. Szeged: JATE Press, 1993. 5–41.]
- Dressler, Wolfgang U. (1981): Outlines of a model of morphology. In: Dressler, Wolfgang U. – Oskar E. Pfeiffer – John R. Rennison (szerk.): *Phonologica 1980*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft. 113–122.
- (1984): Explaining natural phonology. *Phonology Yearbook* 1: 29–50.
- (1985): *Morphology: The dynamics of derivation*. Ann Arbor, Michigan: Karoma.
- és Siptár Péter (1989): Towards a natural phonology of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 29–51.

- Fónagy Iván (1956a): Über den Verlauf des Lautwandels. *Acta Linguistica Hungarica* 6: 173–278.
- (1956b): Über die Eigenart des sprachlichen Zeichens. *Lingua* 6: 67–88.
- (1965): Contribution to the physei–thesei debate. In: Omagiu Al. Rosetti. București: Academia. 251–257.
- Fox, Robert A. (1985): Multidimensional scaling and perceptual features: evidence of stimulus processing or memory prototypes? *Journal of Phonetics* 13: 205–217.
- Goyvaerts, Didier L. szerk. (1981): *Phonology in the 1980's*. Ghent: E. Story-Scientia.
- Hooper, Joan B. (1976): *An introduction to Natural Generative Phonology*. New York: Academic Press.
- Jakobson, Roman (1941): *Kindersprache, Aphasie, und allgemeine Lautgesetze*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- (1960): Why 'mama' and 'papa'? In: *Perspectives in psychological theory. Essays in honor of Heinz Werner*. New York. 124–134.
- Jensen, John–Margaret Stong-Jensen (1988): Back harmony and round harmony in Hungarian. *Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. február 2-án. Szakszorosított összefoglaló*.
- Kager, René–Ellis Visch (1988): Metrical constituency and rhythmic adjustment. *Phonology* 5: 21–71.
- Kálmán László (1990): *Monotonicity principles in the theory of grammar. Kandidátusi értekezés, Budapest*.
- Kassai Ilona (1979): *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések 102. Budapest: Akadémiai Kiadó*.
- Kerek, Andrew (1977): Consonant elision in Hungarian. In: Sinor, Denis (szerk): *Studies in Finno-Ugric linguistics in honor of Alo Raun. Uralic and Altaic Series 131*. Bloomington: Indiana University Press. 115–130.
- Kiparsky, Paul (1974): On the evaluation measure. In: Bruck *et al.* (1974, 328–337).
- Lass, Roger (1984): *Phonology. An introduction to basic concepts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lee, Gregory–Irwin Howard (1974): Another mouthful of divinity fudge. In: *Bruck et al.* (1974, 220–240).
- Löfqvist, Anders (1986): Stability and change. *Journal of Phonetics* 14: 139–144.
- Martinet, André (1955): *Économie des changements phonétiques*. Berne: Francke.
- Miller, Patricia Donegan (1972): Some context-free processes affecting vowels. In: *Ohio State University Working Papers in Linguistics* 9: 136–137.
- Peirce, Charles Sanders (1932): *Elements of logic. Collected Papers 2*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press/Harvard University Press.
- Reformatskij, Aleksandr A. (1979): *Očerki po fonologii, morfonologii i morfologii*. Moszkva: Nauka (Idézi Dressler 1985).
- Sapir, Edward (1933): La réalité psychologique des phonèmes. *Journal de Psychologie Normale et Pathologique* 30: 247–265.
- Saussure, Ferdinand de (1916/1968): *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
- Schane, Sanford A. (1974): How abstract is abstract? In: *Bruck et al.* (1974, 297–317).
- Siptár Péter (1988): A „gyors beszéd” fogalmáról. In: Gósy Mária (szerk.): *Tanulmányok a beszéd időviszonyairól. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 5: 17–30.

- (1991): Fast-speech processes in Hungarian. In: Gósy Mária (szerk.): Temporal factors in speech: A collection of papers. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 27–61.
- Sommerstein, Alan H. (1977): Modern phonology. London: Edward Arnold.
- Stampe, David (1969): The acquisition of phonetic representation. In: Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. Chicago, Illinois: CLS. 443–454. (Újrakiadása: Stampe 1973/1979, vii–xxv.)
- (1973/1979): A dissertation on Natural Phonology. New York: Garland.
- Szende Tamás (1976a): Hangrendi kivételek értelemmegkülönböztető színeváltozásáról. Magyar Nyelv 71: 95–97.
- (1976b): A beszéd folyamat alaptényezői. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- (1980): Defining the phoneme: phenomenological aspects. Acta Linguistica Hungarica 30: 63–66.
- (1988): A note on morphophonological alternations in Hungarian. Ural-Altische Jahrbücher / Ural-Altaiic Yearbook 60: 177–182.
- (1990): Alapalak és lazítási folyamatok. Doktori értekezés, Budapest.
- (1991): On temporal pattern distortions in present-day Hungarian. In: Gósy Mária (szerk.): Temporal factors in speech: A collection of papers. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 1–25.
- (1992): Phonological representation and lenition processes. Magyar Fonológiai füzetek / Hungarian Papers in Phonetics 24.
- Szépe György (1969): Az alsóbb nyelvi szintek leírása. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6: 359–466.
- Tamás Lajos (1939): Állandó szociális érvényű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban. Magyar Nyelv 35: 273–282.
- TESz: Benkő Loránd főszerk.–Kiss Lajos–Kubinyi László–Papp László szerk. (1967, 1970, 1976): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vago, Robert M. (1980): The sound pattern of Hungarian. Washington: Georgetown University Press.
- Vértés O. András (1958): A hangkapcsolatok osztályozásáról. In: Nyelvtudományi Értekezések 17. Budapest: Akadémiai Kiadó. 130–133.
- Zelliger Erzsébet (1991): Az ősmagyar *β és *γ változásai és hatásuk a magyar ige-
tövekre. Magyar Fonetikai Füzetek / Hungarian Papers in Phonetics 23: 182–196.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
 Budapest
 szende@nytud.hu

Kormányzás a fonológiában

Jelen cikkben az úgynevezett kormányzási fonológiát** (KF) kísérel meg bemutatni.¹ Az itt összefoglalt nézetek egy része nem kizárólag a KF-t jellemzi, hanem a modern fonológiai elméletek közös tulajdonának tekinthető. Ilyen például a fonológiai ábrázolás nem-lineáris, autoszegmentális elképzelése, a prozodikus hierarchia feltételezése és az ezen belül működő jogosítások rendszere. A hangok felépítéséről ugyanakkor meglehetősen egyéni véleménye van a KF-nak, jóllehet ezen a téren is sokat merít a részecske (Schane 1984a, b) és a függőségi fonológia (Anderson–Ewen 1987) eredményeiből. A KF-ről szóló és azt elemzésekben alkalmazó irodalom meglehetősen kibővült a kilencvenes évek első felében, ezért remélni sem merhetem, hogy minden vonásáról szót ejthetek. Ennek megfelelően a hivatkozásokból is jó néhány mű hiányzik. Az irányzaton belül megfigyelhető egy dogmatikusabb vonal, amit Jonathan Kaye és Monik Charette neve fémjelez, és egy engedékenyebb, a testvér-irányzatokkal szorosabb kapcsolatot fenntartó iskola, ez leginkább John Harris nevéhez köthető.²

A dolgozat felépítése a következő: az első részben néhány fontos fonológiai fogalommal ismerkedünk meg. A második rész szól a hangok felépítéséről, az alapelemekről (2.1), a magánhangzók szerkezetéről (2.2), majd két igen vitatott kérdésre térek ki, a delej-elméletre (2.3) és az úgynevezett előretolt nyelvgyök elem létére vagy nem-létére (2.4). Ezt a részt a mássalhangzók szerkezetének főbb vonásai zárják (2.5). A harmadik rész a KF-nak a fonológia és a morfológia kapcsolatáról való elképzeléseit ismergeti, majd a negyedik részben áttérek a prozodikus szerkezet bemutatására.

* A *-tal jelölt szavak angol megfelelőjét egy függelékbeli lista tartalmazza.

¹ Hálával tartozom Rebrus Péternek, Siptár Péternek, Törkenczy Miklósnak és John Harrisnek a cikk írása közben tett megjegyzéseikért, hasznos ötleteikért, valamint Polgárdi Krisztinának egy korábbi változat részletes kritikájáért.

² Érdekes módon, jóllehet a nyelvészetben (is) vitathatatlan Amerika hegemon szerepe, a kormányzási fonológia kifejezetten Európában, főképp Angliában művelt elmélet.

A szótagösszetevők és a kormányzás kapcsolata (4.1) után lesz szó a fonotaktikai megszorításokról és okaikról (4.2). A következő részek a szótagnak az elméletben elfoglalt (pontosabban el nem foglalt) helyéről (4.3), az addig be nem mutatott kormányzási viszonyokról (4.4) és a hangoknak a szótag-szerkezetben elfoglalható helyéről (4.5) szólnak. Az ötödik részt a jogosítványoknak szenteltem, részletesebben szólok a kóda-jogosításról (5.1) és a jogosítványöröklésről (5.2). A következő részben az üres kategóriákról lesz szó, az előfordulásukat szabályozó szoros kormányzásról (6.1), az [s] hang különösségéről (6.2) és az üres nyitányokról (6.3). Az utolsó részben ismertetek néhány, a szótagtípusokat meghatározó paramétert (7). A szövegben hangok megjelenítésére végig az APhI jeleit használom, általában szögletes zárójelek, néha, a kiejtéstől távolabb álló „mögöttes” alakok esetében a szintén szokásos ferde és dupla-ferde zárójelek között.

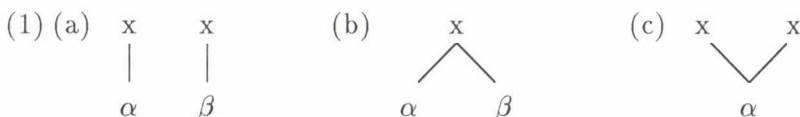
1. Néhány fonológiai alapfogalom

A fonológiaelmélet egyik legfőbb célja, különösen a klasszikusnak számító Sound Pattern of English (SPE=Chomsky–Halle 1968) megjelenése óta, hogy az elmélet által lehetségesnek tartott dolgok körét szűkítse. Már Chomsky–Halle (1968, 400) is elismerte, hogy rendszerükből igen kevés különbség következik a természetes nyelvekben gyakran előforduló és az egészen ritka, sőt lehetetlen hangokra, folyamatokra és egyéb jelenségekre vonatkozóan. A korábbi szabályrendszerek képviselte levezetésekről a hangsúly áttevődött a fonológiai ábrázolásokra: a kitűzött cél az, hogy a szavak lexikonbeli hangalakjából, valamint univerzális elvekből és egy-egy adott típusú nyelvre jellemző paraméterekből következzen a felszínen megjelenő hangalak.

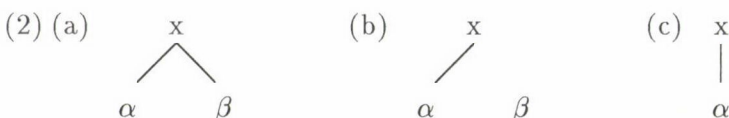
A kormányzási fonológia, művelői szerint,³ ennek az elvárásnak nagymértékben eleget tesz, és így a tudományosság popperi kritériumának kiválóan megfelel: az előfordulható dolgok köre szűk, sok megállapítása igen könnyen cáfolhatónak tűnik. A megszorítottság azonban alighanem előnyére válik egy olyan elméletnek, amely — mint minden generatív nyelvelmélet — a lehetséges, de csakis a lehetséges emberi nyelveket akarja definiálni: többet megtudhatunk a nyelvről, ha szűk cipőbe szorítjuk és észrevevesszük, hol kell tágítanunk, mint ha eleve túl tágra szabjuk a lehetségesnek tekintett dolgok határait, ekkor ugyanis nehezebb lesz felfedeznünk, hogy mi az, ami mégsem fordul elő egyetlen egy nyelvben sem.

³ Ezzel teljesen ellenkező vélemények is napvilágot láttak, pl. Coleman (1990a, b; 1995).

A ma versengő fonológiai elméletek között a KF egyedül áll jó néhány feltételezésével, sok egyéb része az elméletnek ugyanakkor közös másokéival. A fonológiai reprezentáció autoszegmentális: a hagyományos értelemben vett hangokat vagy fonémákat az időzítési tengelyt• alkotó (váz)pontok• képviselik, ezeknek azonban önmagukban nincsenek tulajdonságaik. A hangokat jellemző tulajdonságok (α, β) az időzítési tengely pontjaihoz (x) kapcsolódnak, de nem feltétlenül egy-az-egyhez alapon (1a): egy ponthoz több tulajdonság is kapcsolódhat (1b), míg egy tulajdonság több ponthoz is tartozhat (1c).

Szintén viszonylag széles körben elterjedt elképzelés szerint, egyes tulajdonságok csak akkor lesznek hatással a kiejtett hangokra, ha kapcsolódnak az időzítési tengely valamely pontjához, ellenkező esetben vagy törlődnek, vagy a reprezentációban maradnak, de nem veendők figyelembe annak értelmezésénél (Goldsmith 1990, 123–127). A (2a)- és (2b)-beli ábrázolások tehát jelentősen különböznek, amennyiben a fonetikai interpretáció a (2b)-t nem a (2a)-val, hanem a (2c)-vel fogja azonosnak tekinteni:

A (2b)-beli ábrázolás időzítési tengelyhez nem kötött elemének törlődésével⁴ a (2b) formailag is a (2c)-vel válik azonosossá, de erre a törlésre nincs szükség, ha a kiejtést a vázponthoz nem kötött elemek úgyszemint befolyásolják.

A legtöbb kurrens fonológiaelmélet a hangok építőköveiként artikulációs jellemzőiket kódoló tulajdonságaikat használja, ezek az úgynevezett (megkülönböztető) jegyek (listájukat l. pl. Kiefer 1994, 22). A jegyek régebbi elképzelések szerint különböző értékeket vehetnek fel, az SPE keretben például a „+” és „-” értéket. A [+zöngés] jegyérték például a zöngés, a [-zöngés] a zöngétlen mássalhangzókat jellemzi. A jegyek ezáltal a hangok természetes osztályait is meghatározzák: az [α F] jegyet tartalmazó hangoktól (ahol α egy jegyérték, F pedig egy jegy) elvárható, hogy bizonyos szabályokban azonos módon viselkedjenek. Arra a felismerésre, hogy egy-egy jegynek legtöbbször csak egyik értékű változata jellemez természetes osztályt — ha például

⁴ Erről a törlődésről (*stray erasure*) l. Steriade (1982).

[+F] ilyen, akkor [-F] nem az —, valamint hogy szinte mindig elégséges a fonológiai folyamatok leírásához az egyik jegyértékre utalni, az a megoldás adódik, hogy a jegyeket önmagukban tekintjük a reprezentáció résztvevőinek. Az ilyen jegyeket privatívnak szokás nevezni, ekkor a [zöngés] jegy megtalálható a zöngés mássalhangzóknál, a zöngétlenekben viszont ennek a jegynek a hiánya jelenti a zöngétlenséget. Ez a lépés csökkenti az elmélet generatív erejét, „szűkíti a cipőt”, ezért ha a gépezet így is működik, érdemes elfogadni. Mindkét elképzelésben közös azonban az, hogy a hangokat elméleti konstruktumok, önmagukban soha meg nem tapasztalható jegyek építik fel. A KF talán ezen a téren szakított legradikálisabban a korábbi hagyománnyal, ennek tárgyalására térünk át a következő részben.

2. A hangok felépítése

A hangok építőkövei a KF szerint maguk is hangoknak felelnek meg. Azokat a hangokat, amelyek nem bonthatók tovább még egyszerűbb hangokra, elemeknek[•] hívják, de egy elem önmagában is kiejthető, létező hang. A hangok összetevői nem artikulációs részmozzanatok, hanem kognitív kategóriák, amelyek elsősorban az akusztikai dimenzióra képeződnek le. Ez az elképzelés, amelyet Harris–Lindsey (1995) részletesen ismertet, visszatérést jelent az SPE előtti, jakobsoni gondolathoz (Jakobson *et al.* 1952). A beszédhangok akusztikai tulajdonságai elsődlegesen a kiejtés motoros folyamataival szemben: a nyelvi tudás reakciói elsősorban hangzó adatokra, és nem látott (szájról olvasás, írás) vagy proprioceptív (saját motoros tevékenység ellenőrzése) információra vonatkozik (Lindsey–Harris 1990).

Ebben a részben az elemekkel ismerkedünk meg először (2.1), majd a magánhangzók felépítését vizsgálva az őket kombináló művelettel (2.2). Kitérek még az elemeknek egy olyan feltételezett tulajdonságára, amely talán szükségtelenné tehető (2.3), majd az „enygy” elem léte iránti kétségekről lesz szó (2.4), végül a mássalhangzók felépítésének főbb vonalait ismerjük meg (2.5).

2.1. Az elemek

Az elemek száma öt és tíz között mozog, bár összefoglalásukra ritkán vállalkoznak a szerzők (l. azonban Brockhaus 1995a, 196; 1995b, 105; Brockhaus *et al.* 1996). A következő táblázat (3) az utóbbi jelentősen átdolgozott változata, zárójelben tartalmazza a korábban felvetett, de feleslegesnek bizonyult elemeket is. Az önálló hangértékek közül az első a magán-

hangzós (szótagközepi), a második a mássalhangzós helyzetbeli (szótagperemi). Az elemek közül a **h**, **ʔ**, **H** és **L** nem szokott önmagában magánhangzós helyzetben előfordulni, ezért ezeknek nincs ilyen hangértéke. A kiugró tulajdonság⁵ az illető elem legjelentősebb artikulációs tulajdonsága. Tulajdonképpen tudománytörténeti okai vannak, hogy ezt nevezik kiugró tulajdonságnak: sokkal könnyebb a legtöbb fonológus számára elképzelni egy hangot artikulációs, mint akusztikus jegyei alapján. Az utolsó oszlopban található akusztikus megfelelők az elemek hangszínképének legtipikusabb mozzanata (l. Lindsey–Harris 1990, 366 kk.; Harris 1994a, 138–141; Harris–Lindsey 1995, 53–54, 72).

(3)

ELEM	ÖNMAGÁBAN		KIUGRÓ TULAJDONSÁG	AKUSZTIKUS MEGFELELŐ
	MGH	MSH		
U	[u]	[w]	labialitás	esés
R	?	[r]	koronalitás	emelkedés
I	[i]	[j]	palatalitás	szélsőség
A	[a]	[ɛ]	nem-zártság	tömeg
(ɪ)	([u])	(?)	(előretolt nyelvgyök)	(?)
h	—	[h]	szűkület	zörej
ʔ	—	[ʔ]	zár	perem
N	[ĩ]	[ŋ]	nazalitás	morgás
L	L*	?	ernyedte hangszalagok	zöngéesség
H	H*	?	feszese hangszalagok	aspiráltság

*L=alacsony hangmagasság, H=magas hangmagasság

A fentiekén kívül még egy „elem”-ről szokott megemlékezni a szakirodalom, a különleges státusú @-ról.⁶ Ez azonban nem tekinthető a többihez hasonló elemnek, nincs ugyanis kiugró tulajdonsága, a hangcsatorna semleges állásának felel meg. Megtévesztő elemnek nevezni, mert inkább tekinthető helyfoglalónak, aminek, a „0” számjegyhez hasonlóan, csak bizonyos helyzetekben van értéke. Önmagában, mint majd látni fogjuk (6), prozódiai feltételektől függ fonetikai értelmezése. Ha az időzítési tengely egy pozíciójához csak a @ kapcsolódik, akkor azt üresnek tekintjük. A @ jelentőségére a következőkben még visszatérünk. A @ megfelel Kaye *et al.* (1985) v-jének,

⁵ Ezt korábban, amikor az elemeket még SPE-féle jegymátrixoknak képzelték, az illető elem forró jegyének nevezték (pl. Kaye *et al.* 1985).

⁶ A névelőválasztáshoz és a toldalékoláshoz a @ jel „kukac” ejtését veszem figyelembe.

ezt nevezték ők hideg magánhangzónak — hisz nincs „forró jegye”. Harris (1994a, 109) vezette be a @ jelölést, ezzel távolítva jelölését is a többi elemétől. A következő sor (4) adja a tulajdonságait:

(4)	ÖNMAGÁBAN		KIUGRÓ	AKUSZTIKUS
	MGH	MSH	TULAJDONSÁG	MEGFELELŐ
@	[u]	[ɣ]	<i>nincs</i>	centralitás

A (3)-beli táblázatban zárójelék között szereplő **I** elem léte iránt erős kétségek merültek föl. Erről az elemről később (2.4) lesz részletesebben szó, itt csak annyit kell megjegyezni, hogy amennyiben mégis elfogadnánk létét,⁷ akkor a következő elemek önálló fonetikai értelmezése módosul: **U**=[u], **I**=[i] és **@**=[ɣ].⁸

2.2. Az elemek összetétele magánhangzókbán

Attól függően, hogy egy hang bontható-e tovább más hangokra vagy sem, beszélhetünk összetett és egyszerű hangokról. Ez utóbbiak egyetlen elemből állnak, kiejtésüket tehát ennek az elemnek a kiejtése határozza meg, míg az összetett hangok értelmezéséhez ismernünk kell összetevőiknek a kiugró tulajdonságát.

Az orális magánhangzók felépítésében három elem, az **A**, az **I** és az **U** vesz részt.⁹ Ez a három elem a magánhangzó-mező három szélső pontját definiálja és egyben a magánhangzók közötti különbségtípusok egy-egy jelölt értékét képviseli: a nyíltságot (**A**), az előlképzettséget (**I**) és a kerekítettséget (**U**). Alapvető jellegük bizonyítékként szokás továbbá azt is felhozni, hogy a három-magánhangzós rendszerek leggyakrabban éppen ezt a három magánhangzót tartalmazzák (pl. a klasszikus arab). Az ennél több magánhangzót szembeállító nyelvek¹⁰ tipikusan az [e]-vel és az [o]-val bővülnek, ami az **A** elem **I**-vel, illetve **U**-val való összetételének az eredménye.

Ezen a ponton azonban már önkényessé látszik válni az elmélet: nem ad ugyanis magyarázatot arra, hogy miért olyan ritka az olyan öt-

⁷ Ez nem példa nélküli, l. pl. Ritter (1995).

⁸ Az [ɣ] nem APhI jel, az [u] kerekítetlen és az [u] laza párja, talán nem véletlen, hogy az APhI nem tartotta szükségesnek jelet rendelni hozzá.

⁹ Az elgondolásnak hosszú előzményei vannak, pl. a függőségi fonológiában (Anderson–Ewen 1987), a részecske-fonológiában (Schane 1984a) és másoknál is (pl. Goldsmith 1985).

¹⁰ Sok nyelv tartalmaz egy centrális magánhangzót, [u]-t vagy [ə]-t, amely a @ mani-fesztációjának tekinthető.

magánhangzós rendszer, amelyben az [a], [i] és [u] mellett, mondjuk, az [ɛ] és [y] szerepelne. Ez az egyébként nem példa nélküli rendszer (csuvas; Lass 1984) ugyanúgy a három alapelemet, valamint két kételemű összetett hangot (**IA** és **IU**) tartalmaz, mint a közismert [i e a o u] rendszer. Magyarázattal kecsegtet az az elgondolás, mely szerint az elemek a saját autoszegmentális pályáikon tanyáznak és innen kapcsolódnak egymáshoz, illetve az időzítési tengely pontjaihoz. Feltételezve, hogy ezek a pályák összeolvadhatnak, amely esetben az összeolvadt pályákhoz tartozó elemek közül csak egy kapcsolódhat az időzítési tengely egy pontjához, csak annyit kell állítanunk, hogy a három-magánhangzós rendszerek esetén mindhárom pálya összeolvadt, ezért az ugyanazon pályán található elemek egymással nem kapcsolódhatnak. Ezzel szemben a szokottabb ötös rendszerben az **I** és az **U** pályája azonos, megakadályozva az ennek a két elemnek a kapcsolatából létrejövő előlképzett ajakkerekítéses magánhangzók előfordulását, a ritkábban előforduló rendszerben viszont az **A** és az **U** pályája olvadt össze, ezért hiányzik az [o], viszont semmi akadálya a külön pályán levő **I** és **U** kapcsolódásának, lesz tehát [y]. A jelöltségi viszonyokat figyelembe véve a tengelyösszeolvadás tulajdonképpen fordítva történik: alapesetben egyetlen tengelyen ül mindhárom elem, és csak összetettebb rendszerekben bomlik ez a tengely először kettő (leggyakrabban **A** és **I-U**) tengelyre, majd még több magánhangzós rendszerekben háromra (ilyen például a magyar). Az önkényességet azonban most sem oldottuk meg teljesen, hisz arra még mindig nincs magyarázat, miért jóval gyakoribb az **I** és az **U** pályájának összeolvadása a másik két lehetőséggel szemben. Ezért okolhatjuk esetleg a delejt, amint azt a következő részben látjuk.

Újabb probléma elé állítják az elemzőt az olyan magánhangzó-rendszerek, amelyek megkülönböztetik az [e]~[ɛ] és [o]~[ɔ] párokat. Ez a két distinkció a legalább hét magánhangzót ([i e ɛ a ɔ o u]) tartalmazó rendszerekre jellemző (pl. olasz, portugál). Az eddig felsorolt három elem összes kombinációja nyolc különböző magánhangzót ad: **A**, **I**, **U**, **AI**, **AU**, **IU**, **AIU** és @, ezek elvileg elegendők az ilyen rendszerek kifejezésére. A KF célkitűzései között szerepel azonban az elemek interpretációjának az egyetemessége, azaz hogy egy-egy elemnek vagy elemkombinációnak minden nyelvben ugyanaz legyen a hangértéke (Kaye *et al.* 1990, 194).¹¹ Így tehát nem megoldás azt feltételezni, hogy például az [e]~[ɛ] különbségért, mondjuk, az **AI~IU** elemkombináció felelős, hisz az adott nyelvben az **IU** (szokásosan

¹¹ Jócskán előfordul azonban az irodalomban az, hogy két fonetikailag különböző hang azonos felépítését azzal védik, hogy egy nyelv sem ismer a két illető hang között fonémikus oppozíciót (pl. [h] és [x]). Ez mégha igaz volna is, nem érhető, miért ejtenek az egyik nyelv beszélői következetesen [h]-t, a másikéi [x]-t, ha a fonológiai reprezentációban a kettő közt nincs különbség, a reprezentáció fonetikai értelmezése pedig univerzális.

[y]) úgysem áll szemben az [ɛ]-vel. Ezen a ponton a KF számára a megoldást az ugyanezekkel a magánhangzó-elemekkel dolgozó függőségi fonológia nyújtja: ha az összekapcsolódó elemek viszonya nem szimmetrikus, akkor jóval több oppozícióhoz jutunk.¹² Mint látni fogjuk, a KF két elem közt ugyanazt a három viszonyt tudja modellezni, mint a függőségi fonológia, bár talán kevésbé erős eszközökkel éri ezt el.

Az elemeket összeolvasztó, fúzióknak nevezett művelet tehát nem kommutatív: az elempárok felcserélése a legtöbb esetben nem ad azonos eredményt.¹³ A fúzióban részt vevő elemek egyike a fej, a másik az operátor. Bevett szokás a fejet aláhúzással jelölni, illetve a műveleti jeltől (.) jobbra írni. Az elemeket összetevő művelet aszimmetrikussága megkülönböztetetté teszi pl. a következő párokat: $\mathbf{A.I}=[e]$, $\mathbf{I.A}=[a]$. A fúzió tehát úgy értelmezhető, hogy a fej tulajdonságaihoz hozzáadja az operátor kiugró tulajdonságát, vagyis az első esetben az eredmény egy nem-zárt [i] (= [e]), a másodikban viszont egy palatális [a] (= [a]). Ebből következik viszont az is, hogy a @-nak operátorként semmi hatása nincs a fejre a fúzióban, hiszen nincsen kiugró tulajdonsága: ez a legjelöletlenebb hang. A kiugró tulajdonság tulajdonképpen azt jelképezi, hogy egy-egy elem mennyiben jelölt a @-hoz képest. Minden elemnek egy kiugró tulajdonsága van, és ezt a fúzió megőrzi, mivel két elem kiugró tulajdonságai nem lehetnek egymásnak ellentmondóak: az elemek privatív és nem ekvipollens oppozíciókat képviselnek. Így minél több elemből áll egy hang, annál jelöltebb. A @ hatását csak fejként érhetjük tetten. A fúzióban keletkező hangban az operátor(ok)nak csak a kiugró tulajdonsága(i) lesz(nek) jelen, a többit viszont a @ adja. Például: $\mathbf{I.@}=[i]$, de $\mathbf{I}=[i]$ ($=\mathbf{I}=[i]$). A @-nak ez a tulajdonsága magyarázza a fentebb említett párhuzamot a „0” számjeggyel: $1.0 \neq 0.1 = .1$.¹⁴ A fúzió tulajdonságaiból következik az is, hogy egy elem egynél több példánya nem vesz részt egy hang felépítésében, hisz operátorként mindig csak a kiugró tulajdonságát adná, ami állandó, fejként pedig már meglenne az a tulajdonsága, amit operátorként felülírna.¹⁵

A fentebbi hét-magánhangzós rendszer kérdéses különbsége így a következőképpen adható meg: $\mathbf{A.I}=[e]$, $\mathbf{A.I.@}=[\varepsilon]$ valamint $\mathbf{A.U}=[o]$, $\mathbf{A.U.@}=[\varnothing]$. A @-nak ez a szerepe adja a függőségi fonológia elemei közti háromféle viszony

¹² Ez egy erős megszorítottságra törekvő elmélet esetén kifejezetten káros, de elkerülhetetlennek látszó döntés.

¹³ Kivétel ez alól az $\mathbf{I}$ és $\mathbf{U}$ fúziója: $\mathbf{I.U}=\mathbf{U.I}$ (= [y]).

¹⁴ Tizedesvessző helyett a párhuzam kedvéért tizedespontot használok. Az „1”-t képzeljük $\mathbf{I}$ -nek, a „0”-t @-nak.

¹⁵ Ez nincs így sem a függőségi, sem a részecske-fonológiában, ahol egy elem többszöri részvétele „megerősíti” a rá jellemző tulajdonságot az összetett hangban. A KF keretében is felmerül ez a gondolat, pl. Backley (1995).

harmadikát: (i) „Y függ X-től” itt **Y.X**, (ii) „X függ Y-től” itt **X.Y**, (iii) „X és Y kölcsönös függése” itt **XY.@**.

A fúzió aszimmetrikussága a rettegett túlgenerálás veszélyét rejti magában, túl sok hang előtt nyitja meg az utat. Ki tudjuk ugyan már fejezni szinte az összes olyan magánhangzót, amelyeknek az APhI jelet adott, elvesztettük viszont a létező magánhangzó-rendszerek szabályszerűségeinek magyarázatát, legalábbis annak jó részét. A leggyakoribb — mert legegyszerűbb — hatos rendszernek például a következő magánhangzókat kellene tartalmaznia: [i i a e u u], hisz ez áll csak egyelemű hangokból: **I, I.@, A, A.@, U, U.@**. (Emlékezzünk, a @ nem elem, csak helyfoglaló.) Ennek a rendszernek a rendkívüliségét csak olyan semmiből nem következő kikötésekkel magyarázhatjuk, mint például az, hogy az emberi nyelvek kevésbé szeretik a fej nélküli magánhangzókat, mint a két elemet tartalmazókat. A helyzet azonban még ennél is bonyolultabb: az **AI.@** (= [ɛ]) konfiguráció jelöletlenebb az **I.@**-nél (= [i]), vagyis a fejetlen hangok közül az egy operátort tartalmazó jelöltebb a kettőt tartalmazónál (Rebrus Péter személyes közlése).

2.3. Delej

Az elemeket és, ezek révén, az összetett szegmentumokat is természetes osztályokba sorolja a delejességük. A delej[•] elméletét elsőször Kaye *et al.* (1985) fejtik ki, majd ugyanők (1990) továbbfejlesztett változatát ismertetik. Pozitívan delejes az **A**, **N** és — ha létezik — az **I** elem. Negatív delejű a két laringális elem, az **H** és **L**; a többi elem semleges. Az összetett hangok delejüket a fejtől öröklik: ha az pozitív delejű, az egész szegmentum deleje pozitív lesz, ha negatív, akkor negatív, míg a semleges fejű összetett szegmentumok maguk is delejtelenek lesznek. A delejesség szempontjából különlegesnek minősül az **I** elem, amennyiben az ezt tartalmazó hangok pozitív delejűek, függetlenül attól, hogy az **I** a fejük vagy csak operátorként szerepel bennük. Az **I**-fejű hangok egyébként igen ritkák (Kaye *et al.* 1985, 312 (=Siptár 1993, 241)), sőt Kaye (1995, 325) szerint nem léteznek, így delejességüknek ez a különleges tulajdonsága szinte mindig érvényesül.

A delejesség összefügg a szonoritással: a pozitív delejű elemek a legmagánhangzósbabak, a negatívak a zörejhangok felépítésében vesznek részt. A delejnek két fő következménye van: egyrészt szabályozza az elemeknek egymással fúzióra való hajlandóságát. Azonosan delejezett elemek nem, vagy csak igen kivételesen fuzionálnak egymással. Másrészt a kormányzási viszonyokban egy-egy hang által betölthető szerepet is meghatározza a delejessége: kormányzó szerepben csak delejezett, kormányzottként viszont csak semleges szegmentumok vehetnek részt. Ezáltal a delejesség a fonotaktikai

megszorításokra is hatással van. Kapóra jön a delejesség abban is, hogy magyarázza, miért az **A** elem válik le először a közös **A–I–U** tengelyről, és így miért jelöletlenebb az **AI** ([e]) és **AU** ([o]) fúzió, mint az **IU** ([y]).

A delej első funkciójában olyan predikciókat tesz, amelyek egy része a természetes nyelvekben nem bizonyul igaznak. Így nem lehetnének nyílt nazális hangok (**N.A**=[ā]), sem zöngés aspirált hangok (**HL**. . ., pl. [b^h]), hiszen mindkét típusban azonosan delejezett elemeknek kellene fuzionálniuk. A fonotaktikai restriktiók megfogalmazásánál a delejességen kívül más rendezőelvre is szükség van, hiszen a semleges hangok között is találunk ilyen megszorításokat (pl. az angolban [rl] előfordul, [lr] nem). Erre később (5.2) visszatérünk. A delejelmélet kizárásával talán jobban működő, de mindenesetre megszorítottabb elméletet kapunk, veszítünk is ugyanakkor egy esetleges okot az önálló **A**-tengely jelöletlenségével kapcsolatosan.

2.4. Az enygy (előretolt nyelvgyök) elem

Az **I** elem forró jegye, vagyis kiugró tulajdonsága, Kaye *et al.* (1985, 312) megfogalmazásában, maga a pozitív delejesség. Ez súlyos problémát okoz a jelöltség megállapításánál, hiszen a [+enygy], azaz előretolt nyelvgyökkel képzett magánhangzók a jelöletlenek a világ nyelveinek magánhangzórendszereiben, míg a [–enygy] hangok megléte egy készletben utal a [+enygy] párjának a meglétére. Ha külön elem felelős az előretolt nyelvgyökért, akkor a több elemet tartalmazó, mert az **I**-t is magába foglaló hang lesz az, amely empirikusan jelöletlenebbnek bizonyul a nála eggyel kevesebbet tartalmazónál. Az **I** és **U** önálló magánhangzós megvalósulása [i] illetve [u] lenne, ami szerint a jelöletlen három-magánhangzós rendszereknek az [i a u] sort kellene tartalmazniuk. Ezt az ellentmondást Kaye *et al.* azzal próbálják magyarázni, hogy a magánhangzók jelöletlen esetben mind pozitív delejűek, és ennek eléréséhez kell hogy egy **I** elem kapcsolódjon hozzájuk. Eszerint azonban az enygy elem egy jelöletlen tulajdonságot képvisel, amit az elmélet nem engedhet meg. Azonkívül ha megengedjük, hogy egy elem azért forduljon elő „ingyen” összetett hangokban, mert így lesz az a hang jelöletlen, akkor semmi sem akadályozza az elemzőt abban, hogy bármikor elővegye ezt az elemet, amikor a szükség úgy hozza. Egy ilyen lépés szintén jelentősen csökkenti egy elmélet elfogadhatóságát.

Fölmerülhet ezen a ponton, hogy ha kizárjuk az enygy elemet, akkor hogyan oldható meg az a nem kevés nyelvben előforduló magánhangzó-illeszkedési típus, amely éppen a nyelvgyök előretoltsága és hátrahúzottága szerint csoportosítja a magánhangzókat, és csak egy csoportba tartozókat enged egy — az egyszerűség kedvéért — szóban előfordulni. Az ilyen illeszkedéseket ugyanis a megfelelő elem autoszegmentális terjedésével szokás

modellezni: a magyar magas–mély illeszkedésben (pl. *kézen*, de *házon*) a palatalitásért felelős I, a kerekítettségi illeszkedésben (pl. *körön*, de *téren*) a kerekítettséget okozó U elem értelmeződik fonetikailag a szó összes magánhangzóján. Mint láttuk, az I elem hiányában a hagyományos jeggyel [±enygy]-ként jelölt oppozíciót az üresfejűség számlájára írhatjuk: azok a hangok, amelyeknek a @ a feje, hátrahúzott, a többiek előretolt nyelvgyökkel ejtendőek. Viszont a @ semmiképpen sem terjedhet, mivel ebben az esetben a semmi valamivé válna. Ehelyett bevezethetjük a fejrendezés[•] fogalmát (l. Lowenstamm–Prunet 1988), amely szerint az időzítési tengelynek egy meghatározott szakaszán, pl. a szón belül, minden magánhangzó fejének azonosnak kell lennie.

A fejrendezés, ha dinamikus folyamatnak tekintjük, ellene mond a szerkezetmegőrzés elvének (l. Harris 1994b),¹⁶ amelyet az (5) szerint fogalmazhatunk meg:

(5) **A szerkezetmegőrzés elve**

A lexikailag meghatározott függőségi viszonyok a fonológiai levezetés során nem változnak.

Mint hogy a fejcsere megsértené ezt az elvet, a fejrendezés csak a statikus, disztribúciós általánosítások megfogalmazására alkalmas, a nyelvben ma is működő folyamatok leírására nem. Sajnos, a nyelvgyök állása szerinti magánhangzó-illeszkedéseknek legalábbis egy része az utóbbi típusba tartozik, így fejrendezéssel sem oldható meg esetük. Erre a problémára Takahashi (előkészületben) ötlete alapján Backley (1995) kínál megoldást, amit itt csak futólag érinthetünk. Backley teljesen elveti a fúzió aszimmetrikus voltát, azt állítja, hogy az elemek között nincsen fölé- és alárendelt viszony. Ehelyett az elemtengelyek egymástól való függőségével és kiegészítő tengelyekkel operál, amelyeken a főtengety elemei tartózkodnának. E szerint az elképzelés szerint pl. az [i]~[ɪ] és az [o]~[ɔ] oppozíciót így fejezhetjük ki: II~I illetve UUA~UA (Backley 1995, 419). Ez hasonló a részecskefonológia (Schane 1984a) megoldásához, bár jóval megszorítottabb annál, mert míg Backley csak egy kiegészítő tengelyt enged, így egy elemből legfeljebb kettő jelenhet meg egy összetett hangban, addig Schane-nél nincs elvi határa az egy hangban előfordulható részecskék (itt elemek) számának: i=[i], ai=[e], aai=[ɛ], aaai=[a]¹⁷ (1984b, 39). Újra előkerül viszont az imént már megoldottnak hitt probléma: az előretolt nyelvgyökű ([+enygy]) hangok ismét jelöltebbnek tűnnek [–enygy] párjaiknál.

¹⁶ Szintaxisbeli megfelelőjét l. pl. Haegeman (1994, 337–339).

¹⁷ Schane jelölésében [æ].

2.5. Mássalhangzók felépítése

Az eddig megismert elemek a mássalhangzók felépítésében is részt vesznek: ők határozzák meg a képzési helyet. Fejként a kevésbé gyakori képzési helyű mássalhangzókban szerepelnek: **I**-fejűek a palatális mássalhangzók ([c ʃ ɲ]), **U**-fejűek a labiovelárisok ([kʰ ɡʱ ɲʱm]) és esetleg¹⁸ **A**-fejűek az uvulárisok és a faringálisok ([q ɢ ɴ ʙ ɦ ʕ]).¹⁹

A veláris mássalhangzók ([k ɡ x ɣ]) @-fejűek, ezeknek tehát nem helyelem a fejük, hanem nincs fejük.²⁰ A labiális mássalhangzókban ([p b m f v]) is szerepel az **U** elem, de nem fejként, hiszen a [w] hang, az **U** önálló megjelenése, labioveláris és fejként a velaritását is hozzáadná az összetett hanghoz. Operátorként azonban csak a kiugró tulajdonságát, a labialitást szolgáltatja. Az **I** operátorként a palatalizáltságért felelős, az **A** pedig alighanem a faringalizáltságért. A másodlagos artikulációk közül a velarizáltság érdemel még említést, azonban ennek kifejezése nagy nehézségekbe ütközik. Mint láttuk, a veláris mássalhangzók feje a @. Ez önmagában ([u]/[y]) zárt, veláris hang, kiugró tulajdonsága azonban nincs, így fejként velarisságot kölcsönöz egy összetett hangnak, operátorként azonban semmi hatása nincs rá. A velarizáltság legismertebb példája az angol velarizált *l* ([ɫ]).²¹ Érdekes, hogy ez a hang vokalizálódva [w]-vé válik — a portugálhoz és a lengyelhez hasonlóan —, ami az **U** elem jelenlétére utal. Ugyanakkor az **U** velaritást csak fejként tud okozni, mivel kiugró tulajdonsága nem a velaritás, hanem a labialitás. A KF tehát jelenleg azt a jóslatot teszi, hogy velarizált hangok nincsenek, ez azonban ellene mond a tényeknek.

Nem esett eddig szó a koronális (dentális és alveoláris) képzési helyről. A KF hagyományos nézete szerint a koronális mássalhangzók helye az **R**. Érdekes módon a képzési helyet meghatározó elemek közül egyedül az **R**-hez nem lehet magánhangzós hangértéket rendelni (vö. (4)): vannak palatális és labiális magánhangzók, koronális magánhangzók viszont nincsenek. A koronális képzési helyű mássalhangzók is eltérően viselkednek a többi képzési helyhez képest: a koronális tűnik a jelöletlen képzési helynek (l. pl. Paradis–Prunet 1991). Ezt a tényt az alulszabottságra[•] építő rendszerek úgy szokták kódolni, hogy a koronális [+kor] jegyét nem veszik fel

¹⁸ Ebben a kérdésben nincs általánosan elfogadott véleménye a KF művelőinek, de l. Harris–Lindsey (1995, 70), Brockhaus (1993; 1995b, 228–233).

¹⁹ Ez, mivel ezen a két képzési helyen egy nyelv sem különböztet meg réshangokon kívül egyéb hangokat (Ladefoged–Maddieson 1996, 41), nem okoz problémát. A réshangokról alább lesz szó.

²⁰ A veláris orrhang ([ŋ]) többek szerint maga az **N** elem (Brockhaus 1995a, 196).

²¹ Ladefoged–Maddieson (1996, 361) szerint az orosz palatalizált sorral szembenálló velarizáltnak nevezett sorból valójában szintén csak az *l* igazán velarizált.

a mögöttes ábrázolásba, hanem a megfelelő folyamatok lezajlása után tölti csak ki ezt a jegyértéket egy foltozó szabály. • A KF-ban ez a lehetőség ki van zárva, mert elvileg a reprezentációban eleve adott elemeken kívül új elemekkel nem bővíthet egy ábrázolás. A koronalitás — és bármely más tulajdonság — jelöletlen voltát ez az elmélet úgy jelöli, hogy az illető tulajdonság teljesen hiányzik a reprezentációból.²² Emlékezzünk, minden elem egy-egy jelölt tulajdonságot visz az általa felépített hangba, a jelöletlen tulajdonságok egyszerűen hiányoznak, és a fonetikai interpretáció ezt a hiányt értelmezi a jelöletlen tulajdonságként. Ezek szerint az **R** elem nem létezik, a helyelemmel nem rendelkező hangok koronálisnak értelmezendők.

Harris (1994c) a koronális-jelöletlenség kódolására nem egyszerűen az **R** elem elhagyását ajánlja, mivel ez megkülönböztethetlenné tenné a koronális-glottális és az orrhangok esetében a koronális-veláris párokat, ami nyilvánvalóan lehetetlen. Az elemek szerinte hierarchikusan szerveződnek, igen hasonlóan a hagyományos jegyekkel dolgozó elméletek jegygeometriáiához (l. Clements 1985; McCarthy 1988).²³ Ebben a szerkezetben az elemek nem egymástól függetlenül csatlakoznak az időzítési tengelyhez, hanem a helyelemek először egy csomóponthoz kapcsolódnak — ezt nevezhetjük hely-csomópontnak —, más elemek pedig más csomópontokon keresztül csatlakoznak a gyökér-csomóponthoz és azon keresztül az időzítési tengelyhez. Harris szerint a koronális mássalhangzók abban különböznek az egyéb képzési helyüektől, hogy hely-csomópontjuk még van, de ahhoz nem kapcsolódik helyelem. Ezzel szemben egy glottális mássalhangzónak hely-csomópontja sincs. Ez az elképzelés ugyan megoldást kínál az **R** elem megszüntetése által okozott problémákra, cserébe viszont túl erőssé teszi az elméletet: sok olyan különbséget kifejezhetővé tesz, amelyekre a természetes nyelvekben aligha van szükség. Míg a hely-csomópontra esetleg szükség lehet, önkényesen kell kizárnunk például azt, hogy a laringális-csomópont, amelyhez a **H** és az **L** elemek csatlakozhatnak, önállóan, vagyis hozzá csatlakozó elem nélkül megjelenhessen,²⁴ mert ez különbözővé tenne két hangot, amelyek egyikében volna ilyen csomópont, másikában nem. Nem ismert olyan nyelv, amely megkülönböztetne két ilyen hangot (Lombardi 1995, 39).

A zörejhangok általában tartalmazzák a **h** elemet, amelynek kiugró tulajdonsága a zaj, az aperiodikus energia. Ennek az elemnek az önálló megjelenése a [h] volna, ami azért valószínűtlen, mert a [h] nem zajos és nem tipikusan zörejhang. Erre a problémára a későbbiekben kínálkozik megoldás.

²² Ezt a megoldást ajánlja különböző érvek alapján Backley (1993), Harris (1994c) és Szigetvári (1994a).

²³ Ennek részletesebb bemutatását l. Harris (1994a, 127–133), Harris–Lindsey (1995, 73–77).

²⁴ Brockhaus (1995b, 144–145) némiképp más szempontokkal ez ellen érvel.

A réshangokban mindig előfordul a **h**, a zárhangokban azonban csak abban az esetben, ha a zár felpattan (Harris 1990, 268). Ez általában két esetben maradhat el: szó végén és egy következő zárhang előtt. Kérdés, hogy a fel nem pattanó zárhangokat, amelyek sohasem állnak fonémikus oppozícióban felpattanó párjukkal, zörejhangnak tekintjük-e. Ha nem — minthogy tényleg nincs bennük zörej —, akkor elmondhatjuk, hogy minden zörejhang tartalmazza a **h** elemet.

A zárhangokban a **h**-n kívül megtalálható még a **ʔ** elem (önálló hangértéke [ʔ]), amelynek jellemzője az akusztikus jel intenzitásának hirtelen nagyfokú csökkenése. A hagyományos jegyek közül ez a [-foly(amatos)] megfelelője. Az orrhangokban is előfordul, magyarázva az orrhang-réshang kapcsolatok második tagjának igen gyakori zárhanggá vagy affrikátává való erősödését (pl. spanyol *la* [x]ata~u[ŋ]g]ato 'a macska' fem., 'egy macska' masc.;²⁵ magyar *pén*[d]z; angol *prince* [prɪns]→[prints] 'herceg'). A KF sok művelője az [l]-ben is feltételezi a **ʔ** jelenlétét — [l]=**R.ʔ**, pl. Kaye *et al.* (1989) szerint —, azonban ez, éppen a spanyol alternációk fényében, nem teljesen egyértelmű: míg a koronális zárhang erősödik, vagy ha úgy tetszik, nem gyengül, [l] után, a labiális és veláris gyengül, pl. *aldea* [aldea] 'falú', de *alba* [alβa] 'hajnal' és *alga* [alɣa] 'alga'.

A nazalitásért az **N** elem felelős, amelyet alacsony frekvenciájú, morgásszerű hang jellemez. Ez önmagában magánhangzós helyzetben a jelöletlen magánhangzó (@) nazalizált párjaként hangzik, [ũ], mássalhangzós helyzetben többek²⁶ szerint a veláris orrhang, [ŋ]. Ha ennek a hangnak az ábrázolása nem tartalmazza a zár elemet, hisz az **N** önmagában zárhang, akkor érthetetlen az előbb említett *un gato*-beli erősödés.

A hangszalagok által okozott nyelvi kontrasztokat az **L** és az **H** elem modellezi: az előbbi a zöngéesség, az utóbbi az aspiráció képviselője. A zöngéességet okozó elem egy hangnak csak akkor része, ha ez a hangnak jelölt tulajdonsága, ha egy zöngés-zöngétlen pár fonémikus oppozíciót alkot. Így tehát a szonoráns mássalhangzóknak és a magánhangzóknak általában nem szerepel az **L**, ezek zöngéessége spontán folyamat eredménye. Ezekkel az elemekkel kapcsolatban is merülnek fel megoldatlan problémák. Az egyik az, hogy ugyanez a két elem volna felelős a tonális nyelvek magas (**H**) illetve mély (**L**) hangmagasságáért,²⁷ de több kutató (pl. Anderson 1978) kétségbe

²⁵ A példa forrása Kenstowicz (1994, 27). Hogy a spanyol [x]~[g] alternáció valóban erősödés, vagy gyengülés — amit az bizonyítana, hogy frázis elején a zárhangot találjuk — a példa szempontjából érdektelen. Ha gyengülésnek tekintjük, akkor az orrhang **ʔ**-ja akadályozza meg a gyengülést.

²⁶ Pl. Brockhaus (1995a, 196).

²⁷ Innen a betűjelük: **H**=high tone, **L**=low tone.

vonja, hogy a mássalhangzók és a magánhangzók laringális típusai ilyen szoros kapcsolatban állnának.

Az **L** elem kiugró tulajdonsága Kaye *et al.* (1990, 216) szerint az ernyedő hangszalagok, a **H**-é a feszes hangszalagok, de az utóbbi meghatározás tévedésnek tűnik. Két elem kiugró tulajdonságai nem mondhatnak egymásnak ellent, mert ez korlátozná használhatóságukat. Márpedig a „feszes hangszalagok” tulajdonság ellentmond az „ernyedő hangszalagok”-nak. Kaye (1995, 325) meg is állapítja, hogy fonológiai kifejezésekben (itt értsd: hangokban) a **H** és az **L** nem fordulnak elő együtt, de ennek okáról semmit nem mond. Ezzel a lépéssel ez a két elem hirtelen egy hagyományos ekvipollens jegyhez válik hasonlatossá, ami nyilván nem kívánatos a KF-ban. Kaye az említett helyen azt is megemlíti, hogy ez a két elem (valamint a kiküszöbölhetőnek bizonyult **I** elem) nem fordulhat elő fejként. Ennek oka alighanem az, hogy szemben az összes többivel, ezeknek az elemeknek az irodalomban nem találjuk az önálló fonetikai interpretációját, nem ismeretesek nem-kiugró tulajdonságaik. Ezek nélkül valóban értelmezhetetlenek fejként. Kaye *et al.* a fentebb idézett helyen Halle–Stevens (1971) klasszikus írására utalnak a két laringális elem forrásaként. Ebben a cikkben azt állítják a szerzők, hogy a két általuk ajánlott jegy, a [feszes hangszalagok] és az [ernyedő hangszalagok] nem fordulhatnak együtt elő pozitív értékkel. Ugyanakkor azoknak a hangoknak a közös tulajdonsága, amelyekben a **H** elem előfordulna, nem „feszes hangszalag”-úak, hanem „tág hangrésű”-ek. Eszerint az **H** és **L** elemek együttes előfordulásának semmi akadálya, a Halle–Stevens-féle [+tág hangrés] jegy nem zárja ki az azonos hangon belüli [+ernyedő hangszalagok]-at. Harris a két laringális elemmel valóban a várt négyféle distinkciót jeleníti meg: a legjelöletlenebb, minden nyelvben előforduló zárhangok azok, amelyekben sem a **H**, sem az **L** nem jut szerephez, vagyis a zöngétlen aspirálatlanok. Ennél egy fokkal összetettebbek egyfelől a **H**-t tartalmazó aspirált, másfelől az **L**-t tartalmazó zöngés aspirált zárhangok. Még bonyolultabbak a mindkét elemet magukba foglaló zöngés aspirált zárhangok (Harris 1994a, 135). A tág hangrészt megjelenítő **H** elem önálló hangértéke minden bizonnyal a [h].²⁸ Az eddigi, [h]-ként megjelenő **h** elem ilyen értelmezése a koronaritást hordozó **R** megszüntetésével egyébként is tarthatatlanná vált, hiszen ha a [s] reprezentációjából (**R.h**, azaz koronális zörej) töröljük az **R**-t, akkor arra jutunk, hogy az **h** önállóan [s].²⁹ Ezért a kanonikus elemkatalógust (3) a következőképp lehetne módosítani:

²⁸ További érvek találhatóak emellett Szigetvári (1996)-ban.

²⁹ Erre a következtetésre jut Backley (1993).

(6)

ELEM	ÖNMAGÁBAN		KIUGRÓ TULAJDONSÁG	AKUSZTIKUS MEGFELELŐ
	MGH	MSH		
U	[u]	[w]	labialitás	esés
I	[i]	[j]	palatalitás	szélsőség
A	[a]	[ɸ]	nem-zártság	tömeg
h	—	[s]	érdesség	zörej
ʔ	—	[ʔ]	zár	perem
N	[ũ]	[ŋ]	nazalitás	morgás
L	L	?	ernyedte hangszalagok	zöngéesség
H	H	[h]	tág hangrész	aspiráltság

Láthatjuk, hogy az **L** elem problémája még mindig nem oldódott meg. Felmerült, hogy valójában azonos volna az **N**-nel, vagyis a nazalitás és a zörejhangok zöngéessége ugyanannak a jelenségnek volna két oldala. Ez a lépés tovább szűkítené az elemek körét, ami igen szerencsés az elmélet szempontjából, következményeinek kutatása a jövő feladata.

Álljon itt néhány javaslat zörejhangok elemösszetételére:

(7)

	Z Á R H A N G O K*			R É S H A N G O K**			
p	hU.ʔ	k̂p	hʔ.U	ɸ	U.H	ʃ	I.h
p ^h	HhU.ʔ	t	h.ʔ	f	U.h	ç	h.I
b	LhU.ʔ	c	hʔ.I	ʌ	h.U	x	h.@
b ^h	HLhU.ʔ	k	hʔ.@	θ	h.H	χ	A.h
p [̄]	U.ʔ	q	hʔ.A	s	.h	h	h.A

* Harris (1994a) és Szigetvári (1994b) alapján

** Részben Harris–Lindsey (1995, 70) és Backley (1993) alapján

A (7)-beli elemösszetételekben a fej a szokott módon a pont után található. Az első oszlopban a labiális zárhangok különféle változatai láthatók, míg a második oszlopban csak a különböző képzési helyek legjelöletlenebb — zöngétlen aspirálatlan felpattanó — zárhang változatát adom, a többi az első oszlop alapján állítható össze.

A réshangok esetén itt tíz képzési helyet hozok.³⁰ Ez nem fedí le az összes lehetséges és megkülönböztetett képzési helyet, nem ad például szá-

³⁰ Az itt javasolt szerkezete szerint nem zörejhang a [ɸ], mert nem tartalmazza a h-t. Ugyanakkor feltéve, hogy a japán [hu]→[ɸu] változásban a magánhangzó labialitása terjed az öt megelőző [h]-ra, feltételezhetjük, hogy a [ɸ] labiális [h], vagyis **U.H**. Ugyanilyen okból megfontolandó a [ç] **I.H** összeállítás is, a [hi]→[çi] változás alapján.

mot az agulban található faringális–epiglottális ([h]/[ɦ]) szembenállásról (Ladefoged–Maddieson 1996, 169) és nem teszi lehetővé a lengyel és kínai háromféle koronális helyének ([ʂ ʃ ʧ]) kifejezését. Vannak ugyanakkor itt kihasználatlan elemkombinációk is, pl. **I.H, H.U** stb. Az viszont jól látható, hogy a hagyományosan [+érdes] jeggyel jellemzett réshangok **h**-fejűek, míg a [–érdes] hangokban a **h** csak operátor. A réshangokra jellemző, hogy jóval több különböző helyen képezhetők, mint a zárhangok; ez az itt bemutatott fejcserevel jól ábrázolható. Felmerülhet, hogy hogyan értelmezzük a **h**-fejű zárhangokat. Erre a szerepre az affrikáták a legalkalmasabb jelöltek, feleslegessé téve a jegygeometriát feltételező kontúrszegmentumokat. Nyilvánvalóan további kutatásokra van itt szükség.

3. A fonológia és a morfológia kapcsolata

Mielőtt rátérnénk a prozodikus szerkezetre, kitérőt kell tennünk, hogy a KF-nak a fonológia és a morfológia kapcsolatáról vallott, a hagyományostól meglehetősen eltérő nézeteit megismerjük. Arra a kérdésre, hogy a fonológia számára mennyi morfológiai információ látható, illetve látható-e ez egyáltalán, Kaye (1995, 301 kk.) válasza az, hogy a fonológia igen keveset tud a morfológiáról.

Ezzel szemben a legtöbb kurrens fonológiai elmélet szerint a fonológia figyelembe veszi, hogy egy hangsoron belül miféle morfológiai szerkezet van. A klasszikus SPE modellben például, legalábbis az angolra alkalmazva, háromféle fonológiai határ kódolja a morfológiai szerkezetet: a szó-, illetve erős morfémahatár (#), a gyenge morfémahatár (+) és az elhomályosult jelentésű prefixumokat a tőtől elválasztó határ (=). Ezek megkülönböztetésére azért van szükség, mert bizonyos fonológiai folyamatokat csak e határok egyike vagy másika vált ki. Például a [k]→[s] változás csak —+i környezetben történik: [əʊpeɪk]~[əʊpæs+əti] (*opaque, opacity*) 'homályos, -ság'. Ez a szópár az antepenultima-rövidülésre is példa: az *opaque* hosszú [ei] diftongusa a hátulról harmadik szótagba kerülve röviddé, [æ]-vé, válik. Ugyanezek a folyamatok nem zajlanak le sem levezetetlen környezetben: [kɪti]↗[sɪti] *kitty* 'cica', sem erős morfémahatárral elválasztott toldalékok előtt: [pæni#kɪŋ]↗[pæni#ɪŋ] *panic, panicking* 'pánikol, -ás', ahol az *-ing* toldalék független érvekkel bizonyíthatóan #-határral kezdődik.

A klasszikus generatív elmélet szabályrendszerével azonos mögöttes alakból tudja levezetni egy morféma meglehetősen eltérő felszíni alakjait. Fenti példánknál maradva: a mögöttes //opake//ból a toldalékolatlan esetben magánhangzó-nyúlással és -eltolódással, valamint a szóvégi //e// törülésével [əʊpeɪk] lesz, míg az //opake+i+ty// összefűzéséből az //e// tör-

lésével, antepenultima-rövidüléssel, a [k]→[s] szabállyal, valamint egyéb magánhangzó-alakító szabályokkal az [əʊpæsəti] alak kerekedik ki.

A KF álláspontja szerint az ilyen folyamatok nem a fonológia részei. Ezek ugyanis nem-produktív, a nyelv történetét rekonstruáló szabályok, amelyek igen kevésbé valószínű, hogy lejátszódnának a beszélő, illetve a hallgató fejében a beszéd produkciója és percepciója közben. Mindkét szó megtalálható a lexikonban — a beszélő fejében levő szótárban —, és a köztük levő morfológiai kapcsolat a fonológia számára rejtve marad. Gyakorlatilag az *opaque–opacity* pár ugyanúgy szuppletivizmus, mint a magyar *jön–gyere* pár, azzal a különbséggel, hogy hangalakjuk némi hasonlósága miatt összetartozásukat könnyebb felismerni. Az *opacity* szót tehát a fonológia ugyanúgy kezeli, mint az egyetlen morfémából álló szavakat. Morfológiailag ugyanakkor természetesen toldalékolt szó, ami annyit jelent, hogy kapcsolatban áll egyfelől az *opaque*-kel, másfelől az *-ity*-re végződő többi szóval. Az *-ity*-végű szavak tehát megtalálhatók a lexikonban, szemben például az *-ing* toldalékot tartalmazókkal, amelyek csak azután kapcsolódnak össze, hogy a szótón a fonológia elvégezte teendőit. Az előbbi, a lexikonban egyben tárolt alakok toldalékolását nem-analitikusnak, illetve szintetikusnak, az utóbbi, lexikonon kívül történő toldalékolást analitikusnak nevezik. Ebből az is következik, hogy az *-ity*-végű szavak között fogunk találni kivételeket, olyant például, amelyben nem történik meg az antepenultima-rövidülés,³¹ hiszen ha a szó megtalálható a lexikonban, semmibe sem kerül akár rövid, akár hosszú magánhangzóval felvenni, míg az *-ing*-gel toldalékoltak között nem, mert ezeket szabály állítja elő. Valóban ez a helyzet: például az *obesity* 'hájasság' hangsúlyos magánhangzója [i:], nem a várt [e]. Az *-ing*-es szavak között viszont nem találunk kivételest, a *catering* 'élelmezés' típusú szavakban például soha nincs antepenultima-rövidülés.

A szintetikus alakoknak a lexikonban egy egységként való tárolását az is támogatja, hogy jelentésük komplex volta gyakran elhomályosult, míg az analitikus összetételek jelentése inkább kompozicionális, azaz az alkatrészek jelentéséből következik összetételüké. Ez a magyar *egészség* 'sanitas'–*egészség* 'integritas' párral példázható: míg az első csak [ʃʃ]-sel ejthető, a másodikban emellett a [sʃ] változat is elképzelhető, sőt az a szokottabb (Siptár 1994, 212). Vagyis az első, szemantikailag elhomályosult jelentésű szóban (8b) kötelező a két réshang hely-hasonulása, a jelentésében is átlátható, az *egész*-szel közelebbi kapcsolatban levő szóban választható a [sʃ] hangkapcsolat, amely lexikai tartományon belül fonotaktikai megszorításokat sértene, ez utóbbi esetben azonban analitikus toldalékolásról van szó, így a két réshangot tartományhatár választja el (8c).

³¹ Ebben az értelemben az antepenultima-rövidülés nem fonológiai szabály, csupán a lexikonban adott szavakra vonatkozó tendencia.

Sematikus jelölésként alkalmazhatjuk a következőket (Kaye 1995, 306–308):

- (8) (a) [A]   *opaque, egész*
- (b) [AB]   *opacity, egészség 'sanitas'*
- (c) [[A]B]   *catering, egészség 'integritas'*
- (d) [[A][B]] *superman, lószerű*

A fonológiai folyamatok csak a szögletes zárójelekkel határolt tartományokon belül zajlanak le. Azt, hogy ezen belül egy (8a) vagy több morféma van (8b), a fonológia nem látja. A (8c)-beli szerkezetben viszont két tartomány van, az A és az AB, fontos azonban, hogy a toldalék (B) önmagában nem tartomány. Az összetett szavak szerkezete látható a (8d)-ben, itt a fonológia működik külön-külön mindkét tartományon (A-n és B-n), majd az összetételükön (AB) is. A logikailag lehetséges ötödik szerkezet, [A[B]], Kaye (1995, 305) szerint nem létezik. A prefixálás tehát vagy szintetikus, vagy fonológiailag a szóösszetételhez hasonló folyamat. Ennek okaként azt sejtjük, hogy — amint majd látjuk — a tartomány végének lesz a fonológia szempontjából nagy jelentősége, de a [A[B]] szerkezet ebből a szempontból nem különbözik a (8b)-beli [AB] szerkezettől.

Annak eldöntésére, hogy egy szó egy egységként szerepel-e a lexikonban, vagy csak a részeit találjuk meg és a lexikonon kívüli szabály állítja azt össze, többféle módszer alkalmazható. Lexikai egységként vannak adva a szuppletív alakok, pl. a magyar *van, vagy, volt; vesz, vegyen*, amin gyakorlatilag a rendhagyóságot kell érteni. Biztosan nem alkotnak viszont lexikai egységet az olyan szavak, amelyek megsértik a morfémákon belüli fonotaktikai megszorításokat. A *botba* szó *-tb-* [db] kapcsolata, ami morfémán belül sohasem fordul elő, árulkodik arról, hogy a szó két önálló tartományból áll. Hogy ezen belül [[*bot*][*ba*]] (8d) vagy [[*bot*]*ba*] (8c) a szerkezete, vagyis hogy a *-ba* toldalék önálló tartomány-e, azt az angolban például hangsúlyozhatósága vagy annak hiánya árulja el. Alighanem erre utalhat a magyarban a magánhangzó-illeszkedés és a tövégi *-a/-e* nyúlásának hiánya is: [[*fá*]*ban*], de [[*fa*][*szerű*]], bár vannak olyan toldalékok, amelyeknél ezek nem járnak együtt, pl. *alfaszor, marhaság* (Rebrus 1996, 24). Ezek státusának eldöntéséhez további megfontolásokra volna szükség. Kérdéses a fonotaktikai restriktiókat nem sértő, de egyéb okokból (pl. produktivitás, szabályosság) analitikus toldalékolásnak tekinthető szavak esete. Ilyen például a *borba*, amely alighanem [[*bor*]*ba*] alakú, hisz ez a toldalék teljesen szabályosan viselkedik, de semmi nem zárja ki a [*bor+ba*] szerkezetet, amely a fonológia szempontjából a monomorfemikus *Borbával* volna azonos.

Összegezve: a KF a lexikális fonológiához (Kiparsky 1982) hasonlóan megkülönbözteti a lexikonon belüli és azon kívüli folyamatokat, ugyanakkor csak az utóbbiakat tekinti a fonológia részének. A hagyományosan lexikainak tekintett folyamatok eredményéről azt tartja, hogy azok a lexikonban adóttak, akár egy morfémből állnak, akár morfológiailag összetettek, és a fonológia számára nem átláthatók.

4. A prozodikus szerkezet

Ebben a részben a KF-nak a szótagszerkezetre vonatkozó elképzeléseit ismertetem. Ezek nem kevésbé vitatottak, mint a hangszerkezetről alakuló kép: itt is akadnak versengő alternatívák, amelyek mindegyikét bemutatni lehetetlenség. A következőkben az általánosan elfogadott nézetet igyekszem vázolni.

A szótagszerkezetet alkalmazó mai fonológiai elméletek két nagy csoportra oszthatók. Az egyik szerint a lexikonban csak hangsorozatok vannak megadva és ezek fölé épít egy szótagépítő algoritmus szerkezetet, míg a másik típusú elméletek szerint a szótagszerkezet lexikailag adott. Harris (1994a, 83–84) szerint, mivel a szótagszerkezetnek a fonológiai levezetés elejére meg kell lennie, hiszen számtalan folyamatban történik rá utalás, a két elméletcsoport között nincs áthidalhatatlan elvi különbség, egymásnak csak jelölésbeli változatai. A KF ennek ellenére kifejezetten a második típusú elméletek közé tartozik, azaz a szótagszerkezetet lexikailag adottnak tekinti. Mivel az elemek értelmezésében szerepet játszik az, hogy a szótagnak melyik összetevőjében foglalnak helyet, mégiscsak különbséget kell tennünk a két elméletfajta között. Az I elem például, mint azt a (4) táblázatban láttuk, a szótag központi részében — magánhangzóként — [i]-nek, a szótagperemen — mássalhangzóként — [j]-nek értelmeződik. Az olyan szópárokat tehát, amelyekben az egyetlen különbség az, hogy az egyikben [i], a másikban [j] van egy bizonyos pozícióban, pl. magyar *mágia*~*máglya*, csak akkor tudjuk megkülönböztetni, ha feltételezzük, hogy a szótagszerkezet már a lexikonban adva van. Tudnunk kell ugyanis, hogy az első szó három szótagú, a második kettő, ahhoz, hogy a I elemet az elsőben [i]-ként, a másodikban [j]-ként értelmezzük.

A következő részben a KF által elfogadott három szótagösszetevőt, valamint a bennük és köztük levő viszonyokat vizsgáljuk. A szótag részeinek feltételezése természetesen nem a KF találmánya, viszont ez az elmélet

Szerintük ennek oka az, hogy egy összetevőben a fejnek vezérelnie kell bővítményeit ahhoz, hogy kormányozhassa őket, márpedig ez a (10)-féle rímben nem teljesül, hiszen ebben a fej a kódát a mag elágazása miatt nem vezérli.³⁴ Ha tehát a (10)-beli összetevőt lehetetlennek tekintjük, ez magyarázza, hogy zárt szótagokban — amelyek rímje elágazik — nem lehet hosszú magánhangzó: a mag nem ágazhat el.

A kormányzásnak ez a kizárólag a szerkezetre utaló megfogalmazása használhatatlannak bizonyult a fonológiában, ahol nemcsak a szótagösszetevőkön belül léteznek a hangok között szoros viszonyok, de összetevők, szótagok között is. Kaye *et al.* (1990) másfajta, a vázpontok egymásmellettségét is figyelembe vevő definíciót ad. Ezek szerint az összetevőn belüli kormányzás a vázpontok közötti lokális és irányított viszony. Lokalitása abban áll, hogy csak egymással szomszédos vázpontok között áll fenn ez a viszony; iránya pedig univerzálisan balról jobbra ható. Ha a kormányzás a vázpontok közötti és ráadásul szigorúan lokális viszony, a (10)-beli ábrázolás továbbra is lehetetlennek bizonyul: az első pont nem szomszédos az utolsóval, így nem kormányozhatja. A második ugyan mindkét másikkal szomszédos, de ha ez volna a kormányzó fej, akkor a kormányzás irányítottságának nem tudunk érvényt szerezni, hisz mindkét irányban kellene kormányoznia. A harmadik pontot fejnek választva pedig az elsővel való szomszédosság hiánya mellett ismét baj volna az irányítottsággal: mint láttuk, az összetevőn belüli kormányzás univerzálisan balról jobbra ható. A kormányzás mindkét meghatározása azt eredményezi, hogy mindhárom szótagösszetevő maximálisan két vázpontot uralhat (Charette 1989, 161–164; Kaye 1990, 308; Kaye *et al.* 1990, 200).

Elképzelhető azonban a kéttagúságnak egy enyhébb változata is. Eszerint csak azt kell kikötnünk, hogy minden szótagösszetevő kétfelé ágazhat, ami önmagában még nem zárja ki a (10)-beli rím létezését. Ilyen rímet kényszerül feltételezni Harris (1994a, 65–66), mert — legalábbis az angolban — előfordul, hogy hosszú magánhangzót vagy diftongust két mássalhangzó követ, amelyek közül az elsőt még az előző magánhangzóval kell egy szótagba szótagolni, pl. *shoul\$der* 'váll', *coun\$cil* 'tanács'.³⁵ Az ilyen rímek

³⁴ A vezérlés és a kormányzás szintaxisbeli meghatározásait l. pl. Kiefer (1992, 897 és 903), Radford (1988, 114–120), Haegeman (1994, 134–135).

³⁵ Ehhez hasonló hangsorozatokat a magyarban is találunk: *árpa*, *tánc*, *érv*. Mégsem feltétlenül kell ezek esetén Harrist követve háromtagú rímet feltételeznünk, mert egy hosszú magánhangzó nemcsak elágazó magként értelmezhető (l. Ritter 1995, 134 kk.).

kódját,³⁶ mint láttuk, nem kormányozhatja az összetevőn belül semmi.³⁷ Harris (1994a, 169–170) amellett érvel, hogy nem is kormányozza, sőt ennél is tovább megy azt állítva, hogy a rímben a kódat egyáltalán nem kormányozza a mag feje, még ha a mag maga nem ágazik is el, mert a kormányzás-hoz — a szintaxishoz hasonlóan — az kell hogy a kormányzott belül legyen a kormányzó kategóriáján. A kódára ez nem áll, hiszen a magon kívül van, így tehát a mag feje nem is kormányozhatja. A kódának a mag fejétől való függetlenségére empirikus érv is van, erről a következő (4.2.1) részben lesz szó. Emiatt Harris (1994a, 153) terminológiájában is megkülönbözteti egyfelől az elágazó nyitány és mag, másfelől az elágazó rím nem-fej pozícióját, az előbbit bővítménynek (*complement*) az utóbbit „szabad határozó”-nak (*adjunct*) nevezve, de ezt a különbségtételt a magyarban nehéz követni, mivel a szokásos magyar szakszavak túlságosan kötődnek a szintaxishoz. Ezért a rímnek a magon kívül eső tagját, a kódat továbbra is bővítménynek fogom nevezni.

Mivel a fonológiában az összetevők között is találunk szoros kapcsolatokat, az összetevőn belüli kormányzáson kívül a KF feltételez a vázpontok között egy másik típusú kormányzási viszonyt is, az összetevők közöttit. Ez is szigorúan lokális és irányított, viszont az összetevőn belülivel szemben ez jobbról balra hat. Ilyen viszony van két egymást követő összetevő között, bizonyos megszorításokkal. Az egyik ilyen megszorítás, hogy csak összetevő feje kormányozhat. Ez magától értetődik, hiszen ha az összetevők közötti kormányzás lokális és jobbról balra hat, egy összetevőnek csak az első tagja kormányozhatja a tőle balra eső összetevő utolsó tagját, és egy összetevő első tagja mindig a feje (l. (9c)). További megszorítás, hogy egy összetevő fejét nem kormányozhatja semmi. Ez az összetevők közötti kormányzást a következő három esetre korlátozza:

- (11) (a) nyitány-bővítmény–mag-fej,
 (b) mag-bővítmény–nyitány-fej és
 (c) rím-bővítmény (vagyis kóda)–nyitány-fej.

A továbbiakban a kormányzási viszonyok következményeit, a fonotaktikai megszorításokat vizsgálva szűkítjük a valóban létező kormányzási viszonyok számát.

³⁶ A kóda nem fonológiai entitás, hanem „a magot követő rímbebeli pozíció” kifejezés rövidítése.

³⁷ Az angolban ilyen, három pontot uraló rímbebeli bővítményben és a következő nyitányban előforduló mássalhangzók köre jóval szűkebb, mint egyéb kóda–nyitány kapcsolatban (Harris 1994a, 69).

4.2. Fonotaktikai megszorítások

A vázpontok közötti kormányzási viszonyok feltételezése egyfelől nagymértékben hasonítja a fonológiát a szintaxishoz, egységesítve ezáltal a nyelvtan két fő komponensének egyik fontos magyarázó elvét, másrészt sokfajta fonológiai jelenségnek ad egységes magyarázatot. A következő részben tárgyalandó jogosítással, egy még jobban egyetemesíthető elvvel szemben mégis visszaszorul a kormányzásnak mint magyarázatnak a szerepe. Ma többen csak a jogosítás egy különleges fajtájának tekintik, amely a szótagösszetevőkön belüli és közötti jólformáltsági feltételeket, vagyis fonotaktikai megszorításokat magyarázza (Harris 1994a, 168). Rice (1992, 69) más elméleti keretben dolgozva ugyancsak a kormányzás fogalmát veszi kölcsön a szótag részei közötti szonoritási viszonyok leírására. Lássuk tehát, hogy milyen korlátozások állnak fenn az eddig feltételezett kormányzási viszonyok hatására.

4.2.1. Összetevőn belüli korlátozások

Egy elágazó nyitány kormányzó pozíciójában jóval többféle hang fordulhat elő, mint a második, kormányzott vázponthoz kapcsolódva. Ezenkívül nem minden a második ponton előfordulni képes hang kapcsolódhat minden az első ponton előfordulhatóhoz. A sztenderd brit angolban például elágazó nyitány kormányzott pontjához csak a [l r w j] hangok egyike kapcsolódhat, míg kormányzó pozícióban előfordulhat a zárhangok mindegyike, a réshangok legtöbbször [f v θ s z], két orrhang [m n], az [l] és a [h]. A két pozíciót elfoglalni képes hangok eloszlásának nemcsak a szonoritási viszonyok szabnak határt, de az az univerzálisnak tűnő szabály is, miszerint a két hang nem lehet azonos képzési helyű. Így nem fordulnak elő többek közt a következő kapcsolatok: *[pw],³⁸ *[tl], *[θl], *[fj].³⁹ Ilyen szigorú fonotaktikai megkövetéseket csak olyan hangok között várunk, amelyek egymással kormányzási viszonyban lévő pozíciókat foglalnak el.

Az elágazó mag két tagja között sokszor még szorosabb a viszony, olyannyira, hogy a hagyományos taxonomikus fonémarendszerek egy elágazó mag két tagját mindig egy hangnak — hosszú magánhangzónak, illetve diftongusnak — tekintik. A magyar köznyelvben például egy elágazó magban mindkét vázpontozat azonos hangnak kell csatlakoznia, ez alól talán csak

³⁸ A spanyol *pueblo* [pweβlo] 'nép', *bueno* [bwenɔ] 'jó' nem ellenpéldák, mert ezekben a [pw] és [bw] nem elágazó nyitány, a [w] a szótagmaghoz tartozik.

³⁹ Az angol *r* ([ɹ]) fonológiailag a palatálisokkal egy csoportba tartozóként viselkedik (Harris 1994a, 259; Szigetvári 1994a, 211), ezért nem azonos a képzési helye a [tr] kapcsolat két tagjának.

az egy [ɒu] diftongus (pl. *autó*) kivétel (Nádasdy–Siptár 1994, 173). Nem teljesen érthető a nyitány és a mag két tagja között fellelhető különbség: a nyitányban, mint láttuk, nem tartozhat mindkét vázponthoz ugyanaz a helyelem — azaz nem lehet a két tagnak ugyanaz a képzési helye —, ezzel szemben a magban nagyon gyakori eset, hogy a két pont közösködik: hosszú magánhangzókban és [ou], [ei] típusú diftongusokban.

A két eddigi összetevővel szemben egy elágazó rím két tagja között szinte semmilyen fonotaktikai megszorítást nem találunk. Például szolgálhat azonban az angolnak az a korlátozása, amely szerint az [aʊ] diftongust csak koronális mássalhangzók követhetik, labiálisok és velárisok nem, *shout* [ʃaʊt] 'kiabál', *mouth* [maʊθ] 'száj' mellett nincs *[aʊp], *[aʊg].⁴⁰ Törkenczynél (1994, 338) egy magyar megszorítást találunk: szóvégi labiális orrhang+zárhang kapcsolat előtt csak labiális, azaz ajakkerekítéses magánhangzókat találunk, van *lump*, *comb*, *tömb*, de nincs (és nem is lehet) *limp, *semb. A nyitány és a mag két tagja közöttiekhez képest ezek a korlátozások túl szűk körűek ahhoz, hogy meggyőzően érveljenek a rím feje és bővítője közötti kormányzási viszony feltételezéséhez.

4.2.2. Összetevők közötti korlátozások

Amint fentebb (11) láttuk, az összetevők között három esetben tételezhetünk fel kormányzási viszonyt. A nyitány bővítője és a mag feje között (11a) nem igazán jellemzők a fonotaktikai megszorítások.⁴¹

A (11b) esetben — mag-bővítő-nyitány-fej — sem igen akad példa, hogy egy hosszú magánhangzót vagy egy diftongus második részét meghatározná a rákövetkező nyitány milyensége. A már említett *aʊC_{-kor} megszorítást ugyan itt is idézhetnénk, de ez önmagában nem elég arra, hogy

⁴⁰ A későbbiekben (5.1) látni fogjuk, hogy itt valójában nem mag-kóda, hanem mag-nyitány kapcsolatáról van szó. A korlátozás valódi mag-kóda kapcsolatok esetén azért nem él, mert az elágazó mag utáni kóda pozíció az angolban, mint láttuk, egyébként is igen kevés hangot, főként koronálisokat tartalmazhat.

⁴¹ Az angol ismét nyújt példát: a CjV szekvenciákban a magánhangzó kizárólag [ʊ] vagy [u:] lehet: *muse* [mju:z] 'ábrándozik', *cure* [kjʊə] 'kúra'; de *[mji:], *[kja:]. Ha a [j]-t nem előzi meg mássalhangzó, vagyis a nyitánynak ő a feje, akkor nincsen korlátozva a következő magánhangzó milyensége: *yellow* [jeləʊ] 'sárga', *beyond* [bi:jnd] 'túl'. Hasonló áll a CwV szekvenciákra is, de itt fordított a helyzet, mert éppen [ʊ] vagy [u:] nem lehet ezekben a magánhangzó: *twin* [twɪn] 'iker', *dwel* [dweɪ] 'lakik', *quack* [kwæk] 'háp(og)', *quad* [kwɒd] 'udvar'; de nincs *[twu:], *[kwū] ([swu:] létezik, de a [sw] alkalmasint nem elágazó nyitány). Ugyanakkor wV környezetben ez a hiány nincs meg: *wolf* [wʊlf] 'farkas', *wound* [wʊnd] 'seb'. Ebben az esetben nyelvtörténeti okokra kell gyanakodnunk: egyrészt minden CjV hangkapcsolat forrása egy [iu] diftongus, másrészt wV helyzetben a [ʊ] sokszor, leggyakrabban a hátulképzett magánhangzók előtt, eltűnt (Strang 1989, 166), CwV-re így egyébként sem túl sok példa adódik.

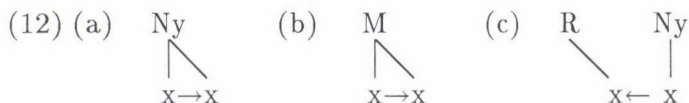
kormányzási viszonyt tételezzünk fel a két vázponthoz. Elvethetjük tehát az összetevők közötti kormányzásnak azt a két esetét (11a, b), amelyben olyan vázponthoz kormányozna a következő összetevő feje, amelyiket már kormányoz a saját kategóriáján (a nyitányon és a magon) belüli fej is.

Igen erős fonotaktikai megszorítások szabályozzák ugyanakkor a kóda–nyitány kapcsolatokat (11c). Példaként említhető a morfémán belüli orrhang–zárhang csoportok univerzális homorganikusága, azaz, hogy egy orrhang és a rákövetkező zárhang képzési helye mindig azonos: ([mp nt ŋk]; de *[np], *[ŋt], *[mk]). Sok nyelvben, így például a magyarban is megfigyelhető, hogy két egymást követő zörejhang zöngéssége megegyezik. Mindkét esetben a második, a nyitányban levő hang képzési helye, illetve zöngéssége a döntő, amit magyaráz, ha összetevők közötti kormányzási viszonyt tételezzünk fel a két pozíció között, amelyben a második kormányozza az elsőt, a kódában levőt.

Az összetevők közötti kormányzás megoldást kínál a három pontot tartalmazó rímek (10) problémájára: az ilyen rím kódját, amit a mag feje nem kormányozhat, mert nem szomszédos vele, kormányozhatja viszont a következő nyitány, amellyel, mint láttuk, egyébként is igen szoros viszonyban áll. A későbbiekben kiderül majd, hogy az összes ilyen (sőt bármilyen) kódát követi nyitány, így egy kód sem marad kormányzó nélkül.

Az összetevők közötti kormányzás tehát kizárólag a kóda–nyitány kapcsolatokra korlátozódik (Harris 1994a, 170). A másik két esetben, a nyitány bővítése és a mag feje, valamint a mag bővítése és a nyitány feje között a szintaxis Minimalitás Feltétele akadályozza meg a kormányzást: egy pozíciót, amelynek feje belül van az őt közvetlenül uraló kategórián, nem lehet kívülről kormányozni. Mivel ez mind a nyitány, mind a mag bővítésének esetében így van, a rím bővítése viszont kívül esik a fejét közvetlenül uraló kategórián (a magon), csak ez utóbbit lehet kívülről, a következő szótagösszetevőből kormányozni.

Lássuk tehát a három eddig megismert univerzális kormányzási viszonyt:

A (12)-beli nyilak a vázponthoz közötti kormányzási viszonyokat ábrázolják, a kormányzó pozíciótól a kormányzott felé mutatva. A három szótagösszetevő közül tehát kettőben (12a, b) van komoly okunk feltételezni összetevőn belüli kormányzást, amelynek iránya balról jobbra ható. Az így kormányzó nélkül maradó kódát pedig összetevők közötti kormányzással kormányozza a tőle jobbra eső nyitány (12c).

Felmerülhet, hogy ha a kódában előforduló hangok milyenségére az öt követő nyitány van igazán hatással, és nem a fejének tekintett, de öt nem kormányzó mag (első tagja), akkor miért gondoljuk egyáltalán, hogy a kóda a rím része, miért nem a nyitány első tagja. Erre több okunk is van. Először is, a kóda, néhány kivételes esettől (l. 6.2) eltekintve, nem fordulhat elő egy öt megelőző mag nélkül. Továbbá számos nyelvben (pl. angol, latin) a hangsúlykijelölő-szabály a rím tartalmára érzékeny: a VV és a VC rímű szótagok hasonlóan viselkednek, egyaránt vonzzák a hangsúlyt. Sok nyelvben találunk példát arra is, hogy zárt szótagban a magánhangzó rövidül, nyílt szótagban nyúlik (pl. olasz). Mindezek arra utalnak, hogy a szótag magánhangzója és a szótagvégi mássalhangzó egy összetevőt alkot, amelyre ezek a folyamatok utalhatnak.

4.3. A szótag státusa

A legtöbb mai fonológiaelmélet a nyitányt és a rímet egy „szótag” nevű összetevőben egyesíti. Erre az összetevőre azonban gyakorlatilag soha nincs szüksége a fonológiaelméletnek. A szótag nehézségét vagy könnyűségét — a hangsúly kijelölése esetén vagy időmértékes verselésben — a rím által uralt vázpontok száma határozza meg. A nyitánynak egy szótag milyenségére ebből a szempontból semmi hatása nincs, ugyanúgy nehéz a VV/VC szótag, mint a CVV/CVC vagy éppen a CCVV/CCVC. Mint az előzőekben láttuk, fonotaktikai megszorításokat sem találunk a szótag nyitánya és rímje között, egy nyelv lehetséges szótagjai nagyjából⁴² azonosak a nyitányok és rímek Descartes-szorzatával (Kaye 1985, 290). Elméleten belüli érv, hogy a feltételezett „szótag” nevű összetevőnek nem tudnánk kijelölni a fejét, mert az erre a posztra esélyes magnak a többi összetevőn belüli kormányzási viszonytal szemben balra kellene kormányoznia. A szigorúan értelmezett (de Harris által elvetett) binaritást is megsértené ez az összetevő, hisz egy szótagban nyilvánvalóan kettőnél több hangnak kell elférnie (Kaye *et al.* 1990, 200). A szótag tehát nem eleme a szótagösszetevők halmazának. Ez ellen az elképzelés ellen szól azonban egy érv: a KF-nak ki kell kötnie, hogy a fonológiai reprezentáció nyitány-rím (vagy nyitány-mag, ahol a mag fölött, ha van kóda, lehet egy rím csomópont is) sorozatok egész számú többszöröse. Ha a nyitány és a rím együtt egy szótagot alkotna, akkor ebből következne a reprezentációnak ez a tulajdonsága és a kikötésre nem lenne szükség. A nyitányjogosítás, amiről alább lesz szó, ennek a kikötésnek egy részét ma-

⁴² Amennyiben mégsem minden nyitányt követhet minden rím, az vagy történeti (pl. az angol Cj nyitányok esetén), vagy statisztikai véletlennek (ritka nyitányok és ritka rímek esetén) tekinthető.

gyarazza, eszerint ugyanis minden nyitányt egy rímnek (illetve magnak) kell követnie, az azonban, hogy miért kell minden szónak nyitánnyal kezdődnie, nem következik semmiből.

4.4. Egyéb kormányzási viszonyok

Az eddigiekben elővezetett összetevőn belüli és összetevők közötti kormányzáson kívül az irodalomban még háromféle kormányzási viszonyról olvashatunk: (i) a magkormányzásról,[•] (ii) a szoros kormányzásról,^{•43} és (iii) a nyitányok közötti kormányzásról.

A magkormányzás az egymást követő magok között történik. Ez is lokális viszony, de mivel két mag között mindig találunk egy nyitányt, a magoknak ki kell vetülniük egy úgynevezett magvetületre, ahol már szomszédosak. A magánhangzók közötti kormányzás feltételezésére a magánhangzó-illeszkedést felmutató nyelvek érdekében van szükség, ez a viszony magyarázza az egymást követő magánhangzók hasonlóságát. Iránya nyelvi paraméter, például a magyarban balról jobbra, a kpokolóban⁴⁴ jobbról balra hat. A szoros kormányzásra és a nyitányok közötti kormányzásra a későbbiekben, ha csak érintőleg is, visszatérünk.

4.5. Az összetettségi feltétel

Az elemek korábban (2.3) bemutatott és el is vetett tulajdonságának, a delejnek egyik funkciója az volt, hogy szabályozza a hangok számára a szótagösszetevőkben elfoglalható helyzeteket. A mag fejpozíciójában tipikusan pozitívan, a nyitányéban negatívan delejezett hangok, míg egyéb helyeken semlegesek előfordulása várható. A delejezett hangok kormányozzák a semlegeseket, így a nyitány fejét elfoglaló negatív delejű hang az előző kódában és a nyitány bővítményében található semleges hangokat, míg a mag fejének pozitívan delejezett magánhangzója a mag semleges bővítményét. Mivel azonban a nyitány fejét is elfoglalhatja semleges hang, Kaye *et al.* (1990, 218) kénytelenek kikötni az összetettségi feltételt:

(13) Az összetettségi feltétel

Egy semleges hang kormányozhat egy másik hangot, ha annál összetettebb.

⁴³ A magyar szakkifejezés forrása Kiefer (1992).

⁴⁴ Ezt a nyelvet elemzi Kaye *et al.* (1985).

Harris (1990, 274) alternatív megfogalmazásában egy hang már akkor is kormányozhat egy másikat, ha legalább annyira összetett, mint az, de a két változat között nincs elvi különbség. Jóval fontosabb az a lépés, hogy Harris az összetettségi feltételt kiterjeszti a delejes hangokra is, amivel a delejességnek a fonotaktikai megszorítások magyarázatában betöltött szerepét megszünteti, hiszen a kormányzás lehetősége a delejességtől függetlenül az összetettségéből is adódik. A mássalhangzók között az összetettség nagyjából a szonoritást képezi le: minél egyszerűbb egy hang, annál hangzósabb.

5. A jogosítványok

A fonológiai ábrázolás értelmezésénél alapvető szerepe van a jogosítványoknak. • Némileg leegyszerűsítve azt mondhatjuk, bármi is van egy megnyilatkozás fonológiai reprezentációjában, kiejteni csak azokat az elemeket fogjuk, amelyeknek erre jogosítványuk van. Az ábrázolás egységei jogosítványukat egy náluk a prozódiai hierarchiában magasabban levő egységtől kapják. Az ábrázolásnak a hierarchia legalján elhelyezkedő egységei a hangokat felépítő elemek. Ezek jogosítványukat az időzítési tengelynek attól a vázpontjától kapják, amelyhez tartoznak. (Ezt hívja Goldsmith (1990, 123) autoszegmentális jogosításnak.) Ennek a pozíciónak a gyengülése azt vonja maga után, hogy az általa legitimált elemek némelyike elveszíti jogosítványát és így nem ejtődik ki. A bővítmény vázpontokat a fejük, a fejeket más szótagösszetevők jogosítják: a nyitány fejét a rákövetkező mag,⁴⁵ a kódat az öt követő nyitány, míg a magokat más magok a prozódiai hierarchia egyre magasabb szintjein. (Ez a prozodikus jogosítás (Goldsmith 1990, 108).) A jogosítás elengedhetlenségét mondja ki a fonológiai jogosítás elve, amit Kaye (1990) így fogalmaz meg:

(14) A jogosítás elve

Egy tartományban egy kivételével minden pozíciónak jogosítva kell lennie. A kivétel a tartomány feje.

Harris (1994a, 156) ehhez még hozzáteszi, hogy a jogosítványadás — a kormányzáshoz hasonlóan — szigorúan lokális és irányított viszony. A (14)-beli megfogalmazásból kitűnik, hogy csak a prozodikus jogosításra vonatkozik, hiszen a pozíciókat ez jogosítja. A vázpontokhoz kapcsolódó elemek nem

⁴⁵ Mivel minden magot megelőz egy nyitány, a magnak mindig feladata, hogy engedélyezzen egy másik összetevőt. Ez magyarázza, hogy nincs olyan mag, amelyhez ne tartozna vázpont (9a).

mindegyikének van feltétlenül jogosítványa, ennek hiányában viszont nincs is befolyása a fonetikai interpretációban.

A fonológiai tartományokon a prozódiai hierarchia tagjai értendők: a szótagösszetevő, a láb, a fonológiai szó és a fonológiai frázis. A tartománynak ez a jelentése eltér a már korábban (3) megismert tartományétól, amely az itt tárgyalt fonológiai tartományok egyike. Megkülönböztetésére, amikor ez szükséges, a lexikai tartomány kifejezést fogom használni. A szótagösszetevőkön belül nyilvánvalóan a fej a jogosítatlan pozíció, míg a bővítmény (ha van ilyen) a fejtől kapja jogosítványát. Az összetevők között a következő két jogosítási viszony él (Harris 1994a, 160):

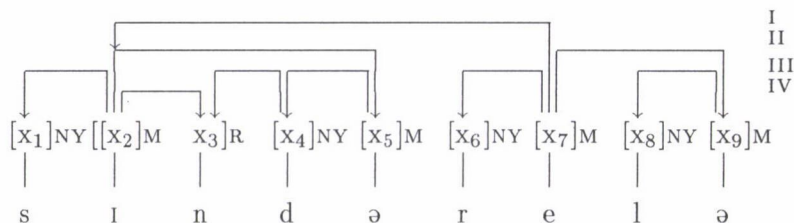
- (15) (a) **Nyitányjogosítás:** Egy nyitány fejét egy magpozíciónak kell jogosítania.
- (b) **Kódajogosítás:** A rím bővítményét egy nyitánypozíciónak kell jogosítania.

A nyitányok jogosítása ezzel megoldódott: bővítményének a fej, fejének a következő mag ad jogosítványt. A kódát mindig a következő nyitány jogosítja, amiből az következik, hogy szó végén nem állhat kóda. Erre a következő részben térünk bővebben ki.

A magok jogosítása a prozódiai hierarchia magasabb szintjein történik. A fonológiában elterjedt nézet szerint a szótagok lábakra szerveződnek. Egy láb egy vagy több szótag együttese, amelyek közül vagy a bal, vagy a jobb szélső nyomatékosabb a többinél. A magyarban és az angolban például a lábakra bal szélső, a franciában a jobb szélső szótagja a hangsúlyosabb. Ez jogosítja a láb többi, kevésbé hangsúlyos szótagjának magját. Láthatjuk, hogy szemben az alacsonyabb szinten történő jogosítványadással, ahol ennek iránya univerzálisan adott volt, az összetevőn belül balról jobbra, közöttük pedig jobbról balra történt; a lábon belül a viszony iránya már nyelvekre jellemző paraméter, a magyarban és az angolban balról jobbra, a franciában viszont jobbról balra történik a jogosítás. A fonológiai szón belüli lábakra közül is nyelvekre jellemző paraméter, hogy a bal vagy a jobb oldali a dominánsabb, a magyarban a bal, az angolban általában a jobb oldali láb⁴⁶ nyomatékos szótagjának a magja engedélyezi a másikat. Így a magyar szóhangsúly mindig az első magra, az angol ezzel szemben tipikusan az utolsó három mag valamelyikére esik, hiszen a szó utolsó lábjának az első magja lesz a legnyomatékosabb. Lássunk példaként az angol *Cinderella* [sɪndə'relə] 'Hamupipőke' szóban előforduló prozodikus jogosítási viszonyokat Harris hasonló ábrájának alapján (1994a, 155):

⁴⁶ Előfordul az angolban is a bal oldali láb hangsúlyozottabbsága: *anécdóte* 'anekdota', *fínalíze* 'véglegesít'.

(16)

A szóban prozodikus jogosítványadás négy szinten történik, összetevőkön belül (IV), összetevők (mag–nyitány, nyitány–kóda) között (III), magok között egy lábön belül (II) és lábak között (I). Láthatjuk továbbá, hogy a szó-tartomány feje a x_7 pozíciót elfoglaló mag: innen csak indulnak jogosítási útvonalak, de ide nem érkezik egy sem, mert ezt a magot ezen a tartományon belül nem jogosítja semmi. Az összes többi pozíció viszont, közvetlenül (x_2 , x_6 , x_9) vagy közvetve (x_1 , x_3 , x_4 , x_5 , x_8), tőle kapja létjogosultságát. Az első lábön, [sində], belül szintén egy pozíció, a hangsúlyosabb mag (x_2) nincs jogosítva, tehát ennek a lábnek ő a feje. Egy-egy összetevőn belül természetesen az összetevő feje az, amelyik csak kívülről kap jogosítványt.

5.1. A kódajogosítás

Vizsgáljuk meg tüzetesebben a kódajogosítás (15b) következményeit. Ha a rím bővítményét, azaz a kódat egy következő nyitánynak kell jogosítania, akkor szó végén nem fordulhat elő kóda, hisz azt nem követné nyitány, amitől jogosítványt kellene kapnia. Ez ellene látszik mondani annak ténynek, hogy számtalan nyelvben állhat szó végén mássalhangzó. Mivel a mássalhangzók tipikusan vagy nyitány-, vagy kódapozíciót foglalnak el, ha nem állhat egy szóvégi mássalhangzó kódában, akkor csak nyitányban lehet.

Más fonológiai irányzatok is nehézségekbe ütköztek a szóvégi kódákkal kapcsolatban. A hangsúlykijelölő szabályok gyakran úgy általánosíthatók (pl. az angolban), hogyha a szóvégi mássalhangzótól eltekintünk. Ezt nevezi Hayes (1982) extrametrikusságnak. Sok esetben olyan mássalhangzókat találunk szóvégi helyzetben, amelyek szavak belsejében nem fordulnak elő kódában. A koronális zárhangok ([t d]) például sosem⁴⁷ foglalhatnak el

⁴⁷ A [t d] természetesen lexikai tartományokban, vagyis a szótárban egy egységként tárolt, [A] vagy [AB] szerkezetű szavak belsejében nem fordul elő kódában. Az ilyen szavak végén — bár mássalhangzó előtt — előforduló mássalhangzók, mint majd látjuk, nyitánypozícióban vannak.

kódapozíciót az angolban vagy a latinban,⁴⁸ ezzel szemben a szóvégi mássalhangzók közül az angolban ezek a leggyakoribbak, míg a latinban éppenséggel csak ez a két zárhang fordulhat elő szó végén. Ezek a jelenségek vezettek egyes fonológusokat arra, hogy a szóvégi mássalhangzót extraszillabikusnak vagy függelékben levőnek tekintsék (Goldsmith 1990, 107–108). A szóvégi mássalhangzók különleges, szótagon kívüli státusát nem támasztja alá viszont az a tény, hogy a VCC#-végű szavakban a két mássalhangzó között nagyjából ugyanazok a fonotaktikai megszorítások működnek, mint a szavak belsejében, ahol az első mássalhangzó kóda, a második nyitány (Harris 1994a, 73). Kaye (1990) török és yawelmani szóvégi szótagok magánhangzójának rövidülését elemzi úgy, hogy a szó utolsó mássalhangzóját nyitányban levőnek tekinti.

A KF tehát azt állítja, hogy a szóvégi mássalhangzók nem kóda-, hanem nyitánypozícióban vannak. A nyitányjogosítás (15a) értelmében viszont szó végén nyitány sem fordulhat elő, hiszen minden nyitány fejét a következő mag jogosítja. Ezért az elmélet arra kényszerül, hogy szóvégi, nyitányban levő mássalhangzók után egy nem hangzó magpozíciót is feltételezzon. A (15)-beli nyitány- és kódajogosítás végső soron azt jelenti, hogy minden szó (lexikai tartomány) magra végződik, a magánhangzóra végződő szavak nem üres, kiejtett, a mássalhangzóra végződők pedig üres magra. A tartományvégi kiejtetlen üres magok kiejtetlenségének lehetőségét nyelvspecifikus paraméter adja, ennek hasznos következményeire még visszatérünk (7.2.1).

5.2. A jogosítványöröklés

Az előzőekben felsorolt érvekkel szemben, amelyek a szóvégi látszólagos „kódák” nyitány volta mellett szóltak, természetesen találhatóak ellenérvék is, amelyek ezeknek a nyitányoknak az egyéb nyitányokéitól eltérő (és inkább a kódákéira hasonlító) tulajdonságait hangsúlyozzák. Az, hogy a szóvégi mássalhangzók és a szóbelseji kódák hasonlóan viselkednek, közismert tény: éppen az őket leíró $\left. \begin{array}{c} C \\ \# \end{array} \right\}$ környezetnek az SPE-féle szabálysorozatos levezetésekben való gyakori felbukkanása vezetett a szótagnak mint fonológiai egységnek a rehabilitációjához a hetvenes évek második felében. Ebben a helyzetben tipikusan gyengülési folyamatokat találunk, pl. spanyol [s]→[h], portugál [l]→[w], angol [r]→∅, német zörejhang-zöngéttlenedés,⁴⁹ hogy csak néhány ismertebb esetet említsünk.

⁴⁸ Kérdéses a helyzetük az *admonish*, *admoneo* 'figyelmeztet' típusú „igekötős” szavaknak és egy-egy más szónak, pl. *atmosphere* 'atmoszféra', nem tartalmaznak ugyanis analitikus morfémahatárt. Az általánosítás ennek ellenére is igen erős tendenciát ír le.

⁴⁹ Hogy a zörejhangek zöngéttlenedése gyengülés, arról l. Brockhaus (1995b).

Harris (1992) rámutat, hogy egy harmadik gyengülési helyszín is adódik: a lábön belüli nyitánypozíció, például az angol *better* ['betə] 'jobb' három gyengült alakjában: brit ['beʔə], amerikai ['berə] és dél-írországi ['besə].⁵⁰ Ez komolyabb problémát okoz, ha minden gyengülést a kódahelyzettel akarunk magyarázni, hiszen a VC\$V szótagolás ellene mond az általánosan elfogadott nyitánymaximálás elvének, amely szerint két magánhangzó között lehetőleg minden mássalhangzót a következő szótag nyitányába kell szótagolni. Ezért vagy csak egy későbbi szabállyal szótagoltatják át a gyengülő intervokális mássalhangzót az előző szótag kódájába, vagy pedig a két szótag közös részének, ambiszillabikusnak tekintik. A KF egyik megoldást sem fogadhatja el, mert egyrészt mindkettő ellene mond a már emlegetett szerkezetmegőrzés elvének (5), másrészt az átszótagolás eredménye, az, hogy egy kódát egy mag követ, megengedhetetlen a kódajogosítás miatt (15b). Egy megoldás marad: a lábön belüli intervokális helyzetben levő mássalhangzót továbbra is nyitányban levőnek kell tekintenünk. Ezzel viszont a gyengülésnek a kódára való korlátozása értelmét veszti, hiszen a három gyengülési helyszín (szóbelseji kódá, szóvég és lábön belüli nyitány) közül csak az első lesz valóban kódá, a másik kettőt az elmélet nyitánynak tekinti.

A jogosítványöröklés elve egységes magyarázatot adja annak, hogy miért éppen a fenti három gyengülési helyszínen történnek a nyelvekben mássalhangzó-gyengülések. Az elvet Harris (1992, 395) a következőképpen fogalmazza meg:

(17) **Jogosítványöröklés**

Egy jogosított pozíció jogosítványadó erejét jogosítójától örökli.

Az elv mind az autoszegmentális, mind a prozodikus jogosításra vonatkozik. A három gyengülésre hajlamos pozíció közös tulajdonsága, hogy jogosítványukat közvetett módon, nem rögtön a jogosítatlan fejtől kapják. A szóbelseji kódá egy olyan következő nyitánytól kapja jogosítványát, amely maga is a következő magtól kapta azt. Az esetek egy részében ezt a magot is egy másik, hangsúlyosabb mag jogosította. Így, mivel a kódá a jogosítási útvonal mentén messze van a legfőbb jogosítványosztótól, meglehetősen hosszú utat járt be a jogosítása, és ezalatt, képletesen szólva, erejének nagy része elenyészett. Ugyanígy közvetve kapja jogosítványát, és ezáltal jogosító erejét, a szóvégi nyitány is: a szóvégi üres mag jogosítja ezt a pozíciót, de a szóvégi üres magot is jogosítja egy nyelvspecifikus paraméter. A lábbelseji

⁵⁰ Itt nyilván csak a bal-fejű, trochaikus lábokról van szó. A trochaikus ritmusú nyelvek egyébként jóval gyakoribbak, mint a jambikus ritmusúak (Kenstowicz 1994, 587).

nyitányokkal ugyanez a helyzet: jogosítványukat egy olyan magtól kapják, amelyet a láb hangsúlyosabb első szótagja jogosított. Mivel tehát ezeknek a pozícióknak a jogosítványa és autoszegmentális jogosító erejük sok kézen át került hozzájuk, az meggyengült, és emiatt a hozzájuk kapcsolódó elemek közül néhányat nem tudnak jogosítani, azok a fonetikai interpretáció számára elvesznek. A fentebbi példában a *better* **h.ʔ** szerkezetű *t*-je **h** elemét veszti el, és így sok angliai nyelvjárásban [ʔ]-nak értelmeződik, az említett dél-írországi nyelvjárásban a **ʔ** elemét elvesztve lesz [s] (azaz **h**), míg az amerikaiként címkézhető változat az **R** hiányában problematikus.⁵¹ Backley (1993, 318) javaslata szerint az elemek teljes hiánya (azaz a @) értelmeződik nyitánypozícióban [r]-ként, azonban ez nem teljesen meggyőző, mert a @-fejű velárisok [r]-be való gyengülését jósolja.

A magokra is áll ez az általánosítás: a magánhangzó-oppozíciók teljes skáláját rendszerint hangsúlyos helyzetben találjuk, ahol a pozíciónak elég ereje van, hogy sok elemet jogosítson, amely elemek mindegyike egy-egy oppozícióért felelős. Ezzel szemben hangsúlytalan helyzetben sok nyelv jóval kevesebbféle magánhangzót képes megkülönböztetni, például az angol, az orosz, a spanyol és a portugál.

Egy pozíciónak nemcsak az autoszegmentális, de a prozodikus jogosító erejét is meghatározhatja, hogy az ő jogosítványa milyen „messziről” érkezett. Ennek megfelelően hosszú magánhangzót, vagyis elágazó magot, ahol a mag bővítőjét a mag fejének kell jogosítania, tipikusan hangsúlyos szótagban várunk, míg a hangsúlytalan, más mag által jogosított helyzetben jellemzőbb a rövid magánhangzó, a nem-elágazó mag. A nyitányok jogosíthatják egyfelől saját bővítőjüket, másfelől az előttük álló kódát. A szóvégi nyitányok az angolban például nem tudnak jogosítani bővítőjüket, ezért nem találunk ebben a nyelvben szóvégi — vagyis valójában szóvégi üres mag előtti — elágazó nyitányt. Bizonyos délkelet-brazíliai portugál nyelvjárásokban hangsúlytalan szótagok magjai sem képesek erre, elágazó nyitányok csak hangsúlyos szótagok elején fordulnak elő: *práto* ’tányér’, de *p[ʃ]ateléira* ’tányérpólc’, *livréte* ’könyvecske’, de *lív[ʃ]o* ’könyv’ (Harris 1992, 394).

A jogosítványörökléssel magyarázható esetleg az is, hogy bizonyos nyelvekben egyáltalán nem fordul elő elágazó nyitány. Ilyenek például az arab, a koreai, a kecsua és alkalmasint a magyar is. A nyitány bővítőjének jogosításához tehát különböző nyelvekben különböző erősségű jogosítványt kell örökölnie: míg a franciában a szóvégi üres mag is elég erős jogosítványt ad az öt megelőző nyitány fejének ahhoz, hogy az jogosíthasson egy bővítőjüket, pl. *vitre* [vitʁ] ’üveglap’, *table* [tabl] ’asztal’; addig az angolban

⁵¹ Harris–Kaye (1990) elemzi először ilyen módon a *t*-gyengülést, majd Harris **hʔR** szerkezetet feltételezve magyarázza a háromféle végeredményt (1994a, 194 kk.)

ez csak kiejtett magánhangzó előtt lehetséges, legyen az bár hangsúlyos, *platter* ['plætə] 'tál', vagy hangsúlytalan,⁵² *orchestra* ['ɔ:kəstrə] 'zenekar'. A portugál némelyik nyelvjárásában láthattuk, hogy csak hangsúlyos szótagban fordulhat elő elágazó nyitány, ezzel szemben az arabban még ott sem. Hogy ez szorosan összefügg a jogosítványörökkléssel, azt az bizonyítja, hogy nincsenek olyan nyelvek, ahol például csak hangsúlytalan szótagban vagy csak szó végén fordulnának elő elágazó nyitányok.

6. Az üres kategóriák

Láttuk, hogy a KF a mássalhangzóra végződő szavak végén feltételez egy üres magpozíciót, ami jogosíthatja az előtte levő nyitányt. Üres kategóriák feltételezése veszélyes lehet egy elméletre. Ha ugyanis megengedjük, hogy olyan elemek jelenjenek meg, amelyek létezésére nincs közvetlen bizonyíték, és csak azért tételezzük fel létezésüket, hogy a kívánt végeredmény „kijöjjön”, akkor könnyen ismét túl sok mindent lesz képes a rendszer előállítani. Ezért fontos, hogy egy elmélet, ha megengedi, akkor korlátozza is az üres pozíciók lehetséges előfordulását. Ennek hiányában ugyanis elvesztik jelentőségüket és predikációs erejüket a szótagösszetevőkben és közöttük felfedezett korlátozások, mivel bármi előfordulhat egymás mellett, ha feltételezünk megfelelő helyeken üres kategóriákat. Így viszont semmiféle jóslatot nem fogunk tudni tenni arra, hogy adott nyelvben milyen hangkapcsolatokat várhatunk, és milyeneket nem. Például akármely két mássalhangzó felbukkanhat egymás mellett, ha van közöttük egy olyan üres mag, amely fel van arra jogosítva, hogy ne ejtődjön ki.

Az üres magok vázpontjához a @ kapcsolódik, de ennek önálló fonetikai interpretációja attól függ, hogy jogosult-e kiejtetlen maradni vagy nem. Utóbbi esetben elvileg [u]-ként hallható, de számtalan más ejtése is létezik, pl. [ə], [ɜ], ezek a centrális hangok ugyanis nem szoktak fonémikus oppozíciókat alkotni. Jogosult viszont kiejtetlen maradni lexikai tartomány végén olyan nyelvekben, amelyek ezt megengedik. Ha viszont egy nyelv jogosítja a szóvégi üres magokat, akkor abban a nyelvben elvileg nem lehet szó végén kiejtett üres mag, vagyis [u], [ə] és társaik.⁵³ A szóvégi üres magnak az a

⁵² Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy hangsúlytalan magánhangzó előtt jelentősen kevesebb elágazó nyitányt találunk, mint hangsúlyos szótagban.

⁵³ Az angol ilyen nyelv, mégis előfordul benne szó végén /ə/ jellel átírt redukált magánhangzó. Ez a magánhangzó valószínűleg mégsem üres, hiszen szó végén igen nyílt, [ɐ]-szerű hang (Jones 1975, 93) található, ami A.@ szerkezetre utal. Szó belsejében a redukált magánhangzót szintén /ə/-val szokás átírni, kiejtése azonban jóval zártabb, ejtése [ə] vagy [u]. Harris (1994a, 181) szerint a sztenderd brit szóvégi /ə/-ja valójában nem

nyelvspecifikus joga, hogy kiejtetlen maradjon, tulajdonképpen az apokópa. A szóvégi gyenge — mert más, hangsúlyosabb mag által jogosított — pozíció addig gyengül, míg minden elemét elveszti, és ezután kiejtetlen marad.

Szó belsejében is jogosult egy üres mag kiejtetlen maradni, de ennek feltétele, hogy szorosan kormányzott helyzetben legyen.⁵⁴ Ennek részleteiről szól a következő rész.

6.1. A szoros kormányzás

Mint láttuk, a szóvégi üres mag kiejtetlensége az apokópa. A szóbelseji üres mag kiejtetlenségét hagyományosan szinkópának nevezik. Ennek feltételét a KF-ban a szoros kormányzás⁵⁵ adja, amely a következőket jelenti (Kaye 1995, 295; Brockhaus 1995a, 198):

(18) A szoros kormányzás

Az α magpozíció szorosan kormányozza a β magpozíciót, ha

(a) α szomszédos β -val a megfelelő vetületen

(b) α maga nincs jogosítva

(c) α -t és β -t nem választja el kormányzási tartomány.

A (18a) feltétel a magvetületre vonatkozik, ezen ugyanis szomszédosak az ide kivetülő magok. Szomszédosságuk tehát azt jelenti, hogy csak két egymást követő magánhangzóról lehet szó. A szoros kormányzás egyetemesen jobbról balra hat, bár ezt az irodalom sehol nem mondja ki. A (18b)-beli jogosítás arra vonatkozik, hogy az α pozíciót elfoglaló mag maga nem lehet kiejtetlen. Szóvégi kiejtetlen mag vagy szorosan kormányzott mag nem kormányozhat szorosan. Az utolsó feltétel (18c) kormányzási tartománya egy elágazó mag vagy egy kóda–nyitány kapcsolatban levő kormányzási viszonyra utal, ezek „fölött” nem lehet szoros kormányzás. Ennek alternatív megfogalmazását adja Charette (1992a, 275), aki harmadik feltételül azt szabja, hogy csak akkor kormányozhat szorosan egy mag, ha nem jogosítja a megelőző nyitányt a kormányzásra. A két megfogalmazás következményeit

---

üres magánhangzó, hanem az /r/ magánhangzós megfelelője, hisz minden ilyen /ə/-t követhet egy /r/, ha a következő szó magánhangzóval kezdődik, azaz olyan üres nyitányal, amelyben az /r/ mássalhangzóként kiejthető.

⁵⁴ Előfordul az irodalomban egy üres mag kiejtetlenségének feltételeként az is, ha az öt kétoldalról körülvevő nyitányok egymást kormányozzák (pl. Guerssel 1990). Ezzel a meglehetősen kidolgozatlan és kissé aggályos lehetőséggel itt nem foglalkozom.

⁵⁵ Szintaxisbeli megfelelőjét l. pl. Haegeman (1994, 442).

tekintve egyenértékű, Charette-é azonban talán érthetőbbé teszi a feltétel okát.

A szoros kormányzást okolhatjuk például az angol *famíliar-fám[ɸ]ly* 'ismerős, család' alternációért, ahol a hangsúlyos helyzetben levő *i* a tartomány fő jogosítványosztója, így nem esik nehezeire megtartani hanganyagát, a második szóban viszont hangsúlytalan helyzetben találjuk. Ekkor több dolog történhet vele: semmi (ez a meglehetősen konzervatív ['fæmili] ejtés), elvesztheti az *I* elemet (ekkor kapjuk a ['fæməli]-t) vagy a szoros kormányzás révén a szóvégi magtól jogosítványt kaphat arra, hogy ki se ejtődjön (ez a szinkopált ['fæmli]). Az angolban a szoros kormányzás leggyakrabban ilyen módon, választhatóan alkalmazódik. Vannak azonban olyan szavak, amelyekben történetileg megkövült a szinkopált alak, pl. *every* ['evri] 'minden', de ezekben is fel kell tételeznünk a szoroson kormányzott üres magot a [v] és az [r] között, mert ezek az angolban nem alkothatnak elágazó nyitányt, és univerzálisan nem lehetnek kóda-nyitány kapcsolat az összetettségi feltétel (13) miatt. Az *orchestra* 'zenekar' szóban viszont nem történhet szinkópa, mivel a szoros kormányzás (18c) feltételét ez megsértené: a szóvégi és a szóbelseji hangsúlytalan magok között két kormányzási tartományt is találunk, egyrészt az *st*-beli kóda-nyitány, másrészt a *tr*-beli elágazó nyitány kormányzási viszonyait.

A magyar is szolgáltat példákat a szoros kormányzásra. A hangkivető (vagy magánhangzó-betoldó) tövek, amelyek magánhangzó-semmi alternációt mutatnak, tipikusan ezzel az eszközzel elemezhetőek. Ha feltételezzük, hogy a *bokor* második magja üres, és az üres magokat @-cal jelöljük, akkor a következő ábrázolást kapjuk: *bok@r@*. A magyarban a lexikai tartományok végén levő üres magok jogosultak arra, hogy ne ejtsék ki őket — hétköznapi nyelven: a magyarban vannak szóvégi mássalhangzók. Viszont a (18b) feltétel alapján ez a mag nem kormányozhatja szoroson a szóbelseji üres magot, ezért az nem maradhat néma. Ebben a nyelvben mégsem [u] vagy valamely más centrális magánhangzó jelenik meg, hanem többek közt a magánhangzó-illeszkedés miatt ezúttal [o], így kapjuk a [bokor] ejtést. Ha ehhez a szóhoz hozzátesszük a többes szám *k@* jelét, akkor a következő alak jön létre: *bok@r@k@*. Itt az utolsó üres mag ismét nem ejtődik, de éppen ezért az *r* és *k* közötti igen. Ha viszont ez szoros kormányzás híján nem jogosult a kiejtetlenségre, akkor ő maga jogosíthatja erre az előző, többelseji magot a szoros kormányzás révén, tehát a kiejtés [bokrok] lesz. A sztenderd nyelvjárás *motor* szava annyiban különbözik, hogy a lexikonban *motor@* alakban szerepel, így nem merül fel, hogy a második *o*-ja a szoros kormányzás eredményeképp bármely helyzetben kiejtetlen maradjon, a kérdéses alakja tehát nem *mot@r@k@* [motrok], hanem *motor@k@* [motorok] lesz, ahol a szóvégi üres mag nem kormányozhatja szoroson a tövégit, így

annak meg kell jelennie. Sokak lexikonja azonban *mot@r@* alakban tárolja ezt a szót, így a *bokor*-hoz hasonlóan viselkedik.

Ezen a ponton rendkívül fontossá válik az, hogy egy adott szóban van-e lexikaitartomány-határ, hiszen ez magyarázza a határ előtti üres mag révén a monomorfemikus alakokban tiltott mássalhangzó-kapcsolatokat. A *botba* szó ábrázolása például $[[bot@]ba]$, a két látszólag egymás mellett álló mássalhangzót egy üres és kiejtetlen mag választja el, amely tartományvégi helyzetéből fakadóan maradhat üres.

Vegyük észre, hogy a szoros kormányzás hatásaként létrejövő szinkópa nem dinamikus fonológiai folyamat, hanem csak a lexikonbeli alternációkat magyarázza, azaz csak [A] illetve [AB] típusú szerkezeteket befolyásol, $[[A]B]$ és $[[A][B]]$ típusúakat nem (vö. (8)). Az utóbbi esetben ugyanis az [A] tartomány végén mindenképpen magpozíció lesz — akár kiejtve, akár nem —, és ez befolyásolja a tartományon belüli szoros kormányzást, arra a B-nek semmi hatása nem lehet. Ez lehetőséget ad arra, hogy a *bokrot*–*motort* különbséget ne a többelseji üres, illetve nem üres maggal, hanem a toldalékolás szintetikus, illetve analitikus voltával magyarázzuk: $[bok@r@t@]$, de $[[mot@r@]t@]$. Ekkor a *bokrot* „levezetése”⁵⁶ a *bokrok*-éhoz hasonlóan alakul, míg a *motor*-t a *bokor*-hoz hasonlóan számolja ki a fonológia, majd ehhez hozzáteszi a *t@* ragot, amely tartományvégi üres magja szintén néma marad. Ez utóbbi megoldást támogatja az a tény, hogy ha egy *Bokor* nevű ember nevét ragozzuk, *Bokort* és nem **Bokrot* alakot kapunk, ami valószínűbb, hogy a toldalékolás analitikus volta miatt van és nem amiatt, hogy a $[bok@r@]$ köznévtulajdonnévvé válva hirtelen $[bokor@]$ alakúvá változik.⁵⁷

Ezt a két (vagy ha az egymást kormányzó nyitányok közötti üres mag esetét is idevesszük, három) esetet, amelyekben egy üres magnak jogosítványa van arra, hogy kiejtetlen maradjon, a fonológiai üres kategória elvének tartják (pl. Brockhaus 1995a, 199 a két esetes, Kaye 1995, 295 a három esetes változatot).

6.2. Az [s] különlegessége

Az eddig igen szigorúan szabályozott üres magok egy ponton fordulnak elő teljesen megmagyarázhatatlanul úgy, hogy nem ejtődnek ki. Számtalan nyelvben előfordul ugyanis olyan szóeleji *sC* kapcsolat, amelyet nem elemezhetünk nyitányként. Ez az esetek egy részében (pl. [st sk]) megsértené az összetettségi feltételt (13), hiszen az [s] mindenképpen kevésbé összetett,

⁵⁶ Persze ez nem a hagyományos értelemben vett szabályrendezési levezetés, hanem a fonológia komputációja, hogy hol jogosultak az üres magok a kiejtetlenségre.

⁵⁷ A magyar hangkivetéssel bővebben és némileg másképp foglalkozik Törkenczy (1992).

mint a zárhangok. Más esetekben a nyitányok binaritásával volna baj, az *sC* után ugyanis előfordulhat még egy mássalhangzó (pl. [str spl]), így háromfelé ágazó nyitányokra volna szükség.

Szinte minden jel arra mutat, hogy a szóbeljei *sC* kapcsolatokhoz hasonlóan a szóelejiek is kóda–nyitány pozíciót foglalnak el és az [s] nem a nyitány része. Vannak olyan nyelvek, amelyekben van elágazó nyitány, de nem engedik meg a szóeleji *sC*-t. Ilyen a portugál (és a spanyol): latin *primus* > port. *primo* 'első', de lat. *status* > port. *estado* [uʃt-] 'állapot'. A magyar is másképp oldotta fel a szóeleji *sC* kapcsolatokat, mint az elágazó nyitányokat: ósláv [blondu] > magy. *bolond*, de lat. *schola* [skola] > magy. *iskola*. Vagyis míg az igazi elágazó nyitány esetén a két mássalhangzó között, addig a kóda–nyitány kapcsolatban a kóda előtt „érezte” a szavakat honosító magyar beszélő az ő nyelvében kiejtetlenségre nem jogosított magot.⁵⁸ Az olasz *raddoppiamento sintattico* és névelőválasztási szabály, az ógörög befejezett aspektus reduplikációja, a portugál *in-* prefixum nazalizációja (Kaye 1992, 296–300), a brit angol *u*-előtti [j]-t a nyitányba inkorporáló szabály (Kaye 1992, 300; Szigetvári 1992, 28–29) mind azt bizonyítják, hogy a *sC* kapcsolat kóda–nyitány, míg mindkettőjük nyitányba tartozása mellett egyetlen meg gondolás szól, miszerint a szóhatárok és a szótag(összetevő)-határok egybeesnek.⁵⁹

Amennyiben az *sC* kóda–nyitány kapcsolat, az [s]-t egy üres magnak kell megelőznie, amelynek bizonyos nyelvekben jogosítványa van arra, hogy ne ejtődjön ki. Ezt a jogosítványt nyilvánvalóan nem kaphatja tartományvégi helyzete révén, de a szoros kormányzástól sem, mivel az *sC* mint kóda–nyitány kapcsolat kormányzási tartomány, ami megakadályozza a rajta áthatoló szoros kormányzást. Az [s]-nek ez a misztikus tulajdonsága megtalálható szón belül is. Az angol *text* [tekst] szerkezetére a következő változatok merülhetnek fel (a pont a rím és a nyitány között, vagyis a szótaghatáron van): (i) *tek.s@.t@*, (ii) *te.k@s@.t@*, (iii) *tek.@s.t@*, (iv) *te.k@s.t@*. Az első esetben a szóbeljei üres magnak meg kellene jelennie a kiejtésben, mert a szóvégi jogosított üres mag nem kormányozhatja szoroson. A második esetre ez még inkább vonatkozik, itt két kiejtetlenségre nem jogosítható üres mag van. A harmadik változat a kódajogosítást sérti meg, a kóda [k]-t nem követi nyitány, amely jogosíthatná. Az utolsó a legelfogadhatóbb szerkezet, azon-

⁵⁸ A *bolond* esetén az átadó nyelvben természetesen nem volt a két mássalhangzó között üres mag, azt csak azért képzelte oda szóadaptálónk, mert anyanyelve nem ismerte az elágazó nyitányt.

⁵⁹ Ez végső soron igaz, hiszen minden szó nyitány–rím párok egész számú többszöröse, de ennek elfogadását csak a kiejtetlen üres pozíciók feltételezése teszi lehetővé.

ban ez is tartalmaz egy üres magot, amelynek ki kellene ejtődni. Viszont itt is egy, a jogosítványát ismeretlen helyről szerző magot követ a kóda [s].⁶⁰ Ezen a ponton tehát valóban szűknek bizonyul a cipő.

6.3. Az üres nyitány

Üres nyitány felbukkanására két helyen számíthatunk: két mag(ánhangzó) között és szó elején, magánhangzó előtt. Az üres nyitányok helyzete könnyebb, mint az üres magoké, mivel kormányozniuk sosem kell, őket magukat viszont mindig jogosítja egy utánuk következő mag. Kormányozniuk azért nem kell, mert kóda nem előzheti meg őket, hisz akkor az volna a nyitányban, és ugyanilyen okból bővítményük sem lehet.

Az üres nyitány feltételezése kapóra jön például a francia *h-aspiré* elemzésekor. A magánhangzóval kezdődő szavak egy része a franciában úgy viselkedik, mintha mássalhangzóval kezdődne, pl. *le héros* [lə eʁo] 'a hős', de *l'héroïsme* [ləʁɔism] 'a hősiesség'. Az *héros* előtt a névelő magánhangzója a mássalhangzóval kezdődő szavakhoz hasonlóan megmarad, míg az *héroïsme* előtt kiesik. Ez lehetne annak a következménye, hogy az előbbi egy üres nyitánnyal, míg az utóbbi a maggal kezdődik. Ha viszont ragaszkodunk ahhoz, hogy a lexikai tartományok kizárólag nyitány-rím sorozatokból állnak, akkor nem kezdődhet szó maggal. Ezt megoldhatjuk azzal, ha kétféle üres nyitányt feltételezünk, egy olyant, amelyhez tartozik egy üres vázpont (9b), és egy olyant, amelyhez vázpont sem tartozik (9a).⁶¹

7. Szótagtípus-paraméterek

Ebben a részben összefoglalom az univerzális nyelvtan néhány paraméterét és azt, hogy hogyan állíthatják be ezeket az emberi nyelvek. Ez határozza meg ugyanis egy adott nyelv lehetséges szótagjait. Ebből a szempontból a legfontosabb három paraméter a három szótagösszetevő elágazóságára vonatkozik, ezeket vizsgáljuk először.

⁶⁰ Fokozza a bajt, ha észrevesszük, hogy itt az üres mag előtti nyitányt is elfoglalja egy [k], amire szó elején, ahol szintén üres nyitány-üres mag-kóda szerkezetet tételez fel például Brockhaus (1995a, 218), nincs példa.

⁶¹ Ez Charette (1991, 90) megoldása.

7.1. A szótagösszetevő-paraméterek

Amint azt a (9) ábrában láttuk, a három összetevő három-három módon ágazhat el. A (9a)-val nem érdemes foglalkozni, olyan nyelv nincsen, amelyikben ez volna a három összetevő bármelyikének maximális szerkezete, vagyis amelyikből teljesen hiányozna a nyitány, a mag vagy a rím. A legjelöltebb, minden nyelvben előforduló szerkezet a (9b)-beli. A legjelöltebb összetevőtípus pedig a (9c)-ben látható. Így a következő három kétállású paramétert kell felállítanunk:

- (19) (a) a nyitány elágazik? NEM/IGEN
(b) a mag elágazik? NEM/IGEN
(c) a rím elágazik? NEM/IGEN

A minimális — és egyben legjelöltebb — szótagszerkezetet, a CV-t, mindhárom paraméter NEM-re állításával kapjuk, jelöljük ezt így: 000, követve Kaye-t (1989), aki 0-val jelöli a jelöletlen, el nem ágazó összetevőt, 1-sel a jelölt, elágazót. Ez a szótagtípus a világ összes nyelvében előfordul, de vannak olyan nyelvek (pl. a zulu), ahol csak ez a szótagtípus van megengedve.⁶²

Ennél bonyolultabb szótagszerkezetet találunk más nyelvekben (pl. a kecsuában), ahol a rím elágazhat, a másik két összetevő nem, tehát vannak nyílt és zárt szótagok, CV és CVC, nincsenek viszont hosszú magánhangzók vagy diftongusok (elágazó mag), sem szótagkezdő mássalhangzó-csoportok (elágazó nyitány). Az ilyen nyelvekben a jelöltség tehát 001, azaz a nyitány és a mag jelöletlen, 0, a rím jelölt, 1.

Még bonyolultabb nyelv például az arab, amelyben csak a nyitány nem ágazhat el, a másik két összetevő igen, a jelöltség 011. A magyar, mint feljebb (6.2) láttuk, bizonyosan ezekkel a paraméterekkel működött egy korábbi szakaszában, a mai állapot azonban vitatható: Törkenczy (1989) az 111 (van elágazó nyitány), Ritter (1995, 49 kk.) a 011 (nincs elágazó nyitány) jelöltség mellett érvel.⁶³ Ebben a csoportban az elvileg lehetséges szótagok a következők: CV, CVV, CVC és CVVC (ez utóbbi csak bizonyos megszorí-

⁶² Érdekes, de cseppet sem meglepő, hogy a nyelvet tanuló kisgyerek is CV szótagokat ejt először (*mama, papa, baba, ta, to* stb.), hiszen — ha elfogadjuk az innáta-hipotézist — minden ember úgy jön a világra, hogy „tudja”, ilyen szótag biztosan lesz a szüleitől elsajátítandó nyelvben.

⁶³ A szembetűnő ellenpéldák, pl. *program, templom*, magyarázhatók a szoros kormányzással, *p@rog@ram@, temp@lom@* alakokból. Az utóbbi esetben azonban szükség van a nyitányok közötti kormányzás feltételezésére is, ezt hosszasan tárgyalja Ritter (1995, 49–61).

tásokkal), tehát nyílt és zárt szótag, hosszú és rövid magánhangzó egyaránt van, szótag eleji mássalhangzó-csoportok azonban nincsenek.

A spanyol hozható föl példaként az 101 jelöltségű nyelvekre, ezekben nem létezik hosszú magánhangzó, illetve két ponthoz csatlakozó, ún. nehéz diftongus.⁶⁴ Az ilyen nyelvekben négyféle szótagszerkezet lehetséges: CV, CCV, CVC és CCVC.

Nyilvánvalóan mindhárom paraméter IGEN állásban van az angol esetében, ebben a nyelvben minden összetevő elágazhat, tehát az összes lehetséges, szám szerint nyolc, szótagszerkezeti típus előfordul: CV, CCV, CVV, CCVV, CVC, CVVC, CCVC, CCVVC. Ez a legjelöltebb szótagkészlet.

Olyan nyelvre, amelynek a szótagjelöltsége 010, 100 vagy 110 volna, nem találunk példát, egyetemes érvénnyel megállapíthatjuk tehát, hogy nyitány és mag csak abban az esetben ágazhat el egy adott nyelvben, ha a rím is elágazhat, vagy fordítva: egy olyan nyelvben, amelyben a rím nem ágazhat el, sem a mag, sem a nyitány nem lehet elágazó, azaz ha nincsenek zárt szótagok, akkor sem hosszú magánhangzók, sem nehéz diftongusok, sem szótagkezdő mássalhangzó-csoportok nem lesznek (Kaye 1985, 290–291). Ez közvetlenül nem következik az elméletnek egy alapfeltételezéséből sem, mindenestre úgy látszik, hogy a legjelöltebb elágazó szótagösszetevő a rím, éppen az, amelyben nincs kormányzási viszony a fej és a bővítmény között.

7.2. Az üres magok

Nyelvspecifikus paraméter dönti el, hogy az üres magok maradhatnak-e kiejtetlenek; valamint azt is, hogy milyen jogosítványokat adhatnak az őket megelőző nyitánynak.

7.2.1. Tartományvégi üres magok

Láttuk, hogy a KF szerint a szóvégi mássalhangzók nyitánypozícióban vannak és egy üres mag követi őket, amely jogosítva van arra, hogy ne ejtődjön ki. Azokban a nyelvekben, amelyekben a szóvégi mag nem kap ilyen jogosítványt, nincsenek szóvégi mássalhangzók. Ilyen például az olasz, ebben a nyelvben minden szó kiejtett magánhangzóra végződik.

⁶⁴ Ellenpéldaként felmerülhetnek a *pueblo*, *fiesta*-féle ('nép', 'ünnep') szavak, de ezek ún. könnyű diftongust tartalmaznak, tehát olyasféle kontúrszegmentumot, mint az affrikáták, amelyek esetében egy ponthoz kapcsolódik két adag hanganyag bizonyos átfedésekkel, és ez az egy pont kötődik azután egy nem elágazó nyitányhoz, illetve maghoz. A könnyű és nehéz diftongusok megkülönböztetésére Kaye (1985, 289) a következő egyetemes konvenciót adja: egy ponthoz kapcsolódó két adag hanganyag esetén a kevésbé hangzós a fonetikai megvalósulásban az első. Ez a konvenció az affrikátákra is működik.

A rím elágazását és a szóvégi üres mag kiejtetlenségét jogosító paraméterek együtt négyféle nyelvtípus létét jósolják, a következők szerint (Harris 1994a, 162):

(20)			Rím elágazik	
			NEM	IGEN
	Szóvégi üres mag	NEM	V.CV]	V(C).CV]
	jogosítva	IGEN	V.CV(C)]	V(C).CV(C)]

A hagyományos szemlélet szempontjából, amely a szóvégi mássalhangzókat kódában levőnek tekintette, mindkét paraméter nem-állása esetén csak nyílt szótagokat találunk. Láttuk, hogy erre példa a zulu. Zárt szótagok szó belsejében és szó végén is előfordulnak az angolban és a magyarban, ezek mindkét paraméternek az igen-állását választják. Az olaszban viszont csak szón belül találunk zárt szótagot, kódát, szó végén nem. Ez arra utal, hogy a rím elágazhat, a szóvégi üres mag viszont nem maradhat kiejtetlen. Léteznek olyan nyelvek is, amelyekben „zárt” szótagok csak szó végén vannak, ilyen például a luo és a wolof. Ezekben a nyelvekben a rím nem ágazhat el, szó végén viszont lehetnek mássalhangzók, mivel azok nem kódában vannak, hanem nyitányban, amit a kiejtetlenül maradható szóvégi mag jogosít.

7.2.2. Az üres mag adta jogosítványok

Korábban (6.1) láttuk, hogy olyan magok, amelyek jogosítják az őket megelőző nyitány fejét arra, hogy kormányozzanak egy másik pozíciót (vagy kódát, vagy saját bővítményüket), egyetemesen ki vannak zárva a szoros kormányzók köréből. Nyelvspecifikus paraméterek szabályozzák viszont azt, hogy egy kiejtetlenségéhez jogosítványt kapott mag adhat-e, és ha igen, milyen kormányzásra való jogosítványt az őt megelőző nyitány fejének. Ezek a paraméterek az adott nyelv lehetséges felszíni mássalhangzó-torlódásait szabályozzák: egy nyitány kormányozni vagy az őt megelőző kódát, vagy az őt követő bővítményét fogja (vagy mindkettőt), a kormányzásra való jogosítása tehát azt szabja meg, mennyi mássalhangzó fordulhat egymás mellett elő a szó kiejtett alakjában.

Ebből a szempontból különbözően viselkednek a kiejtetlenségre jogosult üres magok, egyfelől azok, amelyek tartományvégi helyzetüknél fogva kaptak erre jogosítványt a megfelelő nyelvspecifikus paramétertől, másfelől a szorosan kormányzott magok. A franciában a szóvégi üres magok jogosíthatják az előző nyitányt kormányzásra, a szó belseji, szorosan kormányzott

üres magok azonban nem: *carte* [kaʁt@]⁶⁵ 'kártya', *libre* [libʁ@] 'szabad', de *marguerite* *[maʁg@ʁit] 'margaréta', *librement* *[libʁ@mā] 'szabadon'. Az utóbbi típusú alakokban kiejtődik az üres mag, hogy jogosíthassa a nyitányt a kormányzásra, jóllehet neki magának volna jogosítványa arra, hogy néma maradjon: [maʁg@ʁit], [libʁ@mā]. A tangale billiri nyelvjárása a franciához hasonló helyzetben a másik megoldást választja. A szorosan kormányzott üres mag nem ejtődik ki, ehelyett az a nyitány kényszerül egyszerűsödni, amelynek a kormányzását jogosította volna: /land@zi/ → [lanzi] 'a te (nő) ruhád'.⁶⁶

A lengyel — más anyanyelvűek szemében szinte elképesztő összetettségű — mássalhangzó-csoportjainak a létrejöttében az játszik szerepet, hogy itt mind a szóvégi, mind a szóbelseji, szoros kormányzás által jogosított üres mag adhat az őt megelőző nyitánynak jogosítványt a kormányzásra: *cierni* [tʃɛrɲ@] 'tüske', *dóbr* [dubr@] 'javak (pl. gen.)' és *cerkwi* [tʃɛrk@fi] 'ortodox templom (gen.)', *srebrny* [srebr@nu] 'ezüst'.

A kiejtetlenségre kétféle módon jogosult üres magok eltérő viselkedése mellett meg kell különböztetnünk az üres magtól jogosítványt kapó nyitány kétféle kormányzását is. A kódát kormányzó nyitány — Charette (1992a) terminológiájával — közvetlen, a saját bővítményét kormányzó közvetett kormányzási jogosítványt kap az üres magtól. Az angolban, a franciához hasonlóan, csak a tartományvégi helyzete által jogosított üres mag adhat kormányzási jogosítványt az őt megelőző nyitánynak, de attól eltérően csak közvetlen kormányzási jogosítványt, vagyis kóda-nyitány kapcsolatok lesznek szó végén, elágazó nyitányok viszont nem: *help* [help@] 'segít', de *[teɪbl@]. Az európai portugál szó belseji, szorosan kormányzott üres magok előtt mutatja ezt az aszimmetriát: *pastelaria* [pəʃt@lɛriə] 'pékség', de *acreditar* *[əkʁ@dutar] helyett [əkʁudutar] 'elismerni'.⁶⁷ Tartomány végi üres mag a franciához hasonlóan mindkét fajta kormányzási jogosítványt tud adni: *informe* [ũform@] 'alaktalan', *livre* [livr@] 'szabad'.

A következő táblázat ezeknek a paramétereknek az állásait foglalja össze Charette (1992b) alapján:

⁶⁵ Segítségül, rendhagyó módon az APhI átíráson belül jelölöm a szóban forgó, kiejtetlenségre jogosított üres mag helyét, a korábban bevezetett @-cal.

⁶⁶ A tangale egy másik nyelvjárása, a kaltungo a francia megoldást választja, kiejti a szorosan kormányzott magot, ami így tudja kormányzásra jogosítani a nyitányt: /land@zi/ → [landuzi] (Charette 1988, 219).

⁶⁷ Az összetettségi feltételből (13) következően a valódi — nemcsak a felszínen szomszédos, üres maggal el nem választott — mássalhangzó-kapcsolatok közül az [lp], [ft] stb. csak kóda-nyitány, a [bl], [kr] stb. csak elágazó nyitány lehet.

(21)

	Szorosan kormányzott		Tartományvégi	
	közvetett	közvetlen	közvetett	közvetlen
lengyel	IGEN	IGEN	IGEN	IGEN
eur. port.	NEM	IGEN	IGEN	IGEN
francia	NEM	NEM	IGEN	IGEN
angol	*	*	NEM	IGEN
magyar	*	NEM	*	IGEN
wolof	*	*	*	NEM

A táblázat eredetijében a magyar helyett a mongol szerepelt, ezenkívül felcseréltem a sorokat, hogy a legtöbb kormányzási jogosítványt adó lengyeltől a legkevesebbet (semmit sem) adó wolofig sorba legyenek rendezve. A * nem releváns kérdéseknél szerepel: így az angolban, mint láttuk, nem kötelező és nem is rendszeres, hogy üres magok kiejtetlenül maradjanak a szoros kormányzás miatt, míg a magyarban a közvetett kormányzáshoz nincs szükség jogosítványra, mivel feltételezhető, hogy nincsenek elágazó nyitányok.

A táblázatban jól látszik, hogy a szótagösszetevők elágazóságához hasonlóan itt is implikációs sorok vannak: ha egy nyelvben a tartományvégi üres mag nem jogosíthat kormányzásra, akkor a szoroson kormányzott sem teheti ezt, míg ez fordítva nem igaz; ha pedig közvetlen kormányzásra nem jogosíthat egy kiejtetlen üres mag, akkor közvetettre sem. Ebből következik, hogy jóllehet a paraméterek száma meglehetősen nagy, ez a négy paraméter például matematikailag $2^4 = 16$ típust határozna meg, a vártnál mégis jóval kevesebbféle nyelvet kapunk.

8. Zárszó

A fonológiaelmélet egyik fő törekvése, hogy megszabaduljon azoktól a meglehetősen erős mechanizmusoktól, amelyek sok, a természetes nyelvekben fel nem bukkanó folyamat leírására képesek, és ezzel elfedik a nyelvekben lehetséges és lehetetlen határát. A KF is ezt célozza, de természetesen jó néhány ponton maga is a túlgenerálás csapdájába kerül. A hangokat felépítő elemek például, ha a (6)-beli megnyírbált katalógust vesszük alapul és négyben maximáljuk az összetettséget, több mint ezer különböző hangot tesznek megkülönböztethetővé. Ennyire nincs a természetes nyelveknek szükségük. Láttuk, hogy hibás predikciókat is tesz az elmélet, például a velarizáltság lehetetlenségéről, és bizonyos adatokat, például az [s] különlegességét, nemigen tud elemezni. További hiányossága az elméletnek, hogy a hangok felépítésére és a szótagszerkezetre koncentrál és eközben nem sokat

mond a prozodikus hierarchia magasabb szintjeiről, a hangsúlyszabályokról, a hanglejtésről stb. Ez persze más fonológiai elméleteket is jellemez, talán nem is várható el egy elmélettől, hogy mindent egymaga lefedjen. Néhány KF-beli elemzés, pl. a tangale két nyelvjárásának eltérő stratégiája a szoroson kormányzott üres mag kormányzásra jogosító erejével kapcsolatban — a /land@zi/-t az egyik [lanzi]-nak, a másik [landuzi]-nak ejti —, szinte vonzza az optimalitás-elmélet (Prince–Smolensky 1993) alkalmazását: a két elmélet elegyítésére történnek is kísérletek. Sikerekkel biztat egy automatikus beszédfelismerő rendszer fejlesztése is a KF modellje alapján (Brockhaus *et al.* 1996). Vagyis hiányosságai ellenére megszorítottságával a ma versengő elméletek között a KF jó helyezésre számíthat.

9. Függelék: a fontosabb honosított szakkifejezések angol megfelelője

alulszabottság	underspecification
delej	charm
elem	element
fejrendezés	head-alignment
foltozó szabály	default rule
időzítési tengely	timing tier
jogosítvány	license
kiugró tulajdonság	salient property
kormányzási fonológia (KF)	Government Phonology (GP)
mag	nucleus
magkormányzás	nuclear government
nyitány	onset
szoros kormányzás	proper government
(váz)pont	(skeletal) slot

Irodalom

- Anderson, John M.–Colin J. Ewen (1987): *Principles of dependency phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Anderson, Stephen R. (1978): Tone features. In: Victoria Fromkin (szerk.): *Tone: a linguistic survey*. New York: Academic Press, 133–175.
- Backley, Phillip (1993): Coronal: the undesirable element. *UCL Working Papers in Linguistics* 5: 301–323.
- (1995): A tier geometry for vowel systems. *UCL Working Papers in Linguistics* 7: 399–436.

- Brockhaus, Wiebke G. (1993): Autosegmental licensing and licensing inheritance in German. A manchesteri Workshop on Cognitive Phonology-n, 1993. május 22-én elhangzott előadás.
- (1995a): Skeletal and suprasegmental structure within Government Phonology. In: Durand–Katamba (1995, 180–221).
- (1995b): Final devoicing in the phonology of German. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Brockhaus, Wiebke G.–Michael Ingleby–Carl Chalfont (1996): Acoustic signatures of phonological primes. Kézirat, University of Manchester és University of Huddersfield.
- Charette, Monik (1988): Some constraints on governing relations in phonology. PhD disszertáció, McGill University.
- (1989): The Minimality Condition in phonology. *Journal of Linguistics* 25: 159–187.
- (1991): Conditions on phonological government. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1992a): Mongolian and Polish meet Government Licensing. *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics* 2: 275–292.
- (1992b): Government-licensing and licensors. A kremsi Phonology Workshop-on 1992. július 4-én előadott dolgozat.
- Chomsky, Noam–Morris Halle (1968): *The sound pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Clements, George N. (1985): The geometry of phonological features. *Phonology Yearbook* 2: 225–252. Magyar fordítása Siptár (1993, 208–233).
- Coleman, John (1990a): Charm theory defines strange vowel sets. *Journal of Linguistics* 26: 165–174.
- (1990b): Vowel sets: a reply to Kaye. *Journal of Linguistics* 26: 183–187.
- (1995): Declarative lexical phonology. In: Durand–Katamba (1995, 333–382).
- Durand, Jacques–Francis Katamba szerk. (1995): *Frontiers in phonology: Atoms, structures, derivations*. Harlow: Longman.
- Goldsmith, John A. (1985): Vowel harmony in Khalkha Mongolian, Yaka, Finnish and Hungarian. *Phonology Yearbook* 2: 251–274.
- (1990): *Autosegmental and metrical phonology*. Oxford: Blackwell.
- Guerssel, Mohand (1990): On the syllabification pattern of Berber. Kézirat, Université du Québec à Montréal.
- Haegeman, Liliane (1994): *Introduction to Government and Binding Theory* (2. kiadás). Oxford: Blackwell.
- Halle, Morris–Kenneth Stevens (1971): A note on laryngeals. *Quarterly Progress Report* 1: 198–213. Cambridge, Mass.: Research Laboratory for Electronics, MIT.
- Halle, Morris–Jean-Roger Vergnaud (1987): *An essay on stress*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Harris, John (1990): Segmental complexity and phonological government. *Phonology* 7: 255–300.
- (1992): Licensing inheritance. *UCL Working Papers in Linguistics* 4: 359–406.
- (1994a): *English sound structure*. Oxford: Blackwell.
- (1994b): Monovalency and opacity: Chicheŵa height harmony. *UCL Working Papers in Linguistics* 6: 509–547.
- (1994c): Nonspecified coronality as weak licensing. A bécsi Government Phonology Workshop-on előadott dolgozat.

- és Jonathan Kaye (1990): A tale of two cities: London glottalling and New York City tapping. *The Linguistic Review* 7: 251–274.
- és Geoff Lindsey (1995): The elements of phonological representation. In: Durand–Katamba (1995, 34–79).
- Hayes, Bruce (1982): Extrametricality and English stress. *Linguistic Inquiry* 13: 227–276.
- Jakobson, Roman–Gunnar M. Fant–Morris Halle (1952): Preliminaries to speech analysis. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Jones, Daniel (1975): An outline of English phonetics (9. kiadás). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaye, Jonathan (1985): On the syllable structure of certain West African languages. In: Didier L. Goyvaerts (szerk.): African linguistics. Essays in memory of M.W.K. Semikenke. Amsterdam: John Benjamins, 285–308.
- (1989): Phonology: A cognitive view. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- (1990): ‘Coda’ licensing. *Phonology* 7: 301–330.
- (1992): Do you believe in magic? The story of s+C sequences. SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics 2: 293–313.
- (1995): Derivations and interfaces. In: Durand–Katamba (1995, 289–332).
- Kaye, Jonathan–Jean Lowenstamm–Jean-Roger Vergnaud (1985): The internal structure of phonological representations: a theory of charm and government. *Phonology Yearbook* 2: 305–328. *Magyar fordítása Siptár* (1993, 234–257).
- — — (1989): Konstituentstruktur und Rektion in der Phonologie. *Linguistische Berichte* 114: 31–75.
- — — (1990): Constituent structure and government in phonology. *Phonology* 7: 193–231.
- Kenstowicz, Michael (1994): Phonology in generative grammar. Oxford: Blackwell.
- Kiefer Ferenc szerk. (1992): Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- (1994): Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiparsky, Paul (1982): From Cyclic Phonology to Lexical Phonology. In: Harry van der Hulst–Norval Smith (szerk.): The structure of phonological representations. Part I. Dordrecht: Foris, 131–175.
- Ladefoged, Peter–Ian Maddieson (1996): The sounds of the world’s languages. Oxford: Blackwell.
- Lass, Roger (1984): Phonology: an introduction to basic concepts. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindsey, Geoff–John Harris (1990): Phonetic interpretation in generative grammar. *UCL Working Papers in Linguistics* 2: 355–369.
- Lombardi, Linda (1995): Laryngeal features and privativity. *The Linguistic Review* 12: 35–59.
- Lowenstamm, Jean–Jonathan Kaye (1985): Compensatory lengthening in Tiberian Hebrew. In: Leo Wetzels–Engin Sezer (szerk.): Studies in compensatory lengthening. Dordrecht: Foris, 97–132.
- Lowenstamm, Jean–Jean-François Prunet (1988): Tigré vowel harmonies. Rapport Annuel du Groupe de Recherche sur la Linguistique Africaniste au CRSH 1987–88. Université du Québec à Montréal.
- McCarthy, John J. (1988): Feature geometry and dependency: a review. *Phonetica* 43: 84–108.
- Nádasdy Ádám–Siptár Péter (1994): A magánhangzók. In: Kiefer (1994, 42–182).

- Paradis, Carole–Jean-François Prunet szerk. (1991): The special status of coronals: internal and external evidence. (Phonetics and phonology 2). San Diego: Academic Press.
- Prince, Alan–Paul Smolensky (1993): Optimality Theory. Constraint interaction in generative grammar. Technical Report #2 of the Rutgers Center for Cognitive Science. Rutgers University, Piscataway NJ.
- Radford, Andrew (1988): Transformational grammar: a first course. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rebrus Péter (1996): Optimalitás a fonológiában. Morfofonológiai jelenségek a magyarban. Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Elméleti Nyelvészet Program, Budapest.
- Rice, Keren (1992): On deriving sonority: a structural account of sonority relationships. *Phonology* 9: 61–99.
- Ritter, Nancy Ann (1995): The role of Universal Grammar in phonology: a Government Phonology approach to Hungarian. PhD disszertáció; New York University.
- Schane, Sanford A. (1984a): The fundamentals of Particle Phonology. *Phonology Yearbook* 1: 129–156.
- (1984b): Two English vowel movements: a particle analysis. In: Mark Aronoff–Richard T. Oehrle (szerk.): *Language sound structure. Studies in phonology presented to Morris Halle by his teacher and students.* Cambridge, Mass: The MIT Press, 32–51.
- Siptár Péter szerk. (1993): *Modern fonológiai szöveggyűjtemény II.* Szeged: József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- (1994): A mássalhangzók. In: Kiefer (1994, 183–272).
- Steriade, Donca (1982): Greek prosodies and the nature of syllabification. PhD disszertáció; MIT, Cambridge, Mass.
- Strang, Barbara M. H. (1989): *A history of English.* London: Routledge.
- Szigetvári, Péter (1992): *Consonant clusters in English.* Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Angol Tanszék, Budapest.
- (1994a): Coronality, velarity and why they are special. In: Varga László (szerk.): *The Even Yearbook 1994.* Budapest: ELTE, 185–224.
- (1994b): The special status of coronal consonants. Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Elméleti Nyelvészet Program, Budapest.
- (1996): Laryngeal contrasts and problematic representations. In: Varga László (szerk.): *The Even Yearbook 2.* Budapest: ELTE, 97–110.
- Takahashi, Toyomi (előkészületben): *The theory of phonological licensing and elements.* PhD disszertáció, University College London.
- Törkenczy Miklós (1989): Does the onset branch in Hungarian? *Acta Linguistica Hungarica* 39: 273–292.
- (1992): Vowel–zero alternations in Hungarian: a government approach. In: Kenesei István–Pléh Csaba (szerk.): *Approaches to Hungarian 4: The structure of Hungarian.* Szeged: József Attila Tudományegyetem, 157–176.
- (1994): A szótag. In: Kiefer (1994, 273–392).

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Angol–Amerikai Intézet
Budapest
szigetva@osiris.elte.hu

Pótlónyúlás a magyarban — moraelméleti tanulságokkal

1. Bevezetés

A moraalapú fonológia az utóbbi időben jelentős mértékben elősegítette a nyelvek prozodikus szervezettségének jobb megértését. A moraelmélet elvei az általános fonológiai szerveződés és a morfológiai/templatikus szerkezet széles körű vizsgálatán alapulnak; kiemelkedő szerepet játszanak a felívelőben lévő optimalitás-elméletben is (l. többek között McCarthy–Prince 1986; Prince–Smolensky 1993). A mora mint a prozodikus ábrázolás lényeges egysége, nem kis részben a pótlónyúlás folyamatának köszönheti mai elismertségét; l. különösen Hock (1986) és Hayes (1989) idevágó munkáit. A jelen tanulmány célja kettős: (a) kiterjeszteni a pótlónyúlás irodalmának adatbázisát a magyar nyelv pótlónyúlási jelenségeinek bemutatásával; és (b) a feltárt tényeket a moraelmélet általános kérdéseinek tárgyalásával kapcsolatba hozni.*

A magyar nyelv különösképpen alkalmas arra, hogy belőle következtéseket vonjunk le a morás fonológia természetére nézve: a hangrendszere hosszú magánhangzókat és geminátákat (hosszú mássalhangzókat) egyaránt tartalmaz, és számos pótlónyúlási jelenség is megfigyelhető benne. A következőkben a **2.** pont megalapozza a pótlónyúlás elemzését a hosszú magánhangzók ábrázolásának és a magyar alapszótagok szerkezetének tárgyalásával. A **3.** pontban felvázolom a pótlónyúlás mechanizmusát és megállapítom, hogy a magyarban a szótagzárlat mássalhangzói súlyt hordoznak (hozzájárulnak a szótagsúlyhoz). A **4.** pontban rá fogok mutatni arra, hogy a magyar szótagokban három moraelem is lehet, bár vannak, akik ennek a lehetőségét

* Az itt közreadottak alapját képező kutatásokat részben a National Endowment for the Humanities ösztöndíja, illetve a City University of New York PSC-CUNY Research Award Program támogatása tette lehetővé. E tanulmány egyes részletei megjelentek Vago (1992)-ként. Hálával tartozom Siptár Péternek javaslataiért és megjegyzéseiért.

általában vitatják. Az 5. pontban a gemináta mássalhangzók gyökérszerkezetét vizsgálom meg és a kétgyökeres ábrázolás mellett érvelek. Végül a 6. pontban áttekintem a tanulmányban tett főbb megállapításokat.

2. Alapfeltevések

A hosszú magánhangzók elemzése és a szótagok belső szerkezete a pótlónyúlási jelenségek minden valamirevaló tárgyalásában döntő fontosságú. A következő két alpontban néhány alapfeltevést körvonalazok ezzel kapcsolatban, kifejezetten a magyar nyelvre való tekintettel. A magyar szótagszerkezet részletesebb tárgyalását l. Törkenczy (1994)-ben.

2.1. Magánhangzó-hosszúság

A magyar köznyelv hét rövid és hét hosszú magánhangzót állít szembe egymással:¹

(1) (a)	Rövid magánhangzók	(b)	Hosszú magánhangzók
	i [i]		í [i:]
	ü [ü]		ű [ü:]
	u [u]		ú [u:]
	ö [ö]		ó [o:]
	o [o]		ó [o:]
	e [ɛ]		á [a:]
	a [ɒ]		

E tizennégy magánhangzó megkülönböztető szerepe minimális párokkal támasztható alá, amint az bármely hagyományos taxonomikus fonológiai elemzésből kiderül, l. például Lotz (1939)-et és Austerlitz (1950)-et. A mássalhangzók osztályozására ezúttal nem szükséges kitérnünk.

Az (1) táblázatban minden magánhangzót megadtam a helyesírás megfelelő betűjével és fonetikai átírásban is. A magyar nyelvi adatokat általában a helyesírás szerinti alakban idézem, és az egyes szegmentumokra is a megfelelő betű segítségével utalok; az ettől való eltéréseket külön jelzem.

A fonetikai tényeken túlmenően is bizonyosak lehetünk abban, hogy a magánhangzóknak az (1)-ben ábrázolt két csoportja elsősorban hosszúságban tér el egymástól: jó néhány fonológiai törlési folyamat folyamánként az (1a) magánhangzói (1b)-beli párjukká alakulnak át, vagyis az történik velük, amit az idevágó tipológiai tanulmányok (pl. Hock 1986; Wetzels-Sezer 1986; Hayes 1989) egyértelműen (pótló)nyúlásként azonosítanak. Az

¹ Nádasy (1985) az itt leírt nyelvváltozatra az „irodalmi nyelv” (Standard Literary Hungarian) megjelölést használja, s bizonyos vonatkozásokban szembeállítja az általa „művelt beszélt nyelvnek” (Educated Colloquial Hungarian) nevezett változattal.

alábbiakban tárgyalandó, elméleti szempontból mérvadó pótlónyúlási jelenségek ennek bőséges bizonyítékaival szolgálnak majd. Egyelőre érjük be egy jól ismert történeti példával: amikor az ómagyarban lekoptak a tövégi nyílt szótagok sorvadó (redukált) magánhangzói — ez a folyamat körülbelül a 13. század végére vált teljessé —, az előző szótag magánhangzója megnyúlt (Kálmán 1972). Ennek során az (1b) csoportba tartozó magánhangzók jöttek létre. Figyeljük meg a következő példákat (Kálmán 1972):

- (2) $wiz^i > víz$
 $tüz^ü > tűz$
 $ut^u > út$
 $nyar^u > nyár$
 $kez^i > kéz$

Összegezve: artikulációs időtartamuk és fonológiai viselkedésük alapján vitathatatlanul látom, hogy az (1b)-beli magánhangzók hosszúak. Ezzel kapcsolatban l. még Nadasdy–Siptár (1994)-et és Kassai (1994)-et.

Ami mármost a magánhangzó-hosszúság ábrázolását illeti a nem-lineáris fonológia általános keretében, a rövid magánhangzók és hosszú párijaik ugyanazon melodikus (szegmentális) tartalommal bírnak, csak éppen a hosszúakhoz eggyel több elem tartozik az időzítési tengelyen. A morás fonológia ezen belül az időzítés kétféle elméletét kínálja. Hayes (1989) a hosszúság *prozodikus keretekben* való értelmezése mellett érvel: egy szegmentum akkor hosszú, ha két moraelemhez van társítva (ez a helyzet a hosszú magánhangzók esetében), vagy ha egy mora- és egy szótag-csomóponthoz (az intervokális gemináta mássalhangzók esetében). A morás fonológia szinte valamennyi művelője egyetért abban, hogy a hosszú szegmentumoknak egyetlen csomópontja van a Clements (1985) értelmében vett szegmentális gyökértengelyen. Azonban Selkirk (1988) azt javasolja, hogy a hosszú szegmentumok kétgyökeres szerkezetüként ábrázolódnak, s e kétgyökerű szerkezetekre épüljenek a magasabb prozodikus struktúrák. A következő ábrák szemléltetik a hosszúság kétféle elméletét a morás fonológián belül:²

² Hayes nem azonosítja az egyes tengelyeket a (szegmentális) minőség ábrázolásában; az összehasonlíthatóság kedvéért feltüntettem a gyökér- és helytengelyt az ő ábrázolásában is.

(3)		Hayes (1989)		Selkirk (1988)
Szótagtengely		σ σ σ		σ σ σ
Moratengely		μ μ μ μ μ		μ μ μ μ μ
Gyökértengely		V V C V		V V V C C V
Helytengely		0 0 0 0		0 0 0 0

McCarthy (1988) javaslatát követve felteszem, hogy a gyökereket a [mássalhangzós] és a [szonoráns] jegyek különféle értékei jellemzik. Az alábbiakban a C szimbólum mindvégig a [+ mássalhangzós] gyökereket, a V pedig a [- mássalhangzós] gyökereket fogja jelölni. Nem tévesztendőek össze ezek a C és V gyökérelemek a prozodikus szerkezet korábbi felfogásaiban szereplő C és V időzítési (gerinc-) elemekkel, amelyek elsősorban McCarthy (1985) és Clements–Keyser (1983) javaslataiból ismerősek. A morás fonológia nem számol a gerinccel mint önálló (a gyökértengelyen kívül létező) tengellyel, akár annak C/V-s, akár elvontabb, X-es felfogásában (pl. Kaye–Lowenstamm 1984; Levin 1985); l. ezzel kapcsolatban Hyman (1985), McCarthy–Prince (1986) és Hayes (1989) érveit.

Amint a (3)-ban látható, a hosszúság Hayes elméletében a gyökértengely fölötti kettős társításokból, míg Selkirk elméletében (kettős prozodikus társításokhoz vezető) kettőzött gyökércsomópontokból olvasható le. A továbbiakban felteszem, hogy Selkirknek a hosszúság kétgyökeres elemzését támogató érvei helytállóak; az 5. pontban további, a magyar adatokon alapuló érveket fogok felsorolni e felfogás alátámasztására.

Az (1)-beli magyar magánhangzó-rendszerre vonatkozólag a hosszúság nem-lineáris ábrázolásából az következik, hogy a mögöttes szinten a rövid-hosszú párok tagjainak minőségüket tekintve meg kell egyezniük egymással. Az ilyen, megegyező fonológiai ábrázolások kézenfekvő fonetikai értelmezést kapnak a felső magánhangzók párjai (*i í, ü ű, u ú*) esetében, ahol nem figyelhető meg minőségi különbség, valamint a középső kerek párok (*ö ő, o ó*) esetében, ahol kisebb, nem-disztinktív (feszességi) különbségek állnak fenn. Azonban jelentős, megkülönböztető jegyeket érintő különbségek vannak az *a á* és *e é* párok tagjai között: egyfelől az *a* kerekített (és hátul képzett), míg az *á* kerekítetlen (és közbülső képzési helyű), másfelől az *e* alsó, míg az *é* középső nyelvallású.

2.2. Szótagszerkezet

A magyar szótagok magja egy-egy rövid vagy hosszú magánhangzóból áll.³ Legfeljebb egy mássalhangzó állhat szótagkezdetben, és legfeljebb két mássalhangzó szótagzárlatban. Amint az várható is, az intervokalikus mássalhangzócsoporthoz a következőképpen szótagolódnak: V.CV, VC.CV, VCC.CV.

A mássalhangzó-helyek számát illető fenti általánosítások megsérthetők a szavak peremén, ahol — amint ez széles körben ismert — az alapszótagolás megszorításai gyakran érvényüket veszítik. Hasonlóképpen egyes utolsó ciklus-beli toldalékok, amelyek egyetlen mássalhangzóból állnak, közvetlenül csatlakozhatnak az őket megelőző szótaghoz, még ha a zárlat mássalhangzókapcsolatot tartalmaz is; ilyen esetekben a szó végén kettőnél több mássalhangzó áll. Ezeknek a perifériális helyzetű, jelöltebb szótag-összetevőknek a kezelésével ezúttal nem kell törődnünk. Az a teljesen érthető tény sem érdemel különösebb figyelmet, hogy bizonyos, hangzóssági (szonoritási) megfontolásokon alapuló megszorítások érvényesülnek a zárlatbeli kapcsolatok szegmentális összetételével kapcsolatban. A főbb részletek és a magyar szótagszerkezet tüzetes elemzése megtalálható Törkenczy (1994)-ben.

A morás szerveződés szempontjából a magyar szótagok a következő négy csoportba sorolhatók, Hayes (1989) osztályozása nyomán: könnyű [light], nehéz [heavy], túlnehéz [superheavy], túlonúlnehéz [ultraheavy]. A következőkben mindegyik szótagtípust külön-külön jellemzem és példákkal is szemléltetem; a gemináták szótagolásának tárgyalását az 5.1. pontra halasztom.

A könnyű szótagok rövid magánhangzót és (fakultatívan) egy szótagkezdő mássalhangzót tartalmaznak. Amint a moraszerkezet korábbi leírásai meggyőzően rámutattak, a magánhangzók mindig morahordozók, míg a kezdetbeli mássalhangzók sosem azok. A szótagkezdetek ilyenformán nem számítanak a szótagsúly kiszámítása szempontjából, ezért amúgy is fakultatív jelenlétükre nem kell külön figyelmet fordítanunk.

Így tehát a könnyű szótagok egymorásak. A (4)-ben megadom a könnyű szótagok általános szerkezetét, tömorfémák első szótagjából vett példákkal.

³ A szótagszámláló szabályok a hosszú magánhangzókat következetesen ugyanazon szótag részeként kezelik. Így, amint Kornai (1990) rámutat, azok az intonációs szabályok, amelyek [eldöntendő kérdésben] magas tónust rendelnek az utolsó előtti szótaghoz, a hosszú és rövid magánhangzókat egyformán kezelik (az utolsó szótag átugrása szempontjából). Egyébként a hosszú és rövid magánhangzók egyaránt egyetlen kilégzési pulzusra épülnek.

(4) Könnyű σ

hi.ba	i.deg
hü.lye	ü.veg
mu.tat	u.gat
ke.fe	e.gér
tö.meg	ö.reg
bo.ka	o.rosz
ha.mar	a.pa

A nehéz szótagok vagy rövid magánhangzót és rákövetkező egyetlen mássalhangzót tartalmaznak, vagy hosszú magánhangzóra végződnek. Az utóbbi esetben mindkét gyökércsomópont morahordozó. A -VC szótagokban megfigyelt pótlónyúlási jelenségek alapján arra következtethetünk, hogy a zárlatbeli mássalhangzó is morahordozó; l. a 3. pontot. A nehéz szótagok tehát kétmorásak:

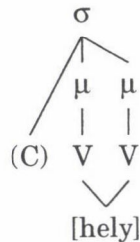
(5) Nehéz σ

(a)

szik.ra	is.mer
büsz.ke	üz.let
dur.va	ud.var
med.ve	esz.me
kör.te	ör.dög
szok.nya	ol.vas
gaz.dag	an.gyal

(b)

csí.ra	í.tél
gyű.rű	ű.zés ⁴
csú.nya	ú.szik
mé.reg	é.nek
sző.ke	ő.rült
csó.nak	ó.ra
ká.dár	á.ram

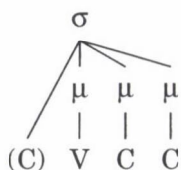
A túlnehéz szótagok vagy rövid magánhangzót és két mássalhangzót, vagy hosszú magánhangzót és egyetlen mássalhangzót tartalmaznak. A -VCC szótagokban lejátszódó pótlónyúlási folyamatok arra utalnak, hogy ezekben a szótagokban minden zárlatbeli mássalhangzó morás. Az erre vonatkozó bizonyítékokat a 4. pont tárgyalja, ahol amellett is fogok érvelni, hogy a

⁴ Szókezdő nyílt szótagbeli *ű* nem fordul elő levezetetlen tömorfémában.

-VVC szótagok mássalhangzója ugyancsak morahordozó. A mag moráját is beleszámítva tehát a túlnehéz szótagok hárommorásak:

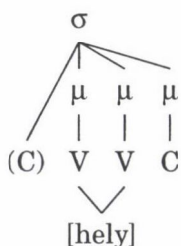
(6) Túlnehéz σ

(a)

szirt	int
küld	üdv
pult	ult.ra
fest	ejt
tölt	önt
mond	oszt
kard	arc

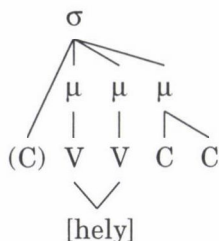
(b)

sír	ír
tűz	űr
húz	úr
kér	ér
főz	ősz
szór	óv
tál	ágy

A túlontúlnehéz szótagok hosszú magánhangzóját két mássalhangzó követi. A túlnehéz szótagok szerkezetéből tudjuk, hogy a hosszú magánhangzó és az első zárlatbeli mássalhangzó összesen három morának számít. Mivel univerzálisan igaznak látszik, hogy nincs négy morát tartalmazó szótag, a túlontúlnehéz szótagok második zárlatbeli mássalhangzója nem lehet morás. Ehelyett a megelőző mássalhangzó morájához társul:

(7) Túlontúlnehéz σ

nyílt	írt
gyűjt	űrt
múlt	ússz
sérv	ért
dőlt	őrs
tósz	Ózd
láng	árt

Egyáltalán nem meglepő, hogy a négyféle szótagszerkezet közül a túlontúlnehéz típus a legkevésbé gyakori. Ezen a kategórián belül is a felső hosszú magánhangzót tartalmazó szótagok a legritkébbak; amint a (7)-ből látható, ezek egyike-másika csak toldalékolt alakokban fordul elő.

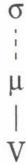
A fenti szótagszerkezetek levezetésének céljára a következő alapszótagolási szabályokat javaslom:⁵

(8) Alapszótagolás

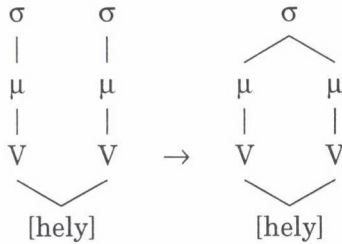
(a) Mag-morásítás

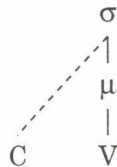
(b) Szótagcsomópont beillesztése

(c) Szótagcsomópontok összevonása

(d) Kezdet-csatlakoztatás

(e) Zárlat-morásítás I

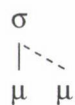
⁵ A (8)-beli javaslatok kifejezetten különválasztják a morához társítást és a szótagcsomópont-hoz társítást, valamint a VC₁C₂ kapcsolatokban a C₁ és a C₂ morásítását. Más nézetek találhatóak Hayes (1989)-ben és Itô (1989)-ben.

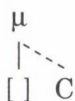
(f) Zárlat-morásítás II

(g) Mora-csatlakoztatás

(h) Zárlat-csatlakoztatás

A mag-morásítás (8a) mora-státuszt rendel a magánhangzókhoz, a szótag-csomópont beillesztése (8b) a magánhangzókat egy-egy szótag fejének teszi meg. A szótagcsomópontok összevonása (8c) a hosszú magánhangzók két szótag-csomópontját egyéolvasztja, miután az előző szabály mindegyikük fölé külön-külön szótagcsomópontot rendelt; a (8c) szabály nem mást mond ki, mint hogy a hosszú magánhangzók monoszillabikusak (teljes egészükben ugyanazon szótagba tartoznak). A kezdet-csatlakoztatás (8d) a magánhangzó előtt álló mássalhangzót szótagkezdővé teszi.

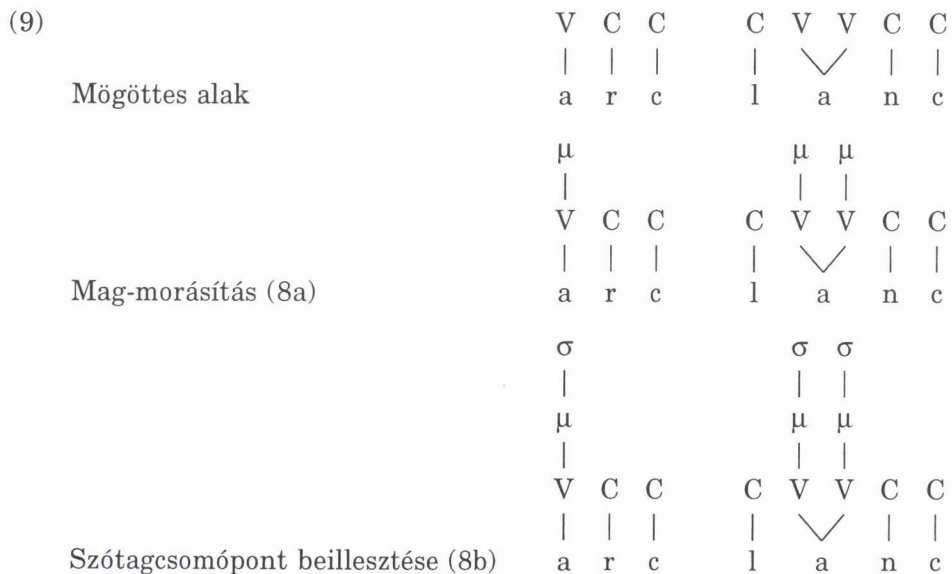
A fenti négy szabály valóban univerzálisnak tűnik. Ezzel szemben a zárlat-mássalhangzók szótagolását nyelvsajátos feltételek és megszorítások irányítják; l. Hayes (1989). A zárlat-morásítás első szabálya (8e) morát rendel a magánhangzót követő mássalhangzóhoz, akár rövid, akár hosszú az érintett magánhangzó; ha formájában nem is, de szándékában megegyezik Hayes (1989) helyzetsúly-szabályával [weight by position]. A zárlat-morásítás második szabálya (8f) a rövid magánhangzót követő második mássalhangzót is morássá teszi. Figyeljük meg, hogy ez a szabály nem alkalmazható a VVC_1C_2 szekvenciák C_2 -jére, ahol a VV hosszú magánhangzó; ekkor ugyanis a C_1C_2 -t megelőző V -gyökér nem magkezdő helyzetű, a szótagcsomópontok összevonása (8c) következtében. Ehelyett a C_2 a megelőző morához társul a zárlat-csatlakoztatás (8h) segítségével.⁶ A zárlat-morásításból

⁶ A (8h)-beli formalizálás szerint a Zárlat-csatlakoztatás a morásítatlan zárlat-mássalhangzót a megelőző morához csatolja, akár magán-, akár mássalhangzót ural ez a mora, jóllehet a magyarban csak az utóbbira van esély. A Zárlat-csatlakoztatást univerzális folyamatnak tekintem, amelyet általánosan korlátoz a hangzóssági sorbarendezés és nyelvsajátos módon az esetleges zárlatfeltételek, és amely a maga teljes általánosságában érvényesül azokban a nyelvekben, amelyekben a zárlatok nem morahordozók.

származó morák a mora-csatlakoztatás (8g) révén kapcsolódnak a szótagba. A három morásítási szabály (8a,e,f) együttes hatására legfeljebb három egymást követő morahordozó egység jön létre a gyökértengelyen, ami az egy szótagon belüli morák számának felső határát jelenti.

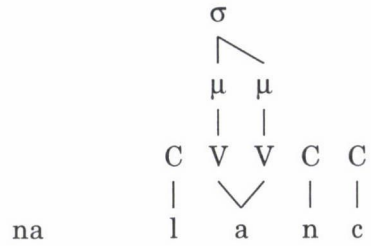
Nyilvánvaló, hogy a magánhangzók szótagolása a dolgok természetéből eredően megelőzi a kezdet-mássalhangzókét; egy univerzális elv révén pedig (l. Itô 1989) a kezdet szótagolása elsőbbséget élvez a zárlat szótagolásához képest. Felteszem, s ebben nincs is sok nézeteltérés, hogy az ábrázolásokat e szabályok folyamatosan ellenőrzik, s ha szükséges, megfelelő módon beavatkoznak a megengedett szótagszerkezetekhez való igazodás érdekében; l. például Clements–Keyser (1983) és Itô (1988) elméleteit. Az alapszótagolás újra-érvényesítésének szükségessége leginkább levezetett szerkezetekben merül fel, így például V-gyökek betoldása (mag-morásítás, szótagcsomópont beillesztése), magánhangzónak magánhangzóhoz való hasonulása (szótagcsomópontok összevonása) vagy magánhangzó kezdetű toldalék megjelenése (kezdet-csatlakoztatás) esetén.⁷

A (9)-beli levezetések részletesen szemléltetik azoknak az alapszótagolási folyamatoknak a működését, amelyeket az imént tettünk fel a magyarral kapcsolatban (na = nem alkalmazható).

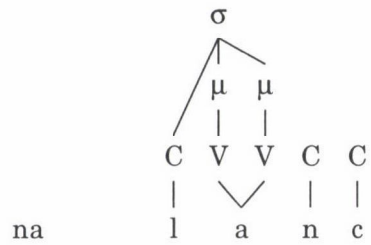

⁷ Hyman (1985) nyomán felteszem, hogy a kezdetbe való átszótagolás részeként a (volt) zárlat-mássalhangzó morája törlődik (ha korábban mora volt hozzárendelve).

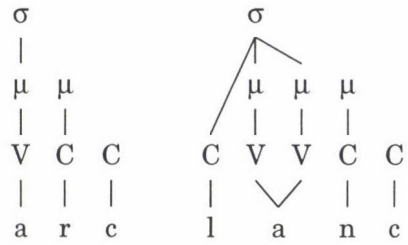
Szótagcsomópontok összevonása (8c)

Kezdet-csatlakoztatás (8d)

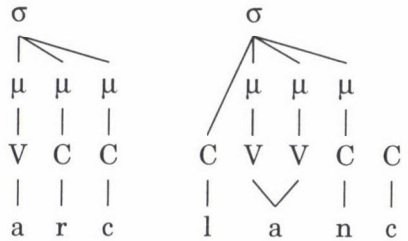
Zárlat-morásítás I (8e)

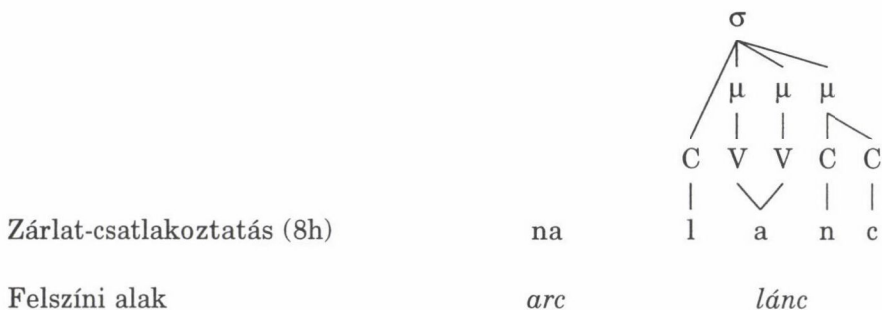
Zárlat-morásítás II (8f)

Mora-csatlakoztatás (8g)

A (9)-ben azt a megközelítést követtem, amelyben a prozodikus szerkezet a (8)-ban bemutatott elvek révén vezetődik le olyan szótári ábrázolásokból, amelyek eredetileg nem rendelkeznek semmiféle szerkezettel a szegmentális gyökértengely fölött. A szótagszerveződés e szabály alapú megközelítésével (pl. Steriade 1982; Levin 1985; Selkirk 1988) szemben létezik egy másik lehetőség is, amely szerint a prozodikus szerkezet mögöttesen jelen van és a szótagolási elvek összevetésre szolgáló mintákként (templatikus feltételekként) értelmezendők (pl. Selkirk 1982; Itô 1988; 1989). Az alábbiakban a levezetések egyszerűsítése érdekében teljesen szótagolt szótári ábrázolásokat fogok feltenni.

3. Morás zárlatok

A hosszú magánhangzót tartalmazó nehéz szótagok vitathatatlanul kétmorásak. Ebben a pontban azt a fentebb jelzett feltevést kívánom igazolni, hogy a magyarban a rövid magánhangzót tartalmazó szótagot lezáró mássalhangzó morahordozó; más szóval, hogy az ilyen szótagok is nehéznek számítanak.

A morás fonológia egyik alapvető tétele szerint csak a morahordozó szegmentumok törlése okoz pótlónyúlást (l. Hayes 1989). A pótlónyúlás alapmechanizmusa a következő: (a) valamely morás szegmentum törlődik a moratengely alatt, hátrahagyva az érintett moraelemet; (b) ez a szegmentálisan kitöltetlen mora áttársítódik valamely szomszédos szegmentumra, általában egy balra álló magánhangzóra, annak megnyúlását okozva. Ezen az alapon tehát a pótlónyúlás jelenségére hagyatkozva diagnosztizálni tudjuk, hogy az egyes zárlatpozíciók morásak-e vagy sem a magyarban. Ennek megfelelően arra jutunk, hogy azok a zárlat-mássalhangzók, amelyek egymagukban állnak egy rövid magánhangzót tartalmazó szótag végén, hozzájárulnak a szótag súlyához (saját morájuk van): az ilyen mássalhangzók

törlése ugyanis pótlónyúlással jár. Ennek csupán egy jellegzetes esetét fogom itt áttekinteni; de további példákkal is találkozunk még a későbbiek során.

3.1. Üres mássalhangzó törlése

Több mint egy tucat, a szókincs történetileg régebbi rétegeibe tartozó igei és főnévi fő mutatja a következő váltakozást a tövégi helyzetben: mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt és szó végén *V*; magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt *Vv*. Három ilyen főnév részleges paradigmája látható a (10)-ben.

(10) (a)	fű	fűben	fűhöz
	kő	kőben	kőhöz
	lé	lében	léhez
(b)	füve	füvünk	füves
	köve	kövünk	köves
	leve	levünk	leves

A toldalékmagánhangzó harmonikus váltakozásának nincs jelentősége és nem is okoz problémát az itt tárgyalt jelenségek szempontjából, ezért eltekintünk tőle.

Azonnal látható, hogy a fenti váltakozást nem elemezhetjük mögöttes hosszú tövégi magánhangzóval, rövidüléssel és *v*-betoldással: a hosszú magánhangzóra végződő tövek túlnyomó többségét ekkor kivételnek kellene tekintenünk. Hasonlítsuk össze például a következő paradigmákat a (10)-beliekkel:

(11)	tű	tűben	tűhöz	tűje	tűnk	tűs
	nő	nőben	nőhöz	nője	nőnk	nős
	káv	kávban	kávhoz	kávja	kávunk	kávés

Az utolsó három oszlop mutatja a magánhangzóval kezdődő toldalékok normális viselkedését posztvokalikus helyzetben: *j*-betoldás az egyes szám harmadik személyű birtokos végződés előtt, magánhangzó-törlés a másik két esetben. A szótagszerkezetet figyelembe véve a (10)-beli váltakozások érthetővé válnak, ha feltesszük, hogy ezek a tövek mögöttesen mássalhangzóra végződnek. Ez a mássalhangzó szótagkezdetbe kerül, ha magánhangzó követi, mint (10b)-ben; az, hogy a tövmagánhangzó ilyenkor rövid, amellyel tanúskodik, hogy mögöttesen is rövidként célszerű felvenni. A (10a)-beli ala-

kokban a tövégi mássalhangzó szótagkezdetként való szótagolása lehetetlen: a nominatívuszi (toldalékolatlan) alakban azért, mert nem követi szótag, az inesszívuszi és allatívuszi alakokban pedig azért, mert a szótagkezdet pozícióját már elfoglalja a toldalékkezdő mássalhangzó. (Ne feledjük, hogy a magyarban szótagonként csak egy mássalhangzó állhat a szótagkezdetben.) Ezekben az esetekben a tövégi mássalhangzó eltűnik, az előtte lévő magánhangzó pedig megnyúlik.

Amint a (10b)-ben látható, a tövégi mássalhangzó *v*-ként valósul meg, ha nem törlődik. Azonban okunk van feltételezni, hogy a mögöttes szinten ez a mássalhangzó nem *v*. Vannak ugyanis olyan *v*-végű tövek, amelyek nem mutatják a (10)-ben szemléltetett pótlónyúlási viselkedést. Sőt, ez utóbbiak képviselik a produktív paradigmát, egyben ezek alkotják a *v*-végű tövek többségét. Például:

(12)	öv	övben	övhöz
	sav	savban	savhoz
	Csehov	Csehovban	Csehovhoz

Világos, hogy éppen a produktív paradigmát kellene kivételként kezelni, ha a (10)-beli típusúakat tövégi *v*-vel elemeznénk.⁸

Teljesen nyilvánvaló, hogy bármilyen más — minőségében megszabott — mássalhangzó felvétele a (10)-beli és hasonló példák tövégi pozíciójában csak indokolatlan absztraktság árán lenne lehetséges. E nemkívánatos következmény elkerülése végett, miközben az általános pótlónyúlásos elemzést mégis fenntartjuk, azt javasolom, tételezzünk fel egy [+ mássalhangzós] csomópontot a gyökértengelyen, amely azonban minden további minőségi jegy tekintetében megszabatlan. Ezt az elemet üres C-nek fogom nevezni, [– mássalhangzós] ellenpárját pedig üres V-nek; a könnyebbség kedvéért C_ü-vel, illetve V_ü-vel fogom őket szimbolizálni.⁹

Most már abban a helyzetben vagyunk, hogy teljesen számot tudunk adni a *fű/füv*- típusú váltakozásról (a továbbiakban ezzel az egyetlen példával utalok a (10)-beli osztályra). A mögöttes *fűC_ü* végén álló mássalhangzó szótagzárlatot alkot, ha a tömorféma a szó végén van, vagy ha mássalhangzóval kezdődő toldalék követi. Ezekben az esetekben a C_ü törlődik és a szótagsúly megőrzése érdekében a magánhangzó megnyúlik. Ez a szegmentális

⁸ Az sem lehetséges, hogy a (10)-beli tőosztályt mögöttes *V:v*-vel elemezzük; vö. például az *év* (*évben*, *évhez*) szóval, amelyhez hasonló nagy számban található.

⁹ Már egy ideje ismeretes, hogy a gerincalapú nem-lineáris elemzésekben az üres gerincelemek gyakran feleslegessé teszik a lineáris elemzésekben rejlő absztraktságot; l. például Anderson (1982)-t és Marlett–Stemberger (1983)-at. Ez igaz az itt tárgyalt magyar tények esetében is; lineáris keretben adott absztrakt elemzésük megtalálható Vago (1980; 1982)-ben.

áttársítás, amely a tövet alkotó szótag súlyát érintetlenül hagyja, egyértelműen amellett tanúskodik, hogy a rövid magánhangzós zárt szótagok zárlatpozíciója a magyarban morát hordoz.

A pótlónyúlási folyamat három lépésben megy végbe. Először a mora-hordozó üres C_ü-gyökér törlődik:

(13) Üres zárlat törlése (C_ü-törl)

Az, hogy a fenti típusú törlőszabályok lebegő szegmentumot hoznak létre, amely később kóbortörlés [stray erasure] áldozata lesz (Steriade 1982), amint a prozodikus engedélyezés [prosodic licensing] elve megkívánja (Itô 1988), vagy pedig egyszerűen törlik a megfelelő szegmentumot, a jelen összefüggésben nem érdekes. A levezetésekben egyszerűen ki fogom hagyni azokat a szegmentális elemeket, amelyeket a törlőszabályok lemetszenek a helyükről.

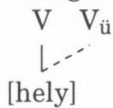
Másodszor a C_ü-törlés által hátrahagyott üres mora ($\mu_{\ddot{u}}$) kitöltődik egy V-gyökércsomóponttal, Selkirk (1988) javaslatával összhangban:

(14) V-gyökér beillesztése (V-beill)

Végül az üres V-gyökér beépül a megelőző magánhangzóba úgy, hogy annak minősége ráterjed:

(15) Magánhangzó-terjedés (V-terj)

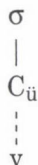
Az így kialakuló szerkezet, amelyben két V-gyökér egyetlen minőséghez (de két külön morához) van társítva, fonetikailag hosszú magánhangzóként értelmeződik.¹⁰ Jegyezzük meg a döntő mozzanatot: ha a zárlat-mássalhangzó nem lenne morásítva a magyarban, a C_ü az előző magánhangzó morájához

¹⁰ Ezzel egyenértékű módon Hayes (1989) egygyökeres hosszúság-elméletének keretében a V-beill lépésének kihagyásával a törölt zárlat-mássalhangzó üres morája az előtte álló V-gyökér morájához társítódik.

csatlakozna zárlat-hozzácsatolással. Ebben az esetben azonban nem következhetne be pótlónyúlás, hiszen a $C_{\ddot{u}}$ -törlés nem eredményezne szabad morát.

Ha viszont a szótári tőhöz magánhangzóval kezdődő toldalék járul a második ciklusban, a tövégi mássalhangzó, ezúttal egy $C_{\ddot{u}}$, a szótagkezdetbe szótagolódik. Ebben a környezetben a $C_{\ddot{u}}$ -törlés nem alkalmazható, mivel a $C_{\ddot{u}}$ -t nem uralja mora. Ehelyett a $C_{\ddot{u}}$ v -vel töltődik ki:

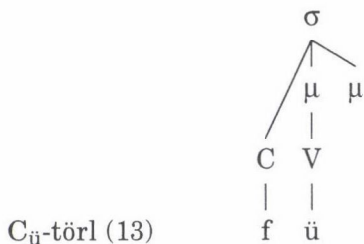
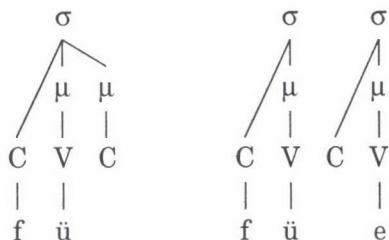
(16) v -beillesztés (v -beill)

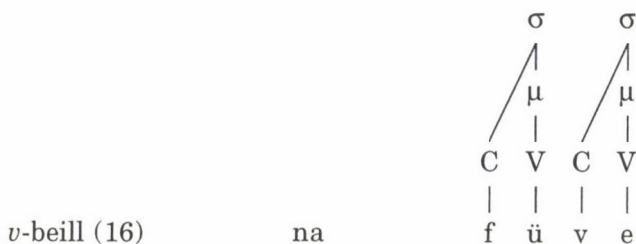
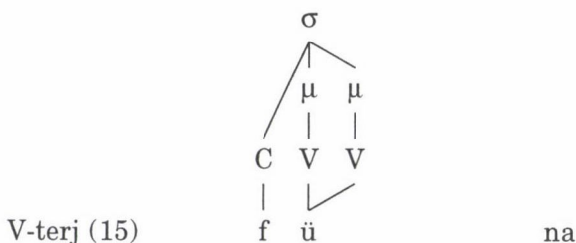
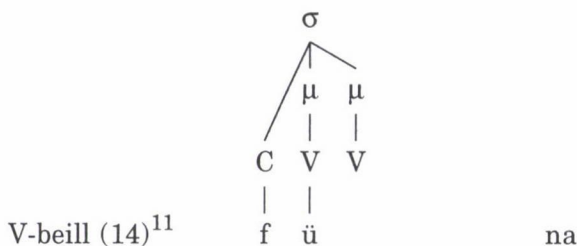
A szegmentumok gyökérszint alatti jegy-összetételével itt nem foglalkozunk.

A (17) alatti levezetések ábrászerű összefoglalását adják a tövégi $V: \sim Vv$ váltakozás javasolt elemzésének. További részletek, köztük bizonyos magánhangzó kezdetű toldalékok látszólag kivételes viselkedésének kezelése, Vago (1992)-ben található.

(17)

na

Az első három szabály szükségképpen a megadott sorrendben kerül alkalmazásra (mindkét párban az első szabály táplálja a másikat); a *v*-beill rendezése ehhez a szabályblokkhoz képest közömbös.

4. Hárommorás szótagok

A moraalapú fonológia keretében végzett korábbi vizsgálatok azt mutatják, hogy általában a szótagok legfeljebb kétmorásak. Azonban Hayes (1989) rámutatott, hogy egyes fonológiai jelenségek csak akkor magyarázhatók meg, ha az egy szótagon belüli morák számának felső határát háromra emeljük. A bizonyítékok egy része a kétszeresen zárt szótagokban bekövetkező pótlónyúláson alapul: $[VCC]_{\sigma} \rightarrow [V:C]_{\sigma}$. Ebben a pontban két

¹¹ Figyelmen kívül hagyom a betoldott V-gyökérhez ideiglenesen hozzárendelődő külön szótagcsomópontot és a V-terjedést követő szótagcsomópont-összevonást.

ilyen esetet hozok fel a magyarból, amelyek a hárommorás szótagok létezését támogató adatok látszólag szűk repertoárját bővítik; az érvelés iránya Hayesét követi.

4.1. *l*-törlés kétszeresen zárt szótagokban

Nézzük a következő idézetet Imre (1972, 315)-ből: „A legtöbb magyar nyelvjárásra jellemző, hogy a köznyelv magánhangzó + szótagzáró *l* kapcsolata a következőképpen módosul: a magánhangzó megnyúlik, az *l* pedig kiesik.” Ami ebben a jelenségben érdekes: az *l* törlése pótlónyúláshoz vezet egyszeresen és kétszeresen zárt szótagokban egyaránt. Az Imre Samu által idézett példák között találjuk az *óvasó* (kny. *olvasol*) és *főd* (kny. *föld*) alakokat.

Valójában ugyanezen típusú folyamatok megtalálhatók a fesztelen köznyelvi beszéd különböző változataiban is, különösen hanyag és gyors beszédstílusokban. Az ilyen *l*-telen ejtések a normatív nyelvészek „gondatlannak” vagy „műveletlennek” tekintik és az ilyen alakok használatát ellenzik. Tekintsünk néhány reprezentatív példát, amelyekben kétszeresen zárt szótagok szerepelnek:

(18)	Gondozott	Fesztelen
	zöld [zöld]	[zö:d]
	küld [küld]	[kü:d]
	bolt [bolt]	[bo:t]
	kulcs [kulč]	[ku:č]
	tölgy [tölj]	[tö:j]
	polc [polts]	[po:ts]
	tölt [tölt]	[tö:t]

Feltésem, hogy a gondozott alakok képviselik a mögöttes ábrázolást a fesztelen felszíni alakok mögött is: a több változatot váltogató beszélők mindkét kimenetet képesek produkálni. Figyeljünk fel a gondozott (mögöttes) *Vl* és a fesztelen (felszíni) *V*: közötti megfelelésre.

A fenti típusú tövekben az *l* zárlatba-szótagolását szavatolja az a tény, hogy még egy mássalhangzó követi. A fesztelen alakokban az *l*-törlés és a pótlónyúlás a tövégi mássalhangzó szótagbeli helyzetétől függetlenül végbemegey: vö. például a *kulcs* [ku:č], *kulcsban* [ku:čbɒn] alakokat, amelyekben a tövégi *cs* zárlat, a *kulcsa* [ku:čɒ] alakokkal, amelyben a *cs* szótagkezdetet alkot. Ez utóbbi alak azt mutatja, hogy az *l*-törlés és pótlónyúlás nem csupán kétszeresen zárt szótagokban, hanem abszolút szótagvégi helyzetben is végbemegey. Ezt megerősítik az *olvas* [o:vɒš] típusú példák is.

Nem kétséges, hogy más tényezők is befolyásolják az *l*-törlés folyamatát a nyelvjárásokban és a fesztelen köznyelvi beszéd különféle fajtáiban; a kérdés további tárgyalását l. Nádasy–Siptár (1994)-ben. Jelen céljainkra két dolog lényeges: hogy az *l* kiesése mindig a rövid magánhangzó megnyúlásával jár, továbbá hogy a pótlónyúlás kétszeresen zárt szótagban is végbemeget.

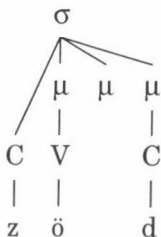
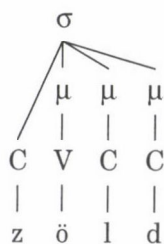
Ez a legutóbbi tény fontos következményekkel jár a moraszerkezet szempontjából. Igen erősen sugallja, hogy rövid magánhangzó után morát kell rendelni nemcsak az első zárlat-mássalhangzóhoz, amint az előző pontban láttuk, hanem a második mássalhangzóhoz is. A hárommorás szótagszerkezetet támogató érv a zárlatbeli *l* kiesésén alapul:

(19) *l*-törlés (*l*-törl)

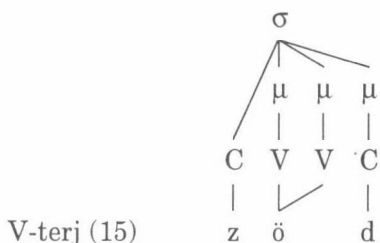
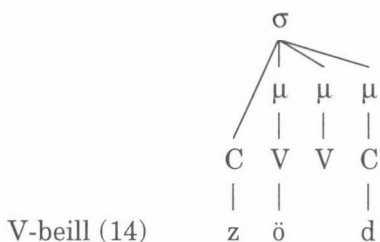
$$\begin{array}{c} \mu \\ \neq \\ C \\ | \\ l \end{array}$$

Az *l*-törlés leválasztja az *l*-t a mora-csomóponttól, amely így üressé válik. A pótlónyúlás ettől automatikusan beindul: a V-beillesztés alkalmazódik az üres morára, majd a V-terjedés az üres V-gyökérre. Például:

(20)

l-törl (19)

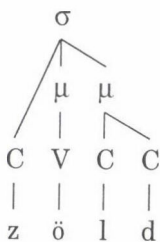

[zö:d]

Figyeljük meg, hogy az *l*-nek mindenképp saját morával kell rendelkeznie, és hogy az *l*-törlésnek ezt a morát üressé kell tennie: mindkét körülmény a pótlónyúlás elengedhetetlen feltétele.

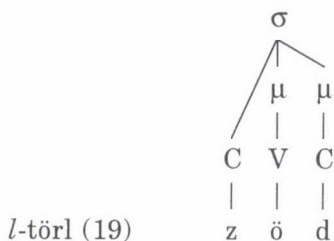
Ha a fonológiaelmélet kizárná a hárommorás szótagok lehetőségét, az *l*-t követő zárlat-mássalhangzónak az *l* morájához kellene csatolva lennie.¹² Ebben az esetben az *l* morájának az *l*-törlés alkalmazását követően is maradna szegmentális tartalma:

(21)

¹² Itt azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy a második zárlat-mássalhangzónak a szótag-csomópontához, nem pedig az első zárlat-mássalhangzó morájához kellene társítva lennie. Ez azonban nem tenné lehetővé, hogy tisztán szerkezeti alapon tegyünk különbséget a kezdet és zárlat másasalhangzói között, azaz úgy, hogy az előbbieket σ , míg az utóbbiakat μ uralja (l. Steriade 1988). Továbbá: ez a megoldás nem adna választ Hayes (1989) eredeti, a hárommorás szótagokat támogató érveinek egy részére sem.

Szabad mora hiányában nem következhetne be pótlónyúlás; így a *[zöd] alakhoz jutnánk [zö:d] helyett.

4.2. Üres mássalhangzó törlése kétszeresen zárt szótagban

A 3.1. pontban amellet érveltem, hogy bizonyos tömorfémák utolsó szótagját üres mássalhangzó zárja az ábrázolás mögöttes szintjén. Láttuk, hogy amikor ez a mássalhangzó a szótag zárhatpozícióját foglalja el, törlődik és pótlónyúlást okoz a megelőző magánhangzón. Ezekben az esetekben egyszeresen zárt szótagokban tapasztaltunk pótlónyúlást. A jelen alpontban a morfémák egy másik osztályára szeretném irányítani a figyelmet, amelyek — az érvelés szerint — $C_{\ddot{u}}C$ kapcsolatra végződnek. Az, hogy a pótlónyúlás ezekben a kétszeresen zárt szótagokban is végbemegy, újabb érvet szolgáltat a hárommorás szótagszerkezetek mellett.

Legalább két egymástól független fonológiai folyamat érzékeny az ige-tövek végén álló *t*-t megelőző szegmentum gyökérjegyeire. (Az ige-tő itt használt fogalma az abszolút tő és az esetleges képzők együttesét jelenti, l. Vago 1980). Közelebbről: a *Vt*-végű tövek másképp viselkednek, mint a *Ct*-végűek. A felszíni *V:t*-re végződő tövek viselkedése azonban, apróbb kivételektől eltekintve, nem a *Vt*-végűekéhez, hanem a *Ct*-végűekéhez hasonlít. A következőkben először áttekintem azt a két szabályt, amelyek döntő módon különbséget tesznek az ige-tő-végi *Vt* és *Ct* között, azután jellemzem a *V:t*-végűek viselkedését, majd pedig megmutatom, hogy ez utóbbi megmagyarázható, ha a felszíni *V:t*-t mögöttes $VC_{\ddot{u}}t$ -ből vezetjük le $C_{\ddot{u}}$ -törlés és pótlónyúlás révén.¹³

¹³ Az itt következő tárgyalás Vago (1987)-en alapul, ahol egy további tény is szóba kerül, amelyre nézve a *Ct*-végű és *V:t*-végű ige-tövek természetes osztályt alkotnak. Abban a munkában a *t*-t megelőző hosszú magánhangzót a gerinctengelyen VC -ként ábrázoltam, Clements-Keyser (1983) CV -gerincet feltevő elméletének a keretében. Azonban az ilyen ábrázolások nem lehetségesek a jegyszerkezet megszorítottabb elméleteiben. Lásd különösképpen Selkirk (1988) Függő Kapcsolódási Elvét, amelynek értelmében egy többszörösen kapcsolt függő jegyet azonos fejeknek kell uralniuk. A hosszú magánhangzók VC -elemzése átfogalmazható az X -gerinctengelyes elméletre is, ezzel kapcsolatban l. Levin (1985)-öt.

Az első szabály a *t* palatalizációját érinti a *j* felszólító morféma előtt:

- (22) (a) fut   fuss   [fušš]
          üt   üss   [üšš]
          köt   köss   [köšš]
- (b) irt   irts   [irčč]
          olt   olts   [olčč]
          ránt ránts [ra:nčč]

Amint látható, a tövégi *t* palatalizálódik a felszólító mód jele előtt: [š]-sé válik, ha magánhangzó előzi meg (22a), és [č]-vé, ha mássalhangzó (22b). Ezt a palatalizációs folyamatot követi egy általános szabály, amelynek révén a *j* teljesen hasonul a megelőző érdes koronális mássalhangzóhoz.¹⁴ A (23a)-beli adatokból megállapítható, hogy a felszólító mód jelének mögöttes ábrázolása *j*; a (23b)-beliek a *j*-hasonulás működését mutatják.

- (23) (a) dob   dobj
          kér   kérj
          lő   lőj
- (b) üz   üzz
          keres   keress
          mász(ik)   mássz

Egy másik szabály is működik a magyar fonológiában, amely figyelembe veszi az igető-végi mássalhangzót megelőző szegmentum gyökérjegyeit. Ez a szabály betold egy alsó magánhangzót egy mássalhangzó-kapcsolatra végződő igető és egy mássalhangzóval kezdődő toldalék közé; *A*-betoldásként fogok utalni rá. Azok a zárlatbeli mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó morfémák, amelyek igetők jobb szélén állhatnak — majdnem mindegyikük tömorféma —, megoszlanak aszerint, hogy az *A*-betoldást kötelezően, választhatóan, vagy egyáltalán nem kívánják meg; ezt a megfelelő szótári jelöléseknek tulajdoníthatjuk. A következő toldalékok előtt megy végbe *A*-betoldás: a főnévi igenév *-ni*-je, a feltételes *-nA*, a tárgyatlan egyes második személyű *-sz*, a tárgyatlan többes második személyű *-tOk*, valamint a tár-

¹⁴ Az eredményül kapott, mássalhangzó után álló [čč] gemináta kapcsolat (amelyet a helyesírás *ts*-sel jelöl, l. (22b)) egy későbbi degeminációs szabály bemenetét alkotja (vö. Vago 1980).

gyatlan többes harmadik személyű *-nAk*. Vessük össze például a (24b)-beli *CC*-végű igék paradigmáját a (24a)-beli *V(C)*-végűekével:¹⁵

(24) (a)	üt	ütsz	ütnek	ütni	ütne
	vár	vársz	várnak	várni	várna
	nő	nősz	nőnek	nőni	nőne
(b)	áld	áldasz	áldanak	áldani	áldana
	oszt	osztasz	osztanak	osztani	osztana
	csüng	csüngesz	csüngenek	csüngeni	csüngene

Nézzük most a *V:t*-végű igetöveket. Látszólag ezeknek [š]-sé kellene palatalizálniuk a *t-t* és nem kellene beindítaniuk az *A*-betoldást, mivel bennük a *t-t* magánhangzó előzi meg; l. a megfelelő paradigmákat a (22a)-ban és (24a)-ban. Valójában azonban ezek [č]-vé palatalizálják a *t*-jüket és kiváltják az *A*-betoldás alkalmazását, vagyis pontosan úgy viselkednek, mint azok a tövek, amelyekben mássalhangzó előzi meg a tövégi *t-t*; l. a (22b) és a (24b)-beli paradigmákat. A tényeket a (25) foglalja össze:

(25) (a)	füt	füts		
	hüt	hüts		
	müt	müts		
	szít	szíts		
	tát	táts		
	vét	véts		
(b)	fütesz	fütenek	füteni	fütene
	hütesz	hütenek	hüteni	hütene
	mütesz	mütenek	müteni	mütene
	szítasz	szítanak	szítani	szítana
	tátasz	tátanak	tátani	tátana
	vétesz	vétenek	véteni	vétene

Az *-ít* képző ugyanúgy viselkedik, mint a fenti tömorfémák. Például a *tan* főnévből képzett *tanít* ige megfelelő alakjai a következők: *taníts*, *tanítasz*, *tanítanak*, *tanítani*, *tanítana*.¹⁶

¹⁵ A tárgyatlan többes második személyű alakot figyelmen kívül hagyom; itt egy utóbb alkalmazott szabály a betoldott *A-t* *O*-ra változtatja (vö. Vago 1980).

¹⁶ Három igető, amely a felszínen *V:t*-re végződik (és amelyet mögöttesen is ugyanígy elemzünk) a *Vt*-végű tövekkel azonos módon viselkedik (l. Vago 1987); ezek közül kettő marginális. Ez a három tő, a (25)-beliek, valamint az *-ít* képzővel alkotott összes tő együttesen kimeríti a felszíni *V:t*-végű igetövek teljes állományát.

Közvetlenül megmagyarázhatjuk, hogy a $V:t$ -végű igetövek következetesen a Ct -végűek mintájára viselkednek, ha feltesszük, hogy a felszíni $V:t$ szekvencia mögöttes VCt -re, vagy éppen $V:Ct$ -re megy vissza. Mivel az utolsó előtti zárlat-mássalhangzónak nincs felismerhető szegmentális természete — tehát nincs olyan mássalhangzó-minőség, amelyet valamely felszíni alternánsában felmutatna —, üres C -gyökérként ábrázolható a legmegfelelőbb módon. Az előtte álló felszíni hosszú magánhangzóról ekkor minden további nélkül feltehetjük, hogy mögöttes rövid magánhangzóból származik, mégpedig a korábban motivált pótlónyúlási eseménysor segítségével.

Úgy tűnhet, hogy technikailag egy mögöttes $V:C_{\bar{u}}t$ feltételezése lehetséges alternatívája a $VC_{\bar{u}}t$ -re alapozott elemzésnek: ekkor a t palatalizálódását és az A -betoldás alkalmazását követően a $C_{\bar{u}}$ egyszerűen törlődik, anélkül, hogy pótlónyúlást okozna. Azonban ez a következő két ok miatt lehetetlen. Először is ezzel véletlenszerűvé válna, hogy kizárólag hosszú magánhangzók fordulnak elő $C_{\bar{u}}t$ zárlatok előtt. Másodszor pedig egyes nyelvjárásokban az $-it$ képző $-itt$ alakban jelenik meg (Grétsy–Kovalovszky 1983, I, 1062); jegyezzük meg, hogy ezekben a nyelvjárásokban a képző magánhangzója rövid. A pótlónyúlási folyamat, amely a $VC_{\bar{u}}t$ -elemzésnek elengedhetetlen része, míg a $V:C_{\bar{u}}t$ -elemzésben nem játszik szerepet, elvszerű magyarázattal szolgál mindkét idézett tényre.¹⁷

Összefoglalva: a (25)-beli igetövek és az $-it$ képző végén álló t -t megelőző hosszú magánhangzó rövid magánhangzóra és üres C -gyökre megy vissza. Ha a következő morféma magánhangzóval kezdődik, a tövégi t kezdetként szótagolódik és a $C_{\bar{u}}$ szótagvégi helyzetben találja magát. Az, hogy ilyenkor a $C_{\bar{u}}$ -törlés pótlónyúláshoz vezet, bizonyítja, hogy a $C_{\bar{u}}$ morát hordoz. Szóvégi helyzetben és mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt a morfémavégi t zárlatba szótagolódik. A $C_{\bar{u}}$ -törlés és a pótlónyúlás ekkor is végbemegy, ami azt mutatja, hogy nemcsak a $C_{\bar{u}}$, hanem a t is morás. Mindebből kitűnik, hogy a $(C)VC_{\bar{u}}t$ hárommorás szótagot alkot.

4.3. Hosszú magánhangzós szótagok

Ezen a ponton sort keríthetünk a pótlónyúlás hosszú magánhangzót tartalmazó szótagokban való esetleges alkalmazásának kérdésére. Az eddigiekben feltett szótagszerkezetek és elemzések alapján a következő előrejelzés tehető. A $-VVC_1C_2$ (túlontúlnehéz) szótagokban a pótlónyúlásnak nincs tere: mivel a C_1 és C_2 ugyanazon a morán osztozik, a C_1 törlése nem szabadítja fel a szótag harmadik moráját, hiszen az továbbra is uralja a C_2 -t.

¹⁷ Az $-iC_{\bar{u}}t \rightarrow -itt$ esetében az üres C -gyöke a rá következő t -hez társítódik az öt megelőző magánhangzó helyett.

Másrészt pótlónyúlásnak kellene bekövetkeznie a -VVC (túlnehéz) szótagokban: itt ugyanis a szótagvégi C törlése üres morát eredményez. (Ne feledjük a morás fonológiának azt az alaptételét, hogy csak szabad morák okoznak pótlónyúlást.)

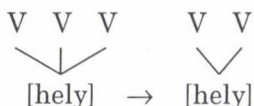
A tények azonban mást mutatnak: a magyarban semmiféle törlési folyamat nem vezet túl hosszú (háromszoros hosszúságú) magánhangzóhoz (le számítva a nyílt és zárt szótagok hosszú magánhangzói közötti normális időtartam-különbséget). Így tehát a következő esetek egyikében sem változik meg a mögöttes hosszú magánhangzó hosszúsága a törlés következtében:

- (26) (a) /mü:Cü/ — *mű* [mü:], *műben* [mü:bɛn] (vö. *műve* [mü:vɛ])
 (b) /so:l/ — *szól* [so:(l)], *szóltam* [so:tɒm] (vö. *szólok* [so:lok])

Arra kell-e ebből következtetnünk, hogy a hosszú magánhangzót követő mássalhangzók nem morásítódnak, hanem csupán csatlakoznak a hosszú magánhangzó második morájához, s így törlésük esetén nem jön létre szabad mora? Úgy gondolom, nem, s erre legalább két okom van. Először is, bizonyos nyelvekben a szótagsúlyra hivatkozó szabályok a -VVC és -VCC szótagokat természetes osztályként kezelik, amely szemben áll a -VV és -VC szótagok alkotta természetes osztállyal; l. Hayes (1989, 291–292) leírását a hindi egyik dialektusának hangsúlyrendszeréről és a perzsa kvantitatív metrikáról. Ezekben a nyelvekben a -VCC és -VVC szótagok hárommorásak (túlnehézek). Másodszor, a pótlónyúlás a hárommorás -VCC (kétszeresen zárt) szótagokból hárommorás -VVC szótagokat hoz létre, l. fentebb (20) alatt. Mindkét említett tény a -VVC szótagok kétmorás elemzése ellen szól.

Azt, hogy a pótlónyúlásnak nincs hatása a -VVC szótagokra, szerintem a következőképpen magyarázhatjuk meg. Engedjük meg, hogy a pótlónyúlás szabadon működjön zárlatban alkalmazott törléseket követően a -VVC típusú hárommorás szótagokban is. Ezután a kialakuló háromgyökerű hosszú magánhangzókra menjen végbe a következő igazítás:¹⁸

(27) Gyökérösszevonás

¹⁸ Ez a szabály könnyen általánosítható a mássalhangzókra is. Egy gemináta (CC gyökérszerkezetű) mássalhangzó terjedése egy további C-gyökre ilyen esetet hoz létre.

A gyökérösszevonást a háromszoros hosszúságú magánhangzók (vagy általánosabban: a háromszoros hosszúságú szegmentumok) egyetemes tilalmasága motiválja.

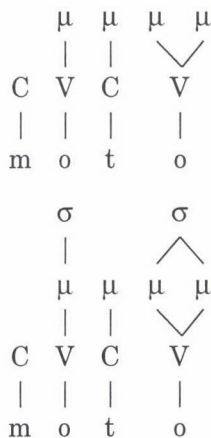
5. Kettős gyökerű gemináta mássalhangzók

Mindeddig egyszerűen feltettem, hogy Selkirk (1988) kétgyökeres hosszúságfelfogása a helyes, nem pedig a morás fonológia irodalmában általánosan elfogadott egygyökeres felfogás. Ebben a pontban kifejezetten érvelek amellett, hogy a gemináta mássalhangzók viselkedése és a pótlónyúlás tényei a magyarban Selkirk megközelítését támasztják alá.

5.1. Gemináta zárlatok

A hosszúság egygyökeres elméletének döntő mozzanata az előmorásítás: a mögöttes szinten a rövid magánhangzók és a gemináta mássalhangzók egy morához vannak társítva, míg a hosszú magánhangzók kettőhöz. Intervokalikus helyzetben a kezdetszótagolás a gemináta (egyetlen) gyökércsomópontját a rákövetkező magánhangzó szótagcsomópontjához társítja, anélkül, hogy a gemináta mögöttes moraelemét törölné. Az egygyökeres elmélet Hayes (1989)-féle verziójában például a magyar *mottó* szó a következőképpen szótagolódná:

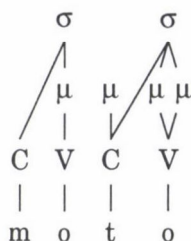
(28)

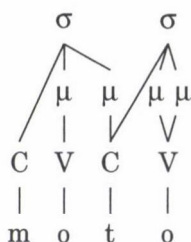
Szótagcsomópont beillesztése

Kezdet szótagolása

Szótaghoz csatolás

mottó

Az intervokalikus gemináták tehát kézenfekvő módon levezethetők. Amint Selkirk (1988) rámutat, az egygyökeres elmélet azt a láthatólag helyes előrejelzést teszi, hogy az inherensen morás gemináta mássalhangzók nem állhatnak teljesen a szótagkezdetben: ebben a helyzetben a morás szegmentumok előfordulása elvi alapon ki van zárva. (Selkirk arra is rámutat azonban, hogy a tények ugyanígy összeegyeztethetők a kétgyökeres elmélet állításai-val.) De mi van a teljesen zárlatpozícióban álló geminátákkal a magyarhoz hasonló nyelvekben, ahol a zárlat-mássalhangzók morásak? Még ha a szótagszerkezet legalábbis részben szabályalapú (levezetett, nem mögöttesen adott) is, a mögöttes szerkezetben az egyes és kettős mássalhangzók elkülönülnek egymástól: az utóbbiak morához vannak társítva, az előbbiek nincsenek. Az egyes zárlat-mássalhangzók moráját szabály szolgáltatja; l. Hayes helyzetsúly-szabályát. A morásításnak és a szegmentumok szótagba gyűjtésének tömorfémák esetében már az első ciklusban meg kell történnie, hogy az ábrázolás a prozodikus engedélyezés elveinek megfelelően. Azonban az első ciklust követően az egyes és a kettős mássalhangzóknak megegyező szerkezete lenne: egyetlen C-gyöker, amely egy-az-egyhez társításban van egyetlen moraegységgel. Ennélfogva az egyes és a kettős mássalhangzók közötti időtartam-különbség nem lenne fenntartható a levezetett ciklusokban.¹⁹ Ez a hosszúsági neutralizáció nyilvánvalóan súlyos probléma.

¹⁹ Azt lehetne erre mondani, hogy a gemináta mássalhangzók egyetlen gyökerének két morához kellene társítva lennie, mégpedig vagy mögöttesen, vagy pedig egy olyan szabály révén, amely a zárlat-mássalhangzók morásítása előtt lépne működésbe. A továbbiakban érvelni fogok ezen nézet ellen.

De még ha a végső mássalhangzók morásítása a következő ciklusra hasztonódna is az extraprozodikusság segítségével, ahogyan Itô (1988) javasolja, a probléma megmarad azokban a környezetekben, ahol a végső mássalhangzó kezdetbe-szótagolása lehetetlen, vagyis szó végén és mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt. Az egygyökeres elmélet hívei nem háríthatják ezt el azzal, hogy a zárlatbeli gemináták nem lehetségesek: a magyarban a kettős mássalhangzóra végződő szótagok tökéletesen jólformáltak. Vegyük szemügyre a következő tómorfémákat (amelyek sok más társuk képviselőiben is állnak itt: Papp 1969 hatvannál is többet sorol fel belőlük), ezek mindegyike gemináta zárlatnál jelenik meg a felszínen:

- (29) több, cucc, pech, kedd, blöff, függ, meggy, ujj, cikk, mell, stramm, lenn, könny, csepp, orr, friss, rossz, itt

Mi több, a gemináta zárlatok számos esetben megkülönböztető erővel is bírnak. A (30)-ban felsorolok néhány minimális párt.

- (30) meggy   megy
sokk   sok
hall   hal
kell   kel
toll   tol
menny   meny
lapp   lap

Gemináta zárlatok nyilván nem csupán szóvégi helyzetben fordulhatnak elő, mint a fenti példákban, hanem szó belsejében is, amikor a fentiekhez hasonló tövekhez mássalhangzóval kezdődő toldalék járul.²⁰

Az iméntiek alapján úgy látszik, hogy a hosszúság egygyökeres elmélete, legalábbis jelenlegi formájában, revízióra szorul. Két lehetőség merül fel; de be fogom mutatni, hogy egyik sem tartható.

Tegyük fel, hogy a gemináta mássalhangzókat mögöttesen két morához társított egyetlen gyökérként ábrázoljuk, akár csak a hosszú magánhangzók esetében. Kézenfekvő módon feltételezve, hogy a négy morát tartalmazó szótagok univerzálisan rosszul formáltak — mivel az ilyenek létezését támogató bizonyítékok, akár fonológiaiak, akár morfológiaiak, egyelőre nem ismeretesek —, ez a feltevés azt az előrejelzést teszi, hogy gemináta zárlat nem követhet hosszú magánhangzót: a hosszú magánhangzó két morája

²⁰ A degemináció kontextuálisan meghatározott esetekben felfüggeszthető; ilyenkor egy VC_iC_i + CV szerkezet felszíni szótagolása VC_iC_i.CV.

és a gemináta két morája együttesen túllépné az egy szótagon belül megengedett morák maximális számát. De ezt az előrejelzést a magyar tények megcáfolják. Nézzük például a (31)-beli bal oldali szavakat, amelyek minimális párokat alkotnak a jobb oldaliakkal:²¹

(31)	áll	ál
	száll	szál
	váll	vál(ik)
	épp	ép

Ezenkívül toldalékolás révén is keletkezhetnek gemináta zárlatok hosszú magánhangzót tartalmazó szótagokban, l. a (32)-ben felsorolt példákat.

(32)	nő	nőtt
	alsó	alsóbb
	néz	nézz
	ás	áss
	mász(ik)	mássz

Másrészt azt is feltehetnénk, hogy a gemináták eredetileg egymorásak, és a következő szabály teszi őket kétmorássá, mégpedig az egyes zárlatmássalhangzók morásítása e l ő t t :

Ekkor a gemináta zárlatok két morához vannak társítva, míg az egyes zárlatmássalhangzók, morásítás után, csupán egyhez. Ez az elemzés egy másik előrejelzést tesz: azt, hogy a zárlaton belüli degemináció nem vezethet pótlónyúláshoz. Ennek oka a következő. A degemináció elmetszi a társítóvonalat a gemináta egyetlen gyökere és egyik mora-csomópontja között. Ha a bal oldali morához vezető vonalat vágjuk el, ez a mora társítva marad a megelőző magánhangzóhoz, míg a másik továbbra is a C-gyökerhez van lehorgonyozva. Például:

(33)	μ	μ
	└─┬─┘	
	V	C

²¹ Az ilyen alakokban lévő gemináta zárlatok általában gemináták maradnak az írásképp által erősebben befolyásolt beszédstílusokban; egyébként gyakran degeminálódnak.

(34) $\begin{array}{cc} \mu & \mu \\ | & | \\ V & C \end{array}$

(33)-as szabály $\begin{array}{cc} \mu & \mu \\ \diagdown & \diagup \\ V & C \end{array}$

Degemináció $\begin{array}{cc} \mu & \mu \\ | & | \\ V & C \end{array}$

Mivel társítatlan mora nem jön létre, pótlónyúlásra nincs mód.

Ha viszont a degemináció a gemináta zárlat jobb oldali morájához vezető társítóvonalat érinti, létrejön egy szabad mora, de a pótlónyúlást megakadályozza a társítóvonalak kereszteződésének tilalma. Például:

(35) $\begin{array}{cc} \mu & \mu \\ | & | \\ V & C \end{array}$

(33)-as szabály $\begin{array}{cc} \mu & \mu \\ \diagdown & \diagup \\ V & C \end{array}$

Degemináció $\begin{array}{cc} \mu & \mu \\ \diagdown & | \\ V & C \end{array}$

Pótlónyúlás $\begin{array}{cc} \mu & \mu \\ \diagdown & \diagup \\ (*V & C) \end{array}$
tilos

Egyik esetben sem várjuk tehát, hogy lehetséges lenne a pótlónyúlás a zárlatbeli degeminációt követően.

Azonban a magyar nyelv egy eddig nem említett pótlónyúlási jelensége azt bizonyítja, hogy a geminátáknak a (33)-as szabályt magában foglaló elemzése sem tartható. Bizonyos tövek, amelyek *ll*, *rr* vagy *jj*-re végződnek, degeminációs lehetőségeket mutatnak: pl. a *hull*, *orr*, *ujj* típusú szavak ejthetők rövid végmássalhangzóval is (szótag végén és intervokalikusan egyaránt). A kulcstényező itt az, hogy amennyiben működésbe lép a degemináció, a rövid magánhangzó megnyúlik. Amint az várható is, a pótlónyúlás nem érinti a hosszú magánhangzókat. Így például a *félre* ejthető [fe:rrɛ] vagy

[fe:rɛ] alakban is (az *l* általában hasonul a rákövetkező *r*-hez) a *váll* ejtése lehet [va:ll] vagy [va:l], az *éjjel* szóé pedig [e:yyɛl] vagy [e:yɛl].

Összefoglalva: megvizsgáltam a hosszúság egygyökeres elméletének különböző felfogásai által tett előrejelzéseket, amelyek a szótagzáró gemináta mássalhangzók eloszlását és viselkedését érintik. Megmutattam, hogy ezek egyikét sem igazolják a magyar nyelv tényei. Tartottam magamat az elméletnek ahhoz a feltevéséhez, hogy az egyedülálló mássalhangzók moráját szabály adja (mármint azokban a nyelvekben, amelyekben a zárlat morás). Meg szeretném jegyezni, hogy amennyiben a prozodikus szerkezetet minták (templátumok) és jólformáltsági feltételek segítségével kívánjuk leírni szerkezetépítő szabályok helyett (l. Itô 1988, 1989), akkor az egyes és ket-tős mássalhangzók közötti különbségtétel nem alapulhat az előmorásításon, pedig ez az állítás a hosszúság egygyökeres elméletének lényegéhez tartozik.

Ezzel szemben a hosszúság kétgyökeres elmélete éppen a helyes előrejelzéseket teszi a gemináták eloszlásával és a degeminációt követő pótlónyúlás lehetőségével kapcsolatban. Így nem érhet bennünket meglepetésként, hogy a -VCC és -VVCC szótagok zárlatkapcsolatának szerepét egyaránt betöltheti gemináta mássalhangzó, pontosan úgy, ahogy két nem-azonos mássalhangzó is állhat itt, ha nem sértik meg a hangzóssági sorba rendezés elvét (vagyis a második nem hangzósabb az elsőnél). Ugyancsak természetesnek számít a degeminációt követő pótlónyúlás. A túlonúlnehez szótagokban (-VVCC) a gemináta zárlatok egymorásak; így a degemináció nem eredményez szabad morát, mivel a gemináta morája a degeminációt túlélő gyökérhez társítva marad. Azonban a túlnelnehez szótagokban (-VCC) a gemináták két morát hordoznak; itt a degemináció már szabad morát eredményez, amelyet automatikusan betölt a pótlónyúlás.

5.2. Levezetett gemináták

Hosszú szegmentumok nemcsak törléssel és pótlónyúlással, hanem hasonulás révén is létrejöhetnek. A hosszúság egy- és kétgyökeres elméletének egyaránt megvannak az eszközei arra, hogy hosszú szegmentumot vezessen le két nem-azonos rövid szegmentumból. A két megközelítés közötti alapvető különbség abban áll, hogy az autoszegmentális áttársítást más-más szintre teszik. Az egygyökeres elméletben az átrendezés a gyökértengely fölötti prozodikus társításokat érinti, míg a kétgyökeres elméletben a hasonulás a gyökértengely alatt történik meg, a [hely]-tengelyen, legalábbis Selkirk (1988) felfogása szerint. Mindezt a (36) szerint ábrázolhatjuk képszerűen.

(36)	Egygyökeres elmélet	Kétgyökeres elmélet
(a)	$\begin{array}{c} \mu \quad \mu \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{---} \\ \text{---} \\ \text{V} \quad \text{V} \end{array}$	$\begin{array}{c} \text{V} \quad \text{V} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{---} \\ \text{---} \\ \text{[hely]} \quad \text{[hely]} \end{array}$
(b)	$\begin{array}{c} \mu \quad \mu/\sigma \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{---} \\ \text{---} \\ \text{C} \quad \text{C} \end{array}$	$\begin{array}{c} \text{C} \quad \text{C} \\ \diagdown \quad \diagup \\ \text{---} \\ \text{---} \\ \text{[hely]} \quad \text{[hely]} \end{array}$

Regresszív hasonulás esetén a fenti lekapcsolások és áttársítások tükörképe érvényesül.²²

A fenti esetekben a levezetett gemináták hosszúságát az egygyökeres ábrázolás esetén a kettős prozodikus társítás biztosítja. Ezt a hasonuló szegmentum prozodikussága teszi lehetővé. Azonban bizonyos környezetekben a hasonulást elszenvedő szegmentumnak nincs prozodikus kötődése. Ilyen körülmények között nehéz lenne fenntartani a levezetett geminátá egygyökeres ábrázolását. Most egy ilyen esetet fogok tárgyalni a magyarból.

Korábban láttuk, hogy a magyarban a mögöttes felszólító morféma a *j* (l. (23a)), hogy a C-gyökér után álló *t* a felszólító *j* előtt [č]-vé palatalizálódik (l. (22b)), és hogy a felszólító *j* teljesen hasonul az öt megelőző érdes mássalhangzókhöz (l. (23b)). Egy további szabály révén a *j* az öt megelőző (orális vagy nazális) palatális zárhangokhoz is hasonul (vö. Vago 1980); a (37)-ben két példát adok, amelyekben az eredményül kapott geminátá is látható.

(37)	vágy(ik)	vágyj [va:jj]
	huny	hunyj [huɲɲ]

Nézzük most a következő felszólító alakok ábrázolását:

(38)	(a)	(b)	(c)
	$\begin{array}{c} \sigma \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagup \\ \mu \quad \mu \quad \mu \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagup \\ \text{C} \quad \text{V} \quad \text{V} \quad \text{C} \quad \text{C} \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagup \\ \text{r} \quad \text{a} \quad \text{z} \quad \text{j} \end{array}$	$\begin{array}{c} \sigma \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagup \\ \mu \quad \mu \quad \mu \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagup \\ \text{V} \quad \text{C} \quad \text{C} \quad \text{C} \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagup \\ \text{o} \quad \text{l} \quad \text{ts} \quad \text{j} \end{array}$	$\begin{array}{c} \sigma \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagup \\ \mu \quad \mu \quad \mu \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagup \\ \text{C} \quad \text{V} \quad \text{V} \quad \text{C} \quad \text{C} \\ \diagdown \quad \diagup \quad \diagup \\ \text{v} \quad \text{a} \quad \text{gy} \quad \text{j} \end{array}$

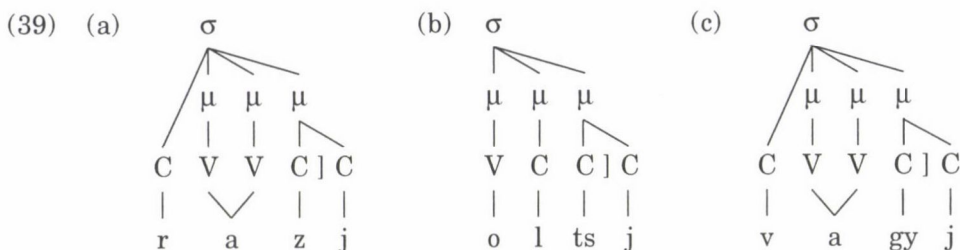
²² Nem tárgyalom itt, hogyan oldja meg a hosszúság kétgyökeres elmélete szükség esetén a gyökertengelyhez kötött további jegyekre/osztálycsomópontokra vonatkozó hasonulást.

A (38b)-ben az *olt* *tő* végmássalhangzója már átesett a palatalizáción (*ts* = [č]).

A hangzóssági sorba rendezés elve (Steriade 1982, Selkirk 1984) megakadályozza, hogy az alapszótagolási eljárások a *j*-t a megelőző szótag részévé tegyék, akár a palatalizációt megelőzően, akár azt követően. Eszerint tehát a felszíni gemináták nem vezethetők le prozodikus áttársítással a (36) módján: a *j*-nek semmilyen prozodikus kötődése nincs. Következésképp a gemináta nem ábrázolható egyetlen, többszörös prozodikus kötődésű C-gyökéreként.

Tegyük fel, hogy a *j* megfelelőképpen alulszabott formájú ahhoz, hogy a szabályos szótagolási eljárások alkalmazhatók legyenek a hangzóssági sorba rendezés megsértése nélkül. A gemináták levezetése még így is nehézséget okoz az egygyökeres elmélet keretében. A (38)-beli esetek egyikében sem morásítható a *j*, mivel mindegyik példa hárommorás szótagot alkot (vö. a (38b) [o:čč] változatában bekövetkező pótlónyúlással, amely alátámasztja a tőszótag hárommorás voltát). Ehelyett a *j* az öt megelőző utolsó morához csatlakozik:

Mivel a morféma végi mássalhangzót és a *j*-t ugyanaz a prozodikus kategória uralja, az előbbi nem hosszabbodhat meg úgy, hogy a másik prozodikus társítást az utóbbitól kapja.

Inkább úgy látszik, hogy a felszíni *rázz* [ra:zz], *olts* [olčč] és *vágyj* [va:jj] alakok egy olyan *j*-hasonulási szabállyal jönnek létre, amely elszakítja a *j* gyökerétől annak melodikus tartalmát; az eredményül kapott üres C-gyökér ezután úgy töltődik ki, hogy ráterjed a megelőző mássalhangzó minősége.²³ Ebben az esetben a levezetett gemináta két gyökértengely-elemmel ábrázolódik. Ez pedig nem más, mint a hosszúság kétgyökeres elméletének eredeti állítása minden gemináta szerkezetével kapcsolatban.

²³ Független bizonyíték is van arra, hogy a magyarban működik ilyen mássalhangzó-terjedési szabály, l. Vago (1989).

5.3. A gemináták viselkedése

A vizsgált két elmélet lényegében egyetért a hosszú szegmentumok (legalábbis a nem-levezetettek) ábrázolásának két vonatkozását tekintve: többszörös mennyiségi (prozodikus) társítás a gyökértengely felett, egyszeres mennyiségi (melodikus) társítás a gyökértengely alatt. Amiben alapvetően eltér a két leírási mód, az a feltett gyökértengely-elemek száma. Ez az eltérés különböző előrejelzésekhez vezet a hosszú szegmentumok, elsősorban a gemináta mássalhangzók eloszlását és viselkedését tekintve (l. Selkirk 1988 és fentebb). De talán a legközvetlenebb módja a prediktív különbség megvilágításának az lesz, ha olyan fonológiai szabályokat keresünk, amelyek alkalmazhatóságuk megállapítása céljából számba veszik a gyökértengelyen elhelyezkedő elemeket. Tegyük fel, hogy valamely szabály szerkezeti leírása döntő módon utal két C-gyökérrre. E szabály vonatkozásában az egygyökeres elmélet azt az előrejelzést teszi, hogy a gemináták nem úgy viselkednek, mint a nem-azonos mássalhangzók kapcsolatai, hiszen az előbbieknak egy gyökerük van, míg az utóbbiaknak kettő. Ezzel szemben a kétgyökeres elmélet hasonló viselkedést jósol, mivel mindkét típusban két gyökérrel számol. A következőkben magyar adatokkal azt szándékozom bemutatni, hogy a kétgyökeres elmélet előrejelzése a helyes.

Idézzük fel az *A*-betoldás szabályát a 4.2. pontból (l. (24)). Röviden arról van szó, hogy ez a szabály betold egy *A*-t egy igető után, ha két feltétel teljesül: a tő CC-re végződik és mássalhangzóval kezdődő toldalék járul hozzá. Ezt a szabályt a (40) szerint fogalmazhatjuk meg.

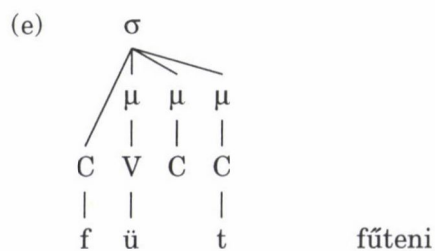
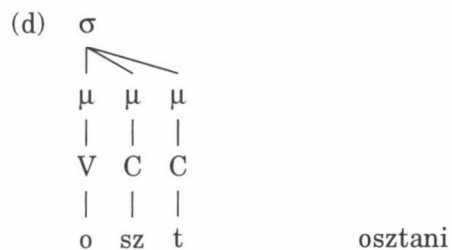
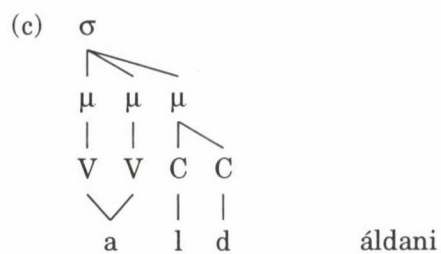
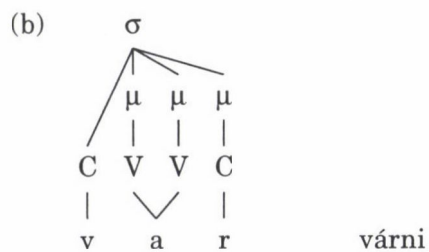
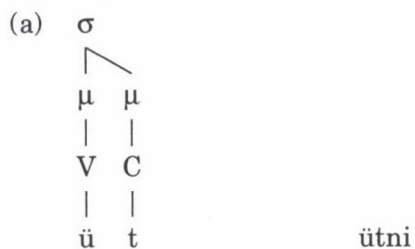
$$(40) \quad A\text{-betoldás} \\ \emptyset \rightarrow V / C C]_{it} \text{ --- } C \quad (]_{it} = \text{igető}) \\ \quad \quad \quad | \\ \quad \quad \quad A$$

Az egyszerűség kedvéért eltekinthetünk attól a ténytől, hogy az *A*-betoldás a *j* félmagánhangzó előtt nem lép működésbe.

Amint korábban említettem, az *A*-betoldás kötelező, választható vagy nem-alkalmazható volta lexikálisan meghatározott. Mivel a választható alkalmazás látszik a legszélesebb körűnek, az *A*-betoldást fakultatív szabálynak tekintem és csak a másik két esetben feltételezem szótári jelölések szükségességét. Akárhogy is legyen ez, jelen céljainkra csupán ennyi a lényeges: ahhoz, hogy az *A*-betoldás egyáltalán működhessen, a (40)-beli szerkezeti leírásában megjelölt fonológiai környezetnek teljesülnie kell. Ennek értelmében az egyetlen C-re végződő tövek nem váltják ki a szabály alkalmazását,

függetlenül a megelőző magánhangzó hosszától (41a,b), míg a CC-re végződő tövek igen, ismét függetlenül a magánhangzó-hosszúságtól (41c,d,e):

(41) Tő Főnévi igenév

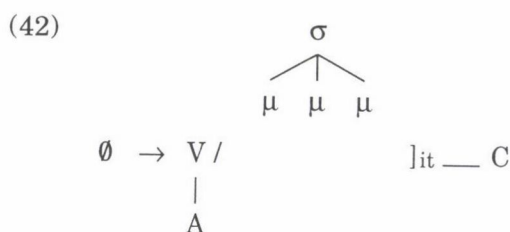

A fenti tövek mindegyikét idéztük már; a főnévi igenév végződése azon C-kezdetű toldalékok osztályát képviseli, amelyek közvetlenül követik az igetövet.

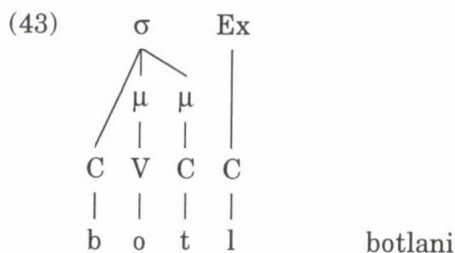
Nyilvánvaló, hogy az *A*-betoldás szabálya nem hivatkozhat a mássalhangzók gyökér alatti minőségére. Ez utóbbi szinten a (41a)-ban és a (41e)-ben ábrázolt tövek rímszerkezete azonos, mégis a (41e)-beli *fűt* képviselte tőosztály kiváltja az *A*-betoldást, a (41a)-beli *üt* és társai pedig nem. A gemináta zárlatban végződő tövek alább tárgyalandó viselkedése ugyancsak arra utal, hogy az *A*-betoldás kiváltója nem lehet a minőségszerkezet.

Ugyanilyen világos, hogy az *A*-betoldás nem lehet érzékeny a moraszámra. Tegyük fel, hogy a szabályt úgy módosítanánk, hogy csak három morát tartalmazó szótagok után lépjen működésbe:

Jegyezzük meg, hogy a (42)-ben feltüntetett moráknak ugyanazon szótagba kell tartozniuk, különben a szabály túlműködne a többszótagú tövek esetében.

A (42) szabály azonnal szembekerül azzal a problémával, hogy a hosszú magánhangzót tartalmazó túlnehéz szótagok (-VVC) szisztematikus kivételt alkotnak, l. (41b). Ez az elemzés nem menthető meg azzal, hogy a -VVC szótagokat esetleg kétmorásnak tekintjük, az ezzel szemben korábban felhozott érveim ellenére. Egyrészt, ha a -VVC szótagok zárzata nem morahordozó, akkor *a fortiori* a -VVCC szótagoké sem lehet az. Ebben az esetben a kétmorás -VVCC szótagoktól azt várnánk, hogy ne váltsák ki a (42) szerinti *A*-betoldást. Valójában azonban kiváltják, l. (41c). Egy másik probléma a következő. Van a VCC-végű töveknek egy olyan osztálya, amelyekben az utolsó mássalhangzó prozódiaán kívüli (extraprozodikus). Tehát az ilyen szótagok kétmorásak és azt várnánk tőlük, hogy ne váltsák ki a (42) alkalmazását. A tények ismét mást mutatnak. Például:

A hangzóssági sorba rendezés megszorításai megakadályozzák a *t*-t követő *l* zárlatba szótagolását. Ehelyett a prozodikus engedélyezés érdekében extraprozodikusként (*Ex*) kell megjelölnünk. Az első cikluson túljutva az *l* már nincs periferiális helyzetben és Hayes (1982) meg Harris (1983) javaslata alapján prozodián kívülsége elvész. Az *A*-betoldás segítségével létrejöhet egy olyan szótag, amelynek az *l* a kezdete. Azokban az esetekben, amikor az *l* nem kerülhet szótagkezdetbe, egy általános betoldó szabály révén üres *V*-gyöker kerül eléje, amely később megjósolhatóan *O*-val töltődik ki, vö. a felszólító *botolj* alakot.²⁴ Figyeljük meg a legfontosabbat: az *A*-betoldásnak alkalmazódnia kell a *botl-* töre, jóllehet az érintett szótag csupán kétmorás.

Áttekintettem az *A*-betoldás különféle olyan megfogalmazásait, amelyek elkerülhetővé tennék a tövégi két *C*-gyökekre való utalást. Úgy találtam, hogy elvi alapon ezek egyike sem tartható; nehéz elképzelni olyan további változatokat, amelyek tarthatóak lennének. Az az általánosítás, hogy az *A*-betoldás alkalmazhatósága a gyökértengelyen dől el, talán eleve magától értetődő volt; de mivel a *CC* azonosítása a betoldás fő feltételeként a hosszúság kétgyökeres elméletét támogató jelen érvem döntő alkotórésze, vettem a fáradságot, hogy részletesebben is megindokoljam ezt a mozzanatot. Ennélfogva a (40) alatti szabály tekinthető a tények helyes megragadásának.

A *CC*-gyökerű gemináták ügye most már gyorsan elintézhető. Nézzük a *hall* és *függ* ige-tövek gyökértengelyi és melodikus ábrázolását, amelyek a gemináta zárlatú szótagra végződő ige-tövek teljes osztályának képviselőitében állnak itt, a szóban forgó két elmélet szerinti alakban:

²⁴ Egyes *CC*-végű tövek, amelyekben az utolsó *C* prozodián kívüli, választható módon váltják ki az *A*-betoldás alkalmazását és így szabad változatokat mutatnak, pl. *ugrani* = *ugorni*. Ezek úgy magyarázhatók, hogy az *A*-betoldást a kötelező *O*-betoldás elé rendezzük.

(44) (a) CC-gyökerű gemináták

(b) C-gyökerű gemináták

A fenti ábrázolásokban elhagytam a prozodikus szerkezetet, két okból. Egyrészt az *A*-betoldás alkalmazhatósága szempontjából nem releváns. Másrészt pedig az 5.1. pontban előadottak fényében egyáltalán nem világos, hogyan is ábrázolná a hosszúság egygyökeres elmélete a gemináta zárlatot tartalmazó szótagok moraszervezetét. Felteszem, hogy a (44b)-beli gemináta zárlatok hosszú volta valamiképpen kifejeződik a gyökértengely fölött; a (44a)-ban már a gyökértengelyen számot adunk róla.

Mivel a szükséges tövégi CC-kapcsolat a (44b)-ben hiányzik, az egygyökeres elmélet alapján a gemináta zárlatoktól azt várnánk, hogy ne engedjék meg a (40) alakú *A*-betoldás alkalmazását. A gemináták kétgyökeres elmélete viszont nem tesz különbséget a gemináta és a nem-gemináta mássalhangzó-kapcsolatok gyökérszerkezete között, tehát azt jósolja, hogy a gemináta zárlatok is kiváltják az *A*-betoldás alkalmazását. A következőkben szemléltetett tények ennél fogva jelentős támogatást jelentenek a gemináták kétgyökerű leírása számára:

- (45) hall   hallasz   hallanak   hallani   hallana
függ   függ(e)sz   függ(e)nek   függ(e)ni   függ(e)ne

Bár a betoldás (részben) fakultatív a fenti esetekben, az a tény, hogy egyáltalán lehetséges, nehézséget jelent az egygyökeres elmélet számára.

Még valamit. A gemináták egygyökeres elmélete azt is feltehetné, hogy a (45)-beli toldalékok elején álló *A* mögöttes (a toldalék része) és hogy egy szinkópaszabály törli, ahol nem jelenik meg a felszínen. Azonban azt hiszem, jó okunk van arra, hogy elutasítsuk az egygyökeres elmélet szinkópás megoldását a kétgyökeres elmélet *A*-betoldásos elemzése javára. Először is, a szinkópás megoldás esetében az a tény, hogy a (45)-beli toldalékok mind ugyanazzal a magánhangzóval kezdődnek, véletlenszerű; a betoldásos elemzés megmagyarázza ezt.²⁵ Másodszor, nehezen látható be, mi lenne a

²⁵ Az *A* minőség lexikálisan [+alsó]-ként van megszabva, ezért nem vezethető le üres V-gyökérből redundanciaszabályokkal.

szinkópa indoka; míg a betoldás, legalábbis amikor sor kerül rá, előnyösebb szótagszerkezeteket eredményez. Harmadszor, a szinkópás elemzés sokkal bonyolultabb. A következő feltételek fennállása esetén kellene törölnie az *A*-t: a törlés választható *CC*-végű tövek után, kötelező *VC*-végű tövek után, ha a *C* nem egy gemináta gyökere, de választható, ha a *C* geminátát képvisel (akárcsak a betoldásos elemzésben, a fakultatív környezetekben fennálló kötelező alkalmazás és nem-alkalmazás lexikálisan lenne meghatározva). Negyedszer, az egygyökeres-szinkópás elemzés nem képes a geminátára és a nem-gemináta kapcsolatra végződő töveket egyetlen természetes osztályba foglalni.

6. Összegzés

A morás fonológia keretében megvilágító erejű magyarázat adható a pótlónyúlást jellemző szótagsúly-újraelosztásra: valamely törlési szabály révén szegmentálisan kitöltetlen mora jön létre, amely áttársul egy szomszédos szegmentumhoz. Szabad mora akkor és csak akkor jön létre, ha a törölt szegmentum egy-az-egyhez módon kapcsolódott morához. Ezen az alapon az itt megvizsgált magyar pótlónyúlási jelenségek tényei és javasolt elemzései a következő elméletileg jelentős általánosításokhoz vezetnek.²⁶

Először: a magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek morásítják a rövid magánhangzós szótagot záró egyetlen mássalhangzót. Másodsor:

²⁶ Rendszeresen elkerültem a magyar nyelv itt tárgyalt pótlónyúlási jelenségeinek az /a/ és /e/ alsó magánhangzókkal való példázását. E magánhangzók esete kissé bonyolultabb. Azok a lexikális szabályok, amelyek hosszúsági váltakozáshoz vezetnek, fenntartják a minőségi különbséget a rövid kerekített (alsó) [ɒ] és a hosszú kerekítetlen (alsó) [a:] között egyfelől és a rövid alsó (kerekítetlen) [ɛ] és a hosszú középső (kerekítetlen) [e:] között másfelől. Például: *fa* [fɒ] – *fát* [fa:t], *kefe* [kefe] – *kefét* [kefe:t].

Ezzel szemben a magyar nyelv pótlónyúlási folyamatai nem-fonemikus hosszú magánhangzókat eredményeznek: az /a/ = [ɒ] nyúlásakor [ɒ:], az /e/ = [ɛ] nyúlásakor [ɛ:] jön létre. Például: *arra* [ɒ:rɒ] (~ [ɒrrɒ]), *erre* [ɛ:rɛ] (~ [ɛrrɛ]), *teljes* [te:jes] (~ [teyyeš]). Hasonlóképpen, azokban a nyelvváltozatokban, amelyek pótlónyúlással járó *l*-törlést (l. (19) szabály) alkalmaznak, a megnyúlt /a/ és /e/ minősége nem változik sem az egyszeresen zárt szótagokban: *asztal* [ɒstɒ:], *első* [ɛ:šö:] (Imre 1972:315), sem a kétszeresen zárt szótagokban: *talp* [tɒ:p], *kelt* [ke:t]. Továbbá, amint Nádasy (1985) megjegyzi, a „művelt beszélt magyarban” az /n/ törlődik réshangok, likvidák és félmagánhangzók (tehát folyamatos mássalhangzók) előtt, miközben a megelőző rövid magánhangzó hosszú és nazalizált lesz. Nádasy alsó magánhangzós példái: *mindenhez* [mindē:hez], *Henrik* [hē:rik].

E tényeket a következőképpen magyarázhatjuk: (a) a nyelvten lexikális alkotórészében az /a/ és /e/ hosszú reflexei kerekesség, illetve nyelvállás tekintetében igazításra esnek át a szerkezetörzés elvével összhangban; (b) amint Nádasy–Siptár (1994) megjegyzi, a pótlónyúlás a magyarban a posztlexikális szinten működik, ahol a szerkezetörzés már nem érvényesül; (c) a posztlexikális fonológiában nincs kerekégi és nyelvállás-igazítás.

hasonló gondolatmenettel megállapítható, hogy a kétszeresen zárt szótagok esetében a törlési/pótlónyúlási tények arra utalnak, hogy nemcsak az első zárlat-mássalhangzó morás, hanem a második is, ennél fogva a hárommorás szótagok a magyarban jólformáltak. S végül: a gemináták viselkedése a törlési/pótlónyúlási esetekben, valamint legalább egy olyan szabály, amely a gyökértengely elemeit veszi számba környezetként, erősen támogatja a gemináta mássalhangzók kétgyökeres elemzését.

Irodalom

- Anderson, Stephen R. (1982): The analysis of French schwa: or, how to get something from nothing. *Language* 58: 534–573.
- Austerlitz, Robert (1950): Phonemic analysis of Hungarian. M.A. tézis, New York: Columbia University.
- Clements, George N. (1985): The geometry of phonological features. *Phonology Yearbook* 2: 225–252.
- és Samuel Jay Keyser (1983): CV phonology: A generative theory of the syllable. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. (1983): Nyelvművelő kézikönyv, I–II. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Harris, James W. (1983): Syllable structure and stress in Spanish: A nonlinear analysis. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Hayes, Bruce (1982): Extrametricality and English stress. *Linguistic Inquiry* 13: 227–276.
- (1989): Compensatory lengthening in moraic phonology. *Linguistic Inquiry* 20: 253–306.
- Hock, Hans (1986): Compensatory lengthening: in defense of the concept ‘mora’. *Folia Linguistica* 20: 253–306.
- Hyman, Larry (1985): A theory of phonological weight. Dordrecht: Foris.
- Imre Samu (1972): Hungarian dialects. In: Benkő Loránd–Imre Samu (szerk.): *The Hungarian language*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–326.
- Itô, Junko (1988): Syllable theory in prosodic phonology. New York: Garland.
- (1989): A prosodic theory of epenthesis. *Natural Language and Linguistic Theory* 7: 217–259.
- Kálmán Béla (1972): Hungarian historical phonology. In: Benkő Loránd–Imre Samu (szerk.): *The Hungarian language*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 49–83.
- Kassai Ilona (1994): A fonetikai háttér. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 581–665.
- Kaye, Jonathan–Jean Lowenstamm (1984): De la syllabicité. In: Dell, François *et al.* (szerk.): *Forme sonore du langage*. Paris: Hermann. 123–161.
- Kornai András (1990): Hungarian vowel harmony. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian*, 3: Structures and arguments. Szeged: JATE. 183–240.
- Levin, Juliette (1985): A metrical theory of syllabicity. Ph.D. disszertáció, Cambridge, Massachusetts: MIT.
- Lotz, John (1939): *Das ungarische Sprachsystem*. Stockholm: Ungarisches Institut.

- Marlett, Stephen A.–Joseph P. Stemberger (1983): Empty consonants in Seri. *Linguistic Inquiry* 13: 435–483.
- McCarthy, John J. (1985): *Formal problems in Semitic phonology and morphology*. New York: Garland.
- (1988): Feature geometry and dependency: a review. *Phonetica* 43: 1–25.
- és Alan Prince (1986): *Prosodic morphology*. Kézirat, University of Massachusetts, Amherst és Brandeis University.
- Nádasdy Ádám (1985): Segmental phonology and morphophonology. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 1: Data and descriptions*. Szeged: JATE. 225–246.
- és Siptár Péter (1994): A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 42–182.
- Papp Ferenc szerk. (1969): *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Prince, Alan–Paul Smolensky (1993): *Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar*. Kézirat, Rutgers University.
- Selkirk, Elisabeth O. (1984): On the major class features and syllable theory. In: Aronoff, Mark–Richard T. Oehrle (szerk.): *Language sound structure*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 107–136.
- (1988): A two-root theory of length. In: *Proceedings of NELS 19*, University of Massachusetts, Amherst: Graduate Linguistic Student Association.
- Steriade, Donca (1982): *Greek prosodies and the nature of syllabification*. Ph.D. disszertáció, Cambridge, Massachusetts: MIT.
- (1988): Review article, Clements–Keyser (1983). *Language* 64: 116–129.
- Törkenczy Miklós (1994): A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 273–392.
- Vago, Robert M. (1980): *The sound pattern of Hungarian*. Washington DC: Georgetown University Press.
- (1982): Abstract /w/ in Hungarian. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Hungarian general linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 589–599.
- (1987): On the representation of length. In: Dressler, Wolfgang U. *et al.* (szerk.): *Phonologica 1984*. Cambridge: Cambridge University Press. 319–324.
- (1989): Empty consonants in the moraic phonology of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 293–316.
- (1992): The root analysis of geminates in the moraic phonology of Hungarian. In: Kenesei István–Pléh Csaba (szerk.): *Approaches to Hungarian 4: The structure of Hungarian*. Szeged: JATE. 177–194.
- Wetzels, Leo–Engin Sezer szerk. (1986): *Studies in compensatory lengthening*. Dordrecht: Foris.

Department of Linguistics
Queens College, CUNY
New York
vago@qcvara.acc.qc.edu

Dallamelemek és szótagok asszociációja a magyar hanglejtés autoszegmentális tárgyalásában

1. A hanglejtés autoszegmentális fonológiai megközelítése

1.1. Az autoszegmentális intonációleírás létjogosultságát a szegmentális anyagtól viszonylag független, önálló beszéddallamok létezése és különböző asszociációjuk lehetősége adja. E felfogásban a fonológiai reprezentáció több önálló tengelyből áll; így a szótagreprezentáció és vele párhuzamosan a dallami (tonális) reprezentáció tengelyéből (vö. Siptár 1984; Kálmán–Kornai 1985). A dallamtengelyen található a H (*high* = 'magas') és L (*low* = 'alacsony') dallamelemekkel reprezentált melódiák. A H és L címkékkel jelölt dallamelemeket tónusoknak hívjuk. A dallamelemeket szigorúan meghatározott módon, asszociációs vonalak segítségével kötjük a szótagtengely megfelelő szótagjaihoz. A dallamtengely elemeinek a szótagtengely elemeihez (a szótagokhoz) való hozzárendelése a *d a l l a m e l e m e k é s s z ó t a g o k a s s z o c i á c i ó j a*. Ezt a folyamatot az asszociációs konvenciók és bizonyos átrendező szabályok irányítják.

1.2. A magyar hanglejtés autoszegmentális elemzése terén az úttörő munka Kálmán–Kornai (1985) műve. Ez az elegáns és fontos elemzés azonban több magyar beszéddallamtípust a fonetikai változatok körébe fokoz le és ezáltal túlságosan leegyszerűsíti a magyar hanglejtés rendszerét, másrészt pedig nem foglalkozik a beszéddallamok közötti genetikus kapcsolatokkal. A magyar intonáció autoszegmentális leírásának egy újabb kísérletében tizenkét, jelentéssel bíró magyar beszéddallamtípust találunk (l. Varga 1993). Ezeket végső soron három alapelmelódia reprezentációiból vezethetjük le. Az alapelmelódiák szabályok által vezérelt módosításait (melyek közé tartozik a reprezentáció megváltoztatása, egyszerűsítése és változatlanul hagyása) *d a l l a m a l k o t á s n a k* hívjuk. A dallamalkotás tehát a levezetett melódiák előállítására; a szóalkotással analóg, morfológiai jellegű folyamat (vö. Gussenhoven 1983; 1985). Az alapelmelódiák mindegyike és a levezetett

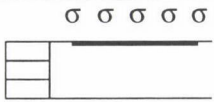
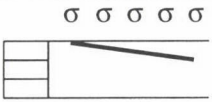
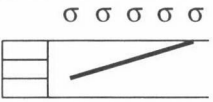
2. A magyar beszéddallamtípusok reprezentációi

2.1. A jelen dolgozat azt vizsgálja, hogy hogyan asszociáljuk a magyar beszéddallamtípusok (más néven: hanglejtésformák, dallamprozedémák) reprezentációjának megfelelő elemeit a hordozó szövegrészlet szótagjaival. Ehhez azonban röviden át kell tekintenünk a magyar hanglejtésszótár „szócikkeit”, vagyis a magyar hanglejtésformákat, a magyar beszéddallamtípusok készletét. Ez a készlet a dallamalkotás révén létrejött tizenkét, jelentéssel bíró, levezetett hanglejtésformából, s ennek megfelelően tizenkét dallamreprezentációból áll. A tizenkettőből tizenegy hangsúlyos indítású, ún. *k a r a k t e r d a l l a m* (röviden: karakter), míg a tizenkettedik, az ún. *f ü g g e l é k d a l l a m* lehet hangsúlyos vagy hangsúlytalan indítású. (A dallamalkotás részleteiről és a dallamok jelentését megragadni hivatott címkek tartalmáról l. Varga 1993.) A karakterdallam élén álló hangsúlyos szótagot (és csak azt) főhangsúlyosnak, a belsejében álló hangsúlyos szótagokat (ha vannak ilyenek) mellékhangsúlyosnak tekintjük. Az alábbiakban rövid, táblázatos összefoglalást adunk a tizenkét magyar beszéddallamról. Az egyes dallamok fizikai alakulását szemléltető sematikus görbék úgy mutatják be a dallamot, ahogyan az egy ötszótagos megnyilatkozáson (pl. *Angéla néni*) megvalósulhat. A szigma (σ) a szótag jele. A táblázatos összefoglalás után néhány megjegyzés következik.

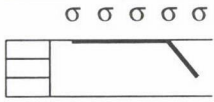
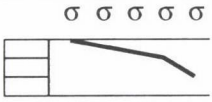
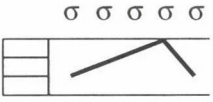
Eső jellegűek:

Név	(1) <i>Félig eső</i> (eső-szinttartó) <i>karakter</i>	(2) <i>Eső</i> (eső-ereszkedő) <i>karakter</i>	(3) <i>Eső-emelkedő karakter</i>
Forma	$\sigma \sigma \sigma \sigma \sigma$ 	$\sigma \sigma \sigma \sigma \sigma$ 	$\sigma \sigma \sigma \sigma \sigma$
Reprezentáció	HL $\S$	HL $\underline{L}$ $\S$	HLH $\S$
Jelentés	'önálló'	'önálló + befejezett'	'önálló + szembehelyezkedő'

Lebegő jellegűek:

Név	(4) <i>Magas szint-tartó karakter</i>	(5) <i>Ereszkedő karakter</i>	(6) <i>Emelkedő karakter</i>
Forma			
Reprezentáció	H $\underline{\text{H}}$ §	H $\underline{\text{H}}$ §	LH§
Jelentés	'előre mutató'	'előre mutató + rutinszerű'	'előre mutató + feszült'

Lebegő-eső jellegűek:

Név	(7) <i>Szinttartó-eső karakter</i>	(8) <i>Ereszkedő-eső karakter</i>	(9) <i>Emelkedő-eső karakter</i>
Forma			
Reprezentáció	HHL§	H $\underline{\text{H}}$ L§	LHL§
Jelentés	'eldöntendő kérdő'	'eldöntendő kérdő + felkiáltó'	'eldöntendő kérdő + kérdező'

Egyebek:

Név	(10) <i>Stilizált karakter</i>	(11) <i>Második típusú ereszkedő karakter</i>	(12) <i>Függelék-dallam</i>
Forma			
Reprezentáció	ḤḶ§ ³	ḤḤ§	Ḷ§
Jelentés	'önálló + rutin-szerű + mozgósító'	'önálló + érkelő felkiáltó'	'önálló + befejezett + szervesetlen'

2.2. A bemutatott hanglejtésszótárral kapcsolatban néhány dolgot meg kell jegyeznünk. Először: a félig eső (1) és az eső karakterdallam (2) megkülönböztetése az alapvonalhoz való viszonyításon alapszik. A hallgató általában a beszélő hangjából vett rövid minta alapján „beméri”, hogy hol húzódik a beszélő alapvonala, és meg tudja állapítani, hogy a hallott hang elérte-e az alapvonalat vagy sem (Pierrehumbert 1980, 135). Ezért az eső és félig eső karakterek különbségét kategorikus különbségnek tartjuk.⁴ Másodszor: az ereszkedő (5) és a második típusú ereszkedő karakter (11) alakját tekintve gyakorlatilag azonos, jelentésük azonban olyan gyökeresen különbözik egymástól, hogy esetükben hanglejtési homonímiáról kell beszélnünk.⁵

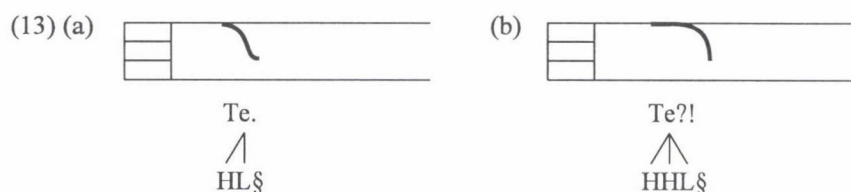
³ A stilizált karakter ún. belső melódiahatárt is tartalmaz. Erre azért van szükség, mert a stilizált karakterdallam két szinttartó teraszról áll, melyek még egy szótagon belül is élesen elkülönülnek. A két szint külön tartásának eszköze a közéjük iktatott belső melódiahatár. A belső melódiahatár utáni rész (Ḷ§) nem téveszthető össze semmilyen önálló dallammal, mert ilyen reprezentációt egyik dallamunk sem kap.

⁴ Kálmán–Kornai (1985, 306) szerint a félig eső dallam nem külön karakter, hanem csak az eső karakter (tonális hasonulással magyarázható) fonetikai változata: a HḶ§ L-tónusa magasabban realizálódik, ha utána H-val kezdődő dallam áll. Ez a vélekedés azért nem fogadható el, mert a félig eső dallam egyrészt megnyilatkozás végén (folytatás nélkül) is lehetséges, másrészt mert L-lel kezdődő dallam (pl. az LHḶ§ kérdődallam) előtt is állhat.

⁵ Kálmán–Kornai (1985, 306) az ereszkedő karakterek fonológiai státusát sem ismerik el; szerintük az ereszkedő karakterek nem mások, mint a magas szinttartó karakter lesodródást mutató fonetikai változatai. Ez a magyarázat nem kielégítő, mert noha a sima ereszkedő karakter átváltható magas szinttartóra, ez jelentésbeli (attitűdbeli) különbséggel jár; a második típusú ereszkedő karakter viszont soha nem pótolható magas szinttartó karakterrel, tehát nem is származhat abból.

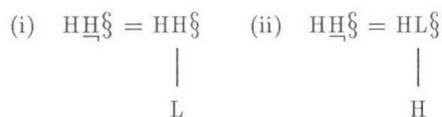

Vagyis, noha a dallamformálás eredményeként a két dallam azonos tonális képletű (HH̄§), valójában különböző alapelődiákból származik.⁶ Harmadik megjegyzésünk a szinttartó-eső karakterdallam (7) különlegességére irányítja a figyelmet; ez a dallam ugyanis nem tartja be az ún. „kötelező kontúregyszerűsítés elvét” (Obligatory Contour Principle; l. Leben 1973). Az OCP azt kívánná, hogy az azonos dallamelemek sorozatát egyetlen elemmel helyettesítsük, tehát hogy a HHL§ reprezentációt HL§ formájúra egyszerűsítsük. Ezt nem tehetjük meg.⁷ Ha az egyszerűsítést végrehajtanánk, akkor a HHL§ reprezentációja egybeesne a félig eső dallaméval (HL§), és semmi módunk nem maradna a (13a) és a (13b) közötti különbség megragadására. Pedig a (13a) m á s dallam, mint a (13b).

A negyedik megjegyzés a függelékdallammal (12) kapcsolatos. A függelék-dallam (röviden: függelék) tulajdonképpen az eső karakter eséstől megfosztott maradéka, egyfajta „lefejezett” eső dallam, mely az alapvonal tájékán húzódik és a megnyilatkozás végén álló, alacsony hírértékű, főhangsúly nélküli szervesen mondatrészlet (pl. idézetkísérő, vokatívusz) dallama. A függelékdallam hangsúlyos szótagjai (ha vannak ilyenek) mellékhangsúlyosnak minősülnek.

⁶ Míg a (i) sima ereszkedő karakter a magas szinttartóval rokon, a (ii) második típusú ereszkedő a féleső karakterrel mutat rokonságot:

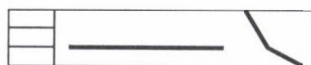

A két dallam felszíni formai azonosságának nem mond ellent, hogy a p a r a l i n g - v i s z t i k a i kísérlet tekintetében a második típusú ereszkedő karakter eltérhet a sima ereszkedőtől; értékelő felkiáltó jellegének megfelelően a sóhajszerű ejtés hangszínbeli sajátosságai jelenhetnek meg rajta. Ez azonban nem hanglejtésbeli különbség.

⁷ A kötelező kontúregyszerűsítés elvét már Goldsmith (1976, 132–134) is túlzónak találta. Ma nem kötelezőnek, hanem csak lehetségesnek tartjuk, akkor, ha nincs kellő ok az egymással szomszédos, azonos dallamelemeket külön-külön megtartani (van der Hulst–Smith 1985, 16). A szinttartó-eső karakter esetében van ilyen ok, és ezért a kontúregyszerűsítést nem hajtjuk végre. (Kiküszöbölésének mikéntjéről l. Varga 1993.)

2.3. Végül meg kell még említenünk, hogy az említett karakterdallamokon és a függelékdallamon kívül beszédünkben ún. elődallam is létezik. Az elődallam (röviden: előke) dallamilag elkülönül az előtte lévő karaktertől vagy függeléktől, és alapvetően kétféle lehet. Vagy egy alacsony szinttartó dallam a normális beszélői hangterjedelem középvonala és alapvonala között (ekkor hangsúlyos szótagot is tartalmazhat és az ilyen hangsúlyt mellékhangsúlynak tekintjük), vagy pedig egy lebegő jellegű (tehát enyhén emelkedő, ereszkedő vagy szinttartó) dallam a normális hangterjedelem középvonala tájékán vagy afölött (ekkor hangsúlyos szótagot nem tartalmazhat). Az elődallam kényszerű fonetikai kísérete azoknak a szótagoknak, amelyek sem karakterdallamot, sem függelékdallamot nem hordoznak. Éppen ezért sem jelentéséről, sem rögzíthető tonális reprezentációjáról nem beszélhetünk. Az elődallam nem része a magyar hanglejtésszótárnak és nem kap reprezentációt. Jelentősége abban áll, hogy saját kiterjedésével korlátozza az előtte lévő karakter vagy függelékdallam kiterjedését. A következő példa *de hiszen ez a* hangsora elődallamot hordoz.

(14) De hiszen ez a hátulja!

Most, hogy áttekintettük a magyar beszéd dallamreprezentációit, rátérhetünk annak a megvizsgálására, hogy ezeknek a dallamreprezentációknak az elemeit hogyan asszociáljuk a hordozó beszéd szótagjaihoz.

3. Az asszociációs konvenciók és átrendező szabályok

3.1. Az asszociálandó dallamelemek az egyes tónusok (H , $\underline{H}$, L , $\underline{L}$), valamint a stilizált karakterdallam belső melódiahatára (belső §). A dallamok utáni melódiahatár (a külső §) nem tartozik az asszociálandó dallamelemek közé. A szótagtengely dallamindító szótagjait meg kell jelölnünk. Ezek, mint láttuk, azok a szótagok, amelyek karaktert, függeléket vagy előkét indítanak. A karakterindító (vagyis főhangsúlyos) szótagokat megcsillagozzuk: $*\sigma$, a függelékindító szótagok elé fekvő nyilat helyezünk: $\rightarrow \sigma$, az előkét kezdő szótagokat pedig a $\perp$ jellel látjuk el: $\perp \sigma$. Egy-egy asszociációs tartomány egy dallamindító szótagtól a következő dallamindító szótagig tart. Az asszociációs tartományt röviden *dallamhordozónak* fogjuk hívni.

Azt a kérdést, hogy egy-egy dallamhordozó milyen konkrét dallamot kap, e dolgozat keretei között nem vizsgálhatjuk. Annyit azonban leszögezhetünk, hogy míg egy „funkcionális mondat” (önálló illokúciójú beszédrészlet) utolsó dallamhordozója esetében a dallamot szabadon választjuk (a mondatban foglalt közvetlen illokúció függvényében), addig a funkcionális mondat belsejébe eső, azaz nem-utolsó dallamhordozók dallama már szigorúan meghatározott szabályok szerint az utolsó dallamtól függ. (A kérdést részletesen taglalja Varga 1993). Mostani feladatunk mindősze annak bemutatása, hogy ha egy dallamhordozó X dallamot kap, hogyan asszociáljuk az X dallam elemeit a dallamhordozó szótagjaival.

3.2. A következő asszociációs konvenciókra lesz szükségünk:

Asszociációs konvenciók:

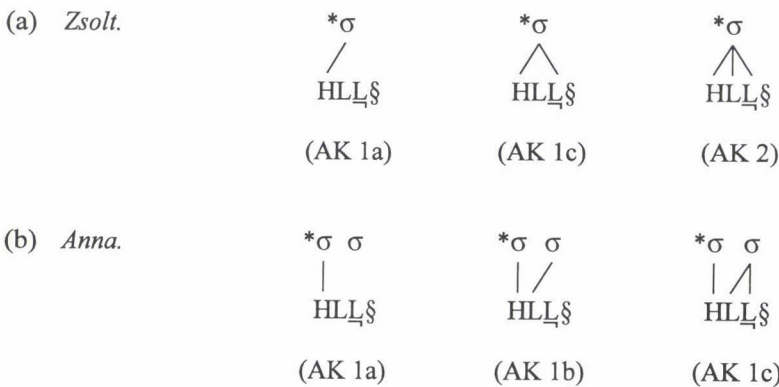
- AK 1.* a) Az 1. dallamelemet a dallamhordozó 1. szótagjához kötjük.
 b) A 2. dallamelemet — kivéve, ha az belső melódiahatár — a dallamhordozó 2. szótagjához kötjük.
 c) A 3. dallamelemet, valamint a belső melódiahatárt a dallamhordozó utolsó szótagjához kötjük.

AK 2. Az asszociálatlan dallamelemeket a dallamhordozón belül az előttük lévő dallamelemmel asszociált szótaghoz kötjük.

AK 3. Minden dallamelem jobbra terjed, és terjedése addig tart, amíg a dallamhordozón belül asszociálatlan szótagot talál.

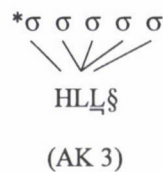
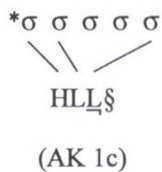
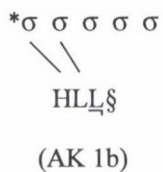
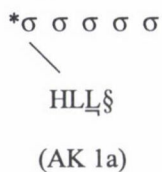
Lássunk néhány példát.

(15) *Eső karakter:*

(c) *Angéla néni.*

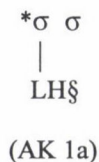

(16) Emelkedő karakter:

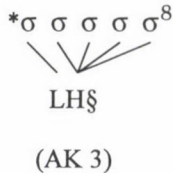
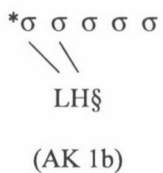
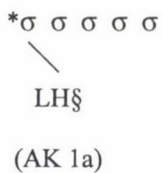
(a) *(És) Zsolt?*

(b) *(És) Anna?*

(c) *(És) Angéla néni?*

(17) Ereszkedő karakter:

(a) *(És) Zsolt?*

⁸ Mint látni fogjuk, a (16c) itt bemutatott asszociációs megoldása nem az egyetlen lehetőség, mert a $\text{LH}\xi$ és a $\text{LHL}\xi$ karakterekben az asszociációs konvencióknak megfelelően alakított asszociációs vonalak később átrendeződhetnek.

(19) Stilizált karakter:

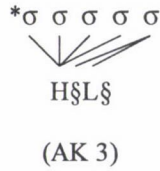
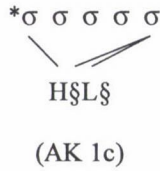
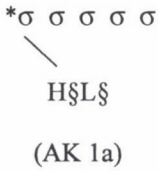
(a) *Zsolt!*

(b) *Anna!*

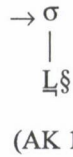

(c) *Angéla néni!*

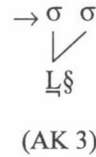
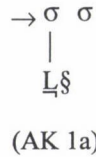

(20) Függlékdallam:

(a) *(Maga az.)* → *Zsolt?*

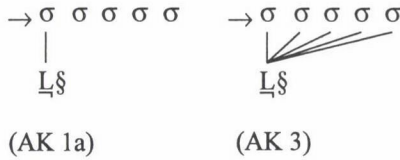

(b) *(Maga az.)* → *Anna?*

(c) *(Maga az,) → Angéla néni?*

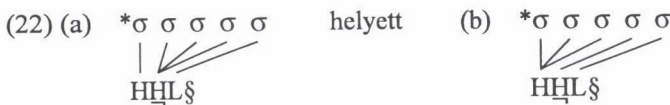
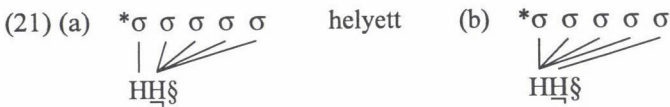

3.3. Az asszociációs vonalakat bizonyos esetekben át kell, vagy át lehet rendezni. Kötelező az átrendezés a $\underline{H}\underline{H}\xi$ és a $\underline{H}\underline{H}\underline{L}\xi$ karakterekben. Ezekben az asszociációs konvenciók a $\underline{H}$ tónust a 2. szótaghoz kötik, és az onnan terjed jobbra. Az átrendezés itt oly módon történik, hogy a $\underline{H}$ tónus és a szótagok közötti asszociációs vonalakat balról jobbra haladva egyenként elvágjuk, az utolsót kivéve. Az így tónustalanná vált szótagokhoz pedig az előző tónust (H) asszociáljuk.

Kötelező átrendező szabály (ÁTR 1):

Ennek megfelelően a (21a) = (17c): [*És*] *Angéla néni?* asszociációs megoldása kötelezően (21b)-vé alakul át, a (22a): *Angéla néni?* pedig (22b)-vé:

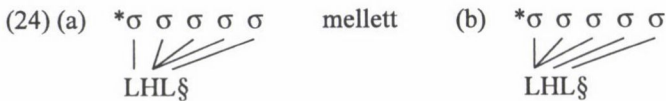
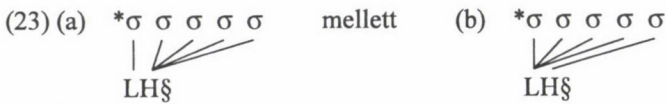

Opcionális az átrendezés a $\underline{L}\underline{H}\xi$ és a $\underline{L}\underline{H}\underline{L}\xi$ karakterekben. Ezekben az asszociációs konvenciók a $\underline{H}$ tónust a 2. szótaghoz kötik, és az onnan terjed jobbra. Az átrendezés során a $\underline{H}$ tónus és a szótagok közötti asszociációs vonalakat balról jobbra egyenként elvágjuk, az utolsót kivéve. A tónustalanná vált szótagokhoz pedig az előző tónust (L) asszociáljuk.

Opcionális átrendező szabály (ÁTR 2):

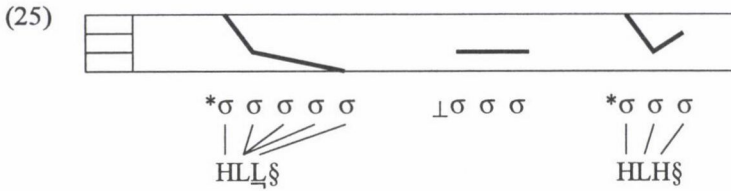
A szabály lehetővé teszi, hogy a (23a) = (16c): [És] *Angéla néni?* asszociációs megoldása helyett a (23b), a (24a) = (18c): *Angéla néni?* asszociációs megoldása helyett pedig a (24b) asszociációs megoldását érvényesítsük, ám ez egyik esetben sem kötelező.

Az asszociációs konvenciók és átrendezési szabályok minden esetben olyan asszociációt eredményeznek, amely megfelel a Goldsmith-féle jólformáltsági feltételeknek (Goldsmith 1976; 1990, 319).

4. Fonetikai realizáció

4.1. Az elődallamnak nem adtunk reprezentációt és így nem is köthetjük azt a $\perp$ jelet viselő dallamhordozókhoz. A $\perp$ jelű dallamhordozók tehát asszociálatlanok maradnak: ők az elődallam hordozói. Ez a dallam a fonetikai megvalósítás során a z a l a p v o n a l ($\underline{L}$) f ö l ö t t b á r h o l húzódo szinttartó (esetleg enyhén emelkedő vagy ereszkedő) dallam, bár legtípikusabban talán L szintű szinttartó (vö. **2.3.**). A következő példa két egymást követő mondatból áll: *Hogy mondhatsz ilyet? Hiszen ez nem igaz!* A második mondat elején álló *hiszen ez* részlet szótagjai elődallamot hordoznak:

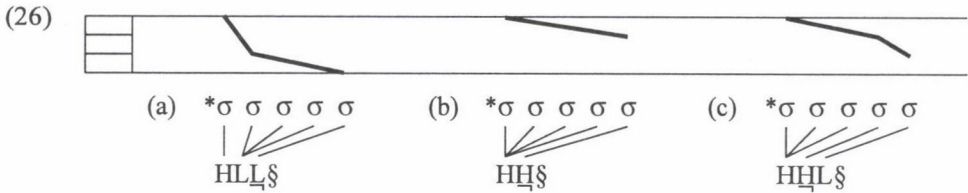

4.2. Azokban a karakterekben, amelyekben egy tónus jobbra terjed, a terjedő tónust hordozó szótagok gyakran nem szinttartó dallamszakaszt, hanem föl- vagy lefelé tendáló dallammenetet valósítanak meg. Ezt egy kötelező és egy opcionális fonetikai realizációs szabály (FR) biztosítja.

Kötelező realizációs szabály (FR 1):

(A fokozatos süllyesztés szabálya.) Ha a karakterben egy T_α tónust annak süllyesztett változata, $\underline{T}_\alpha$ követ, és a T_α tónus jobbra terjed, akkor a T_α tónushoz tartozó szótagok egyenletesen ereszkedve süllyednek a $\underline{T}_\alpha$ tónushoz kötött szótag magassága felé.

Vagyis, a $HLL\xi$, $HH\xi$ és $HHL\xi$ karakterek így valósulnak meg az *Angéla néni* hangszoron:

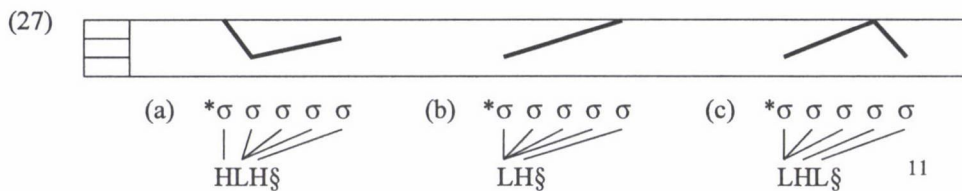

Opcionális realizációs szabály (FR 2):

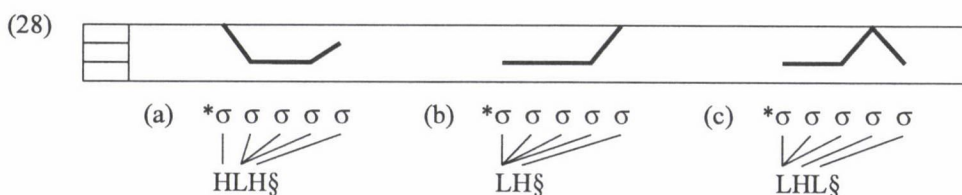
(A fokozatos emelés szabálya.) Amikor egy H tónus előtti L tónus jobbra terjed, az L tónushoz tartozó szótagok egyenletesen emelkedve közelíthetik meg a H tónushoz kötött szótag magasságát.

A $HLH\xi$, $LH\xi$ és $LHL\xi$ karakterek tehát ilyen formát ölthetnek, ha az FR 2 szabályt végrehajtjuk:

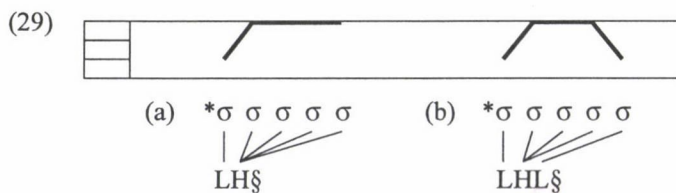

Ha azonban az FR 2 szabályt nem hajtjuk végre, a dallamok így alakulnak:

Míg a (27) alatt bemutatott változatokban az emelkedés „egyenletes”, a (28) alattiakban az emelkedés „késleltetett”. De mint arról már szó volt, a LH§ és a LHL§ karakterek fonetikai megvalósításának egy harmadik módja is lehetséges, ez akkor áll elő, ha az Opcionális átrendező szabályt (ÁTR 2) nem hajtjuk végre. Ebben a változatban az emelkedés „siettetett”:

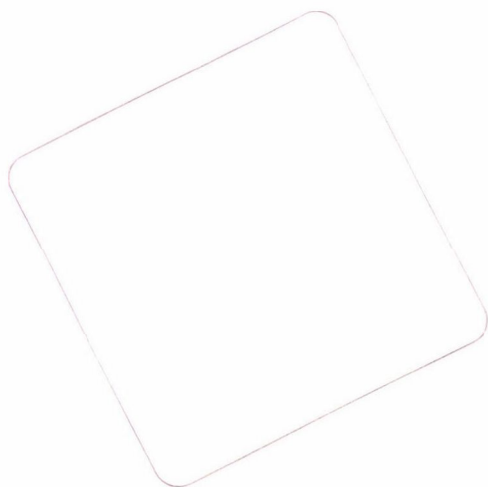
Az eldöntendő kérdődallam (LHL§) siettetett emelkedésű, (29b)-féle változata annál valószínűbb, minél több szótag előzi meg az utolsó előtti szótagot a dallamhordozóban, de sohasem kötelező.

¹¹ A háromtónusú, szimmetrikus képletű karakterek (HLH§, illetve LHL§) 3. tónusánál csak az a fontos, hogy az magasabb, illetve alacsonyabb legyen a 2. tónusnál, de nem kell, hogy pontosan az 1. tónus magasságában legyen.

Irodalom

- Goldsmith, John A. (1976): Autosegmental phonology. Bloomington: Indiana University Linguistics Club. [Újrakiadása: New York: Garland, 1979]
- (1990): Autosegmental and metrical phonology. Oxford: Basil Blackwell.
- Gussenhoven, Carlos (1983): A semantic analysis of the nuclear tones of English. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- (1985): Intonation: a whole autosegmental language. In: van der Hulst, Harry–Norval Smith (szerk.): Advances in nonlinear phonology. Dordrecht–Cinnaminson: Foris. 117–131.
- Hulst, Harry van der–Norval Smith (1985): The framework of nonlinear generative phonology. In: van der Hulst, Harry–Norval Smith (szerk.): Advances in nonlinear phonology. Dordrecht–Cinnaminson: Foris. 3–55.
- Inkelas, Sharon–William R. Leben (1987): The phonology of intonation in Hausa. In: Poser, William (szerk.): Phonetics–phonology interface. Course material for the 1987 Linguistic Institute, Stanford University, Stanford, California. 123–138.
- Kálmán László–Kornai András (1985): Hogy intonál a magyar? Nyelvtudományi Közlemények 87: 293–310.
- Leben, William (1973): Suprasegmental phonology. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Pierrehumbert, Janet B. (1980): The phonetics and phonology of English intonation. Ph.D. dissertation, Massachusetts Institute of Technology.
- Siptár Péter (1984): Autoszegmentális fonológia. Nyelvtudományi Közlemények 86: 256–265.
- Varga László (1993): A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. Nyelvtudományi Értekezések, 135. Budapest: Akadémiai Kiadó.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem
Angol Nyelvészeti Tanszék
Budapest
vrgl@osiris.elte.hu*

Szerkesztői utószó

Hatvan évvel ezelőtt a fonológia meghonosodásának kedvező előjelei mutatkoztak Magyarországon. Laziczius Gyula személyében nagy műveltségű, európai látókörű tudós vállalkozott a fonológia — Kazány, Szentpétersvár és Prága nevével fémjelzett — első virágkora vívmányainak bemutatására. Nem rajta múlt, hogy vállalkozása hosszú ideig alig talált visszhangra. Nyelvészetünk Csipkerózsikaként aludta át a prágai és az amerikai (disztributív) fonológiát, a Lamb-féle stratifikációs elméletet, a moszkvai és a leningrádi iskolát, kisebb mértékben Jakobson és Halle dichotomikus elméletét is. Az „ébredést” a generatív fonológia hozta, amelynek immár klasszikusnak számító alapműve, Chomsky és Halle nevezetes SPE-je másfél évvel megjelenése után már kötelező tananyag volt a budapesti egyetem általános és alkalmazott nyelvészeti szakán. Az igazi felélénkülés azonban a fonológia mai, posztgeneratívnek nevezett korszakával jött el: nyelvészeinknek immár több nemzedéke kapcsolódott be az új távlatok keresésének izgalmával és naprakész szakirodalmi tájékozottsággal az újabb és legújabb irányzatok bemutatásába, sőt azok önálló művelésébe is. Ennek az egészséges pezsgésnek első összefoglaló eredményeként könyvelhetjük el a *Strukturális magyar nyelvtan II. Fonológia* (szerk. Kiefer Ferenc, Budapest 1994) kötetet, amely az előző, mondattani kötettel együtt egy új magyar akadémiai nyelvtan fontos előzményének ígérkezik. Ugyancsak a fonológia iránt örvendetesen megnőtt érdeklődés tette lehetővé, hogy az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* kiadványsorozatban — egy negyedszázad elteltével — ismét önálló kötetet szenteljünk a nyelv hangalakjának (vö. *ÁNyT X.: A nyelv hangdomíniuma*. Szerk. Telegdi Zsigmond és Szépe György. Budapest 1974).

Kötetünk szerzői a fonológia posztgeneratív korszakának néhány fontos irányzatát kívánják bemutatni, különös tekintettel az elmélet és a leírási eljárások konkrét nyelvi anyag, mindenekelőtt a magyar vonatkozásában történő alkalmazására. Emellett a kötetben a nyelv hangzó oldalának vizsgálatával kapcsolatos más időszerű kérdések is szerepelnek.

Bodnár Ildikó egy új, univerzális fonémarendszerezést dolgozott ki, amelyet az ún. „hanghenger” formájában ábrázol. Az új rendszerezés összetartó ereje a hangok rokonsági fokán alapul, ennek köszönhetően a „hanghenger” a fontosabb hangtörténeti változásokat, valamint a hanghelyettesítések általános mechanizmusát is szemléletesen tükrözi. Ugyancsak fontos érdeme az új rendszerezésnek, hogy a magánhangzókat és mássalhangzókat nem egymástól elszigetelt tartományokként kezeli, hanem kimutatja a két alrendszer kölcsönös átjárhatóságát.

Wolfgang U. Dressler és Siptár Péter az ún. természetes fonológia elveit alkalmazzák a magyar nyelv anyagán, különös tekintettel a különböző „erősítő” és „gyengítő” folyamatokra. A dolgozat számos finom megfigyeléssel, eddig le nem írt szabályszerűségek feltárásával gyarapítja ismereteinket főképpen a magyar allegro kiejtési stílus vonatkozásában.

Gósy Mária tanulmánya arról szól, hogy a beszédfelismerés mechanizmusainak vizsgálata nemcsak pszicholingvisztikai érdekű, hanem nyelvelméleti következtetések alapjául is szolgálhat, minthogy a beszédfelismerés általános mechanizmusán belül fontos szerep jut a nyelvspecifikus sajátosságoknak, az adott nyelvre jellemző fonológiai szabályoknak, sőt még az egyes elemek relatív előfordulási gyakoriságának is.

Kenesei István és Irene Vogel szintaxis és fonológia kapcsolatának egyik fontos kérdését, a fókusz (régőbbi műszóval: réma) fonológiai kifejeződését vizsgálják. Abból a felfogásból indulnak ki, amely a prozodikus fonológiában hierarchikusan rendezett szinteket különít el; több eltérő szerkezetű nyelv, köztük a magyar vizsgálata alapján arra a következtetésre jutnak, hogy a fókusz fonológiai kifejeződése elsődlegesen nem az intonációs, hanem az ún. fonológiai csoport szintjéhez kötődik.

Polgárdi Krisztina a posztgeneratív fonológia legújabb irányzatának, az ún. optimalitáselméletnek a bemutatására vállalkozik. Ebben az elméletben a fonológiai szabályok helyét a felszíni formák elfogadhatóságát biztosító kimeneti megszorítások foglalják el. A mögöttes alak transzformációja helyett minden bemenethez a lehetséges kimenetek egy potenciálisan végtelen halmaza van rendelve. E lehetőségek közül egy megszorításrendszer (az ún. értékelő) választja ki azt a kimenetet, amelyik a megszorításoknak legjobban megfelel.

Szende Tamás tanulmányában általános áttekintést nyújt az SPE utáni fonológiákról, kiemelve közös jellemzőiket: 1) a leírás kiterjesztését a szupraszegmentális elemekre; 2) az alkotóelemek közötti hierarchikus viszonyok feltárását, a strukturális analógia elvének érvényesítését az egyes szintek vonatkozásában; 3) a fonológiai folyamatok előtérbe állítását; 4) a felszíni struktúrák elsődlegességének hangsúlyozását. Ezután részletesen ismerteti

a természetes fonológia elveit, utalva a magyar nyelvre való alkalmazásuk lehetőségeire.

Szigetvári Péter az egyik legmarkánsabb posztgeneratív fonológiai irányzatot ismerteti. Az ún. kormányzás-fonológia következetesen szembe helyezkedik a szabályok alkalmazására épülő leírásokkal, s a különböző nyelvek fonológiai sajátosságait részint az egyes elemek hierarchikus kapcsolódásának („kormányzás”) egyetemes elvei, részint az egyes nyelvek sajátos paraméterei, ill. az egyes elemek egymást vonzó erejének („delejének”) alapján határozza meg.

Robert M. Vago az ún. mora alapú fonológia keretében vizsgálja a pótló-nyúlás jelenségét a magyar nyelvben. Vizsgálódásának eredményeként arra a következtetésre jut, hogy a magyarban a rövid magánhangzós szótagot záró egy vagy két mássalhangzó mindegyike morát képvisel, s így nyelvünkben a hárommorás szótagok is jólformálnak tekintendők.

Varga László dolgozata a magyar hanglejtésnek az autoszegmentális fonológia keretében történő leírásával, illetve annak egy fontos részletével, a dallamelemek és a szótagok kapcsolatát meghatározó szabályokkal, konvenciókkal foglalkozik. E megközelítés formalizmusa jól alkalmazható különféle dallamtípusoknak feltételezett alaptípusokból való levezetésére, s így az intonáció szintetizálásának gyakorlati megoldásában is jelentős szerephez juthat.

Péter Mihály

Tartalomjegyzék

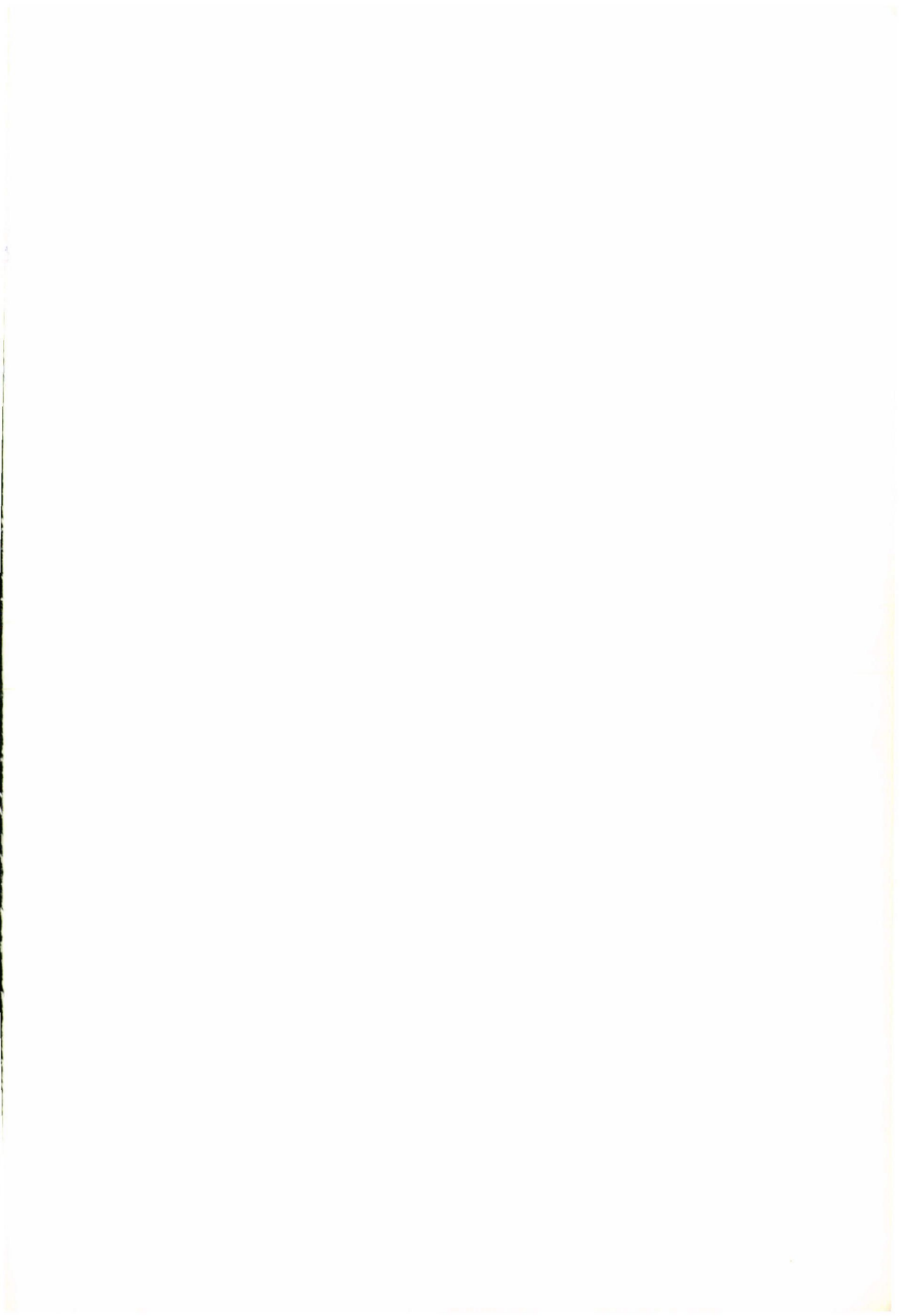
<i>Bodnár Ildikó</i> : A fonémaállomány rendszerezése.....	5
<i>Wolfgang U. Dressler–Siptár Péter</i> : A magyar nyelv természetes fonológiája felé	35
<i>Gósy Mária</i> : Fonológiai folyamatok érvényesülése a szófelismerésben..	61
<i>Kenesei István–Irene Vogel</i> : A fókusz fonológiai szerkezete.....	79
<i>Polgárdi Krisztina</i> : Levezetett környezeti jelenségek és az optimalitás-elmélet	121
<i>Szende Tamás</i> : A természetes fonológia és magyar alkalmazásai	137
<i>Szigetvári Péter</i> : Kormányzás a fonológiában	165
<i>Robert M. Vago</i> : Pótlónyúlás a magyarban — moraelméleti tanulságokkal.....	215
<i>Varga László</i> : Dallamelemek és szótagok asszociációja a magyar hanglejtés autoszegmentális tárgyalásában	257
Szerkesztői utószó (<i>Péter Mihály</i>).....	273

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó ügyvezető igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akaprint Kft végezte
Felelős vezető: Freier László
Budapest, 1998
Műszaki szerkesztő: Gábor Péter
Terjedelem: 25,03 (A/5) ív
Kiadványszám: A-98-7
HU ISSN 05 69 1338

Ára: 1200,— Ft áfával

ISBN 963-05-7501-9

9 789630 575010

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST